

АРХЕОЛОГІЯ

26*1978

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

26

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1978

Збірник присвячений підсумкам археологічних досліджень, проведених на території УРСР за останні роки. В узагальненій формі подаються наслідки польової роботи та теоретичних розробок з первісної, скіфської, античної, ранньослов'янської та давньоруської тематики, розглядаються дальші наукові завдання археології України, а також громадськості республіки в зв'язку з прийняттям нового закону «Про охорону і використання пам'ятників історії і культури».

Розрахований на археологів, істориків, співробітників музеїв, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібиков, Ю. М. Захарук, П. О. Кашиковський, С. Д. Крижицький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Н. С. Руденко (відповідальний секретар), О. Л. Стешенко, О. І. Тереноцькін, Д. Я. Телегін, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко.

Редакція історичної та археологічної літератури

I. I. АРТЕМЕНКО

Основні підсумки і завдання археологічних досліджень в Українській РСР

Радянський народ відзначив знаменну дату — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства, поклала початок будівництву соціально-економічної формaciї — комунізму. Разом з радянським народом народження першої в світі соціалістичної держави робітників та селян урочисто відзначають трудящі країн соціалістичної співдружності, все прогресивне людство.

Грандіозні за масштабами і неоціненні за соціально-політичними наслідками успіхи, яких досягла наша країна за порівняно короткий історичний період будівництва нового суспільства. «Шість десятиліть,— підкреслював товариш Л. І. Брежнєв на ХХV з'їзді КПРС, — це менше, ніж середня тривалість життя людини. Але за цей час наша країна пройшла шлях, рівний століттям»*.

В результаті самовідданої праці радянського народу наша Батьківщина подолала вікову відсталість і перетворилася у могутню соціалістичну державу. Радянський Союз досяг величезних успіхів у розвитку економіки, науки і культури, в піднесенні добробуту населення. Установився соціалістичний спосіб життя. Виникла нова історична спільність людей — радянський народ. У країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, створено матеріально-технічну базу будівництва комунізму.

Всі досягнення радянського народу нерозривно пов'язані з організуючою і мобілізуючою роллю Комуністичної партії Радянського Союзу — колективного вождя трудящих, що вміло і цілеспрямовано згуртовуве їх для здійснення заповітної мети — побудови комунізму.

60-річчя Великого Жовтня радянський народ зустрів в умовах небувалого трудового і політичного піднесення, доклавши всіх зусиль на успішне перетворення в життя історичних рішень ХХV з'їзду КПРС.

Минуло десять років після того, як наша партія і весь радянський народ урочисто підбивали підсумки першого півстоліття Радянської влади. Протягом останнього десятиріччя вписані нові славні сторінки в героїчний літопис комуністичного будівництва. За десять років практично подвоївся економічний потенціал нашої Батьківщини, створений за попередній півстолітній період. Значно зросли матеріальний добробут і культурний рівень радянських людей. На новий щабель піднялась у своєму розвитку радянська наука.

На ХХV з'їзді КПРС було відзначено дальше зростання ролі радянської науки в дослідженні закономірностей природи і суспільства та збільшення її внеску в будівництво матеріально-технічної бази комунізму. В цьому зв'язку особливого значення набуває підвищення якості ефективності наукових досліджень.

За 60 років Радянської влади археологічна наука в Українській РСР досягла значних успіхів. Головною науково-дослідною археологічною установою в республіці є Інститут археології АН УРСР, який здій-

* Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 97.

нє і координує дослідження на території України. Останнім часом інститут поповнився науковими і науково-допоміжними кадрами. У відповідності з сучасними вимогами розвитку археологічної науки уточнена його структура, створені нові відділи: археології ранніх слов'ян, археології Києва та Північно-Західного Причорномор'я (м. Одеса), польових досліджень, новобудовних експедицій, а також лабораторії природничо-наукових методів і камеральної обробки археологічних матеріалів. Тепер у складі інституту 11 відділів, дві лабораторії, заповідник «Ольвія» і заповідна територія «Кам'яна Могила».

Масштаби археологічних досліджень у республіці різко зросли. Щороку тут працює понад 100 експедицій і розвідувальних загонів. Крім ІА АН УРСР, розкопки на території України здійснюють відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів), ряд вузів (Київський, Харківський, Дніпропетровський, Одеський, Львівський та інші університети, а також педінститути) та музеї (Одеський, Київський, Дніпропетровський, Керченський, Миколаївський та ін.). В співдружності з українськими археологами в дослідженнях у межах республіки беруть участь і науковці Москви, Ленінграда, Свердловська, Пермі та інших наукових установ країни.

Археологічні дослідження в Українській РСР ознаменувалися важливими відкриттями, дали новий цінний матеріал для висвітлення історії та культури населення території України, починаючи з доби палеоліту і до пізнього середньовіччя. Щодо цього територія республіки є одним з найкраще вивчених районів Радянського Союзу. Українські дослідники створили монографічні й фундаментальні колективні праці з археології та стародавньої історії УРСР, внесли вагомий вклад у розвиток радянської археологічної науки.

Вивчення палеоліту, особливо мустьєрської епохи, набуло за останнє десятиріччя ширшого і цілеспрямованішого характеру. Виявлено й досліджено значну кількість нових палеолітичних пам'яток, важливих для вирішення проблеми первісного заселення Східної Європи, вивчення найстародавніших періодів історії племен на території України.

У Закарпатті В. М. Гладилін дослідив раніше відомі і десять нових місцевонаходжень ашельського (2) та мустьєрського (8) часу. Серед них особливий інтерес викликають розкопки стоянки відкритого типу Королеве у Виноградівському районі Закарпатської області. Це перше в СРСР місцевонаходження ашель-мустьєрського часу з сімома стратиграфікованими культурними шарами. Здобуті матеріали містять нові відомості про час і шляхи заселення людиною Східної Європи, дають зможу простежити ранні етапи розвитку людського суспільства на території України.

В Криму в результаті багаторічних робіт Ю. Г. Колосова виявлено й частково досліджено понад 20 нових мустьєрських пам'яток. Зокрема, важливе значення мають дві багатошарові стоянки поблизу м. Білогорська—Заскельне V і VI—з чіткою стратиграфією відповідно сьомого і шостого мустьєрських шарів, де знайдено кістки тварин, різноманітний крем'яний інвентар і залишки кісток кількох неандертальців. Новим у дослідженні палеоліту Криму є також вивчення Ю. Г. Колосовим мустьєрської стоянки відкритого типу — Красної балки — поблизу м. Білогорська.

Нові місцевонаходження доби мустьє виявлені обстежені С. В. Смирновим на Житомирщині (Рихта), М. К. Анисюткіним у Чернівецькій області (Стінка I—IV, Осипка, Кетроси та ін.), Д. С. Цвейбелем на Донеччині (Білокузьминівка), М. П. Кlapчуком та Л. М. Микитенком в Івано-Франківській області (Антонівка 4, Буківка 13 тощо).

Матеріали багатошарових мустьєрських стоянок у Криму та Закарпатті дають можливість створити хронологічну таблицю для пам'яток цього часу не лише вказаніх територій, але й усієї України. Дослід-

ники вважають, що можна ставити питання про ранніше (домустьєрське) заселення Криму та прихід людини в Північне Причорномор'я з Центральної і Південної Європи не пізніше ашельської епохи. Не виключено також і ранніший — шельський — час появи людини на цій території. Вивчення знарядь за технічно-типологічними ознаками із застосуванням статистичного аналізу засвідчило ряд відмінностей у комплексах крем'яного інвентаря мустєрських пам'яток різних районів України і дало підставу для виділення мустєрських культур. Однак ці питання потребують дальшої розробки й обґрутування.

Багато зроблено й у вивченні пізнього палеоліту. В різних областях України щорічно досліджуються нові пам'ятки цього часу. Особливо інтенсивно провадяться археологічні розкопки багатошарових поселень О. П. Чернишом на Дністрі (Оселівка I, II, Кормань IV та ін.). У Закарпатській області В. М. Гладилін та С. В. Смирнов провели розкопки на стоянці Берегове II. В. М. Гладилін дослідив також перше в Закарпатті пізньопалеолітичне місцезнаходження у печері Молочний Камінь. Цікаві матеріали виявлені П. Й. Борисковським та В. І. Красковським під час розкопок пізньопалеолітичної стоянки Кам'янка в Одеській області. Пам'ятки цього часу досліджувались і в Івано-Франківській, Житомирській (Д. Я. Телегін), Одеській (В. Н. Станко) областях та в Нижньому Подніпров'ї (В. Н. Станко).

Для розв'язання проблеми пізньопалеолітичних жителів і поселень великий інтерес становлять розкопки, проведені І. Г. Шовкоплясом на Добранічівському поселенні та І. Г. Підоплічком на Межиріцькому. Тут виявлено залишки довгочасних зимових і легких літніх жителів, а також господарсько-побутових комплексів. Ретельні розкопки і фіксація дали змогу І. Г. Підоплічку провести важливі спостереження щодо особливостей будівельних прийомів і елементів архітектури межиріцьких ярангоподібних споруд.

Велике значення має і вивчення палеолітичного мистецтва. У цьому зв'язку слід згадати про нову трактовку відомих знахідок із поселень у Мізині та Межирічі — кісток мамонта з геометричним візерунком, виконаним червоною фарбою. На підставі детального аналізу цих кісток із застосуванням спеціальної експертизи С. М. Бібіков висловив думку, що вони використовувались як музичні ударні інструменти, а набірний браслет з Мізина являв собою своєрідні кастаньєти. Ці речі є першою у світі колекцією найстародавніших музичних інструментів.

На території України досліджено велику кількість палеолітичних пам'яток, в тому числі й багатошарових, виявлено й вивчено залишки жителів, простежено елементи планування поселень, здобуто багатий археологічний матеріал. Розробляються питання економіки, демографії, соціального устрою палеолітичного суспільства. Все це дає можливість глибше і всебічніше висвітлити конкретну історію палеолітичного населення. Однак необхідно створити періодизацію пам'яток — виділити і вивчити пізньопалеолітичні культури та культури області, оскільки існуючі схеми періодизації пізнього палеоліту створені понад 20 років тому і потребують уточнень або мають локальний характер. Необхідними є також зіставлення палеолітичних пам'яток території України з пам'ятками інших районів і визначення їх місця у палеоліті Європи.

Значних результатів досягнуто археологами України у висвітленні мезолітичної епохи. Насамперед слід відзначити дослідження О. П. Черниша, який на підставі вивчення понад десяти ранньомезолітичних стоянок у Подністров'ї виділив у розвитку мезоліту цієї території чотири етапи: молодовський, оселівський, атацький і фрумушіцький.

Нові мезолітичні місцезнаходження виявлено в Прикарпатті, Верхньому Подністров'ї, Південному Побужжі, Київському Подністров'ї та на Волині. Перші пам'ятки цього часу відкрито й досліджено в Донецькій області. В Північному Причорномор'ї В. Н. Станко обстежив де-

сятки нових пам'яток. В результаті багаторічних розкопок він майже повністю дослідив мезолітичну стоянку поблизу с. Мирне в Одеській області. Д. Я. Телегін розпочав систематичні розкопки стоянки Ігрень 8 поблизу м. Дніпропетровська, ним досліджено залишки шести землянок. Відновлено роботи по вивченню мезоліту Криму. Додатковими розкопками Д. Я. Телегіна на стоянці Кукрек підтверджено наявність двох мезолітичних горизонтів — нижнього кукрекського і верхнього мурзак-кобинського, що обґрутовує мезолітичний вік кукрекської культури. Завдяки новим дослідженням встановлено поширення пам'яток кукрекського типу в Подніпров'ї (Ігрень 8) і Північному Причорномор'ї (Абузова балка, Конецпіль, Транівка). У Донбасі виділено окрему групу мезолітичних стоянок.

Проведено значну роботу по встановленню абсолютноного віку мезолітичних культур України та їх періодизації. Далішої розробки потребують культурно-територіальне членування мезолітичних пам'яток в межах України, а також питання періодизації культур, господарства і соціального устрою населення цієї доби.

В галузі вивчення історії та культури населення епохи неоліту польової археологічні дослідження останніх років були порівняно обмеженими. Серед них привертають увагу проведені С. С. Березанською розкопки поселення Гришівки на Середній Десні. Тут простежено стратиграфію, яка підтвердила зроблені раніше висновки про те, що пам'ятки дніпродонецької культури на Лівобережжі передували пам'яткам культури ямково-гребінчастої кераміки.

На поселенні Лизогубівці на Сеймі В. І. Непріна простежила кілька горизонтів. У нижньому виявлено нові матеріали, що дають можливість ставити питання про виділення пам'яток лизогубівського типу або культури. Верхній горизонт містить матеріали з ямково-гребінчастою керамікою. На думку В. І. Непріної, на основі лизогубівських пам'яток, поширеных у Дніпро-Донському лісовому і лісостеповому межиріччі, в результаті їх взаємодії з раннім етапом дніпро-донецької культури складається культура ямково-гребінчастої кераміки.

Д. Я. Телегін та І. В. Кравець дослідили поселення Засуха на Орелі, матеріали якого засвідчили співіснування на Лівобережжі населення дніпро-донецької культури з племенами середньостогівської.

У Закарпатті В. С. Титов і М. Ф. Потушняк провадили розкопки на поселеннях культури лішайно-стрічкової кераміки, буковогорської і потиської культур.

Основна увага в останнє десятиріччя приділялася аналізу та узагальненню нагромаджених численних матеріалів у галузі неоліту України. Підготовлено їй опубліковано монографічні дослідження, присвячені дніпро-донецькій (Д. Я. Телегін), буго-дністровській (В. М. Даниленко) культурам і пам'яткам ямковогребінчастої кераміки (В. І. Непріна). Однак досі залишається майже не вивченим неоліт Волині. Необхідне детальне опрацювання матеріалів сурської культури, неоліту Криму та Закарпаття.

За минулі роки на території України був здійснений великий обсяг робіт по вивченню ранніх землеробсько-скотарських племен трипільської культури. Стали відомі сотні трипільських поселень, на багатьох з них проведено розкопки на широкій площі, а деякі розкопано майже повністю. Масове вивчення цих пам'яток сприяло висвітленню різних аспектів трипільської культури: було встановлено межі розселення її племен на різних етапах розвитку, створено періодизацію пам'яток, вивчено топографію, розміри і планування поселень, конструкцію і внутрішнє влаштування жителів, господарство та ідеологію трипільського суспільства і багато інших питань. Серед невирішених проблем Трипілля поряд з іншими залишаються дві найскладніші — походження та зникнення трипільської культури.

Враховуючи велику кількість обстежених поселень, здається, не можна було сподіватись якихось нових даних про їх розміри, планування і влаштування. Але за останні роки завдяки методу аерофотозйомки вперше вдалося виявити величезні за площею трипільські поселення. Одне з них протягом кількох років досліджується М. М. Шмаглем поблизу с. Майданецьке Тальнівського району Черкаської області. Площа поселення — близько 300 га. Воно розташоване на мису плато, що підвищується над річковою заплавою. Під час археологічних розкопок і геофізичної розвідки тут виявлено близько 1500 глинобитних будинків, де, за попередніми підрахунками, могло жити близько 20 тисяч чоловік. Шляхом геомагнітної розвідки визначено виходи з поселення та його первісне ядро, площини, громадські будинки і виробничі комплекси. Привертає увагу чітке планування — вулиці розташовані по круговій та радіальній системах. Є припущення, що багато будинків були двоповерховими. Про це свідчать завали міжповерхових перекриттів, під якими траплялися знаряддя праці та хатнє начиння.

На поселенні знайдено різноманітний гляняний посуд, глиняні статуетки, знаряддя праці, кістки тварин. Пам'ятка належить до етапу СІ трипільської культури, за періодизацією Т. С. Пассек. Цікавим є курган, насипаний після припинення життя на поселенні. Основним під насипом було поховання, в якому пебіжчик лежав на спині, з підігнутими ногами, дотори колінами. Простежено сліди вохри. Поховання належить до ямної культури. Великі трипільські поселення типу Майданецького є новим джерелом для реконструкції соціально-економічної структури трипільського суспільства. Вони дають можливість по-новому оцінити рівень розвитку трипільських племен.

Для вивчення проблеми походження трипільської культури мають інтерес розкопки дослідженого В. Г. Збеновичем ранньотрипільського поселення поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Пам'ятка є одним з найранніших трипільських поселень України. До складу кераміки поселення Бернашівка входить досить великий відсоток посуду з рисами низькодунайської культури Бояні. На поселенні знайдені зразки пластики гумельницької культури, а також вироби зі специфічного добруджського кременю. Матеріали з Бернашівки підтверджують існуючу думку про те, що трипільська культура своїм корінням сягає енеолітичних культур Балкан і Подунав'я. Однак процес її формування необхідно ще з'ясувати.

Вивчення проблеми зникнення трипільської культури показало, що пізньотрипільські пам'ятки софіївського, городського і усатівського локальних варіантів генетично пов'язані з попередніми етапами Трипілля. Дослідження нових пізньотрипільських пам'яток у Київському Подніпров'ї та на Волині (В. А. Круц) свідчать про те, що рух трипільських племен у вказані райони йшов з Правобережжя Среднього Подніпров'я і Верхнього Побужжя на етапі СІ. Пересування племен було викликане проникненням на трипільську територію давньоіамських племен і витісненням трипільців. На новій території пізньотрипільське населення опинилося в оточенні пізньонеолітичних і давньоіамських племен. У матеріальній культурі трипільців відбулися зміни, що призвели до формування своєрідних локальних варіантів — софіївського та городського. Археологічні дані не підтверджують думку ряду дослідників про занепад і швидку загибель трипільської культури.

Питання про історичну долю пізньотрипільських племен ще достаточно не з'ясоване. На території Волині на початку останньої четверті III тисячоліття до н. е. розселяються племена культури кулястих амфор, а в Київському Подніпров'ї наприкінці цього самого тисячоліття — носії пам'яток середньодніпровської культури. Тому питання про долю пізньотрипільського населення софіївського і городського локальних варіантів, імовірно, може бути розв'язане в плані вивчення їх взаємин з

племенами середньодніпровської культури і культури кулястих амфор. Пізньотрипільські племена усатівського локального варіанта були асимільовані давньоюмними племенами, які зайнняли наприкінці III тисячоліття їх територію. Є припущення (В. Г. Збенович), що частина усатівського населення перейшла на територію Молдови і ввійшла до складу нових етнічних утворень, які сформувалися на початку бронзового віку в межах Молдови і Мунтенії.

Одним із найважливіших завдань вивчення трипільської культури в найближчі роки є комплексне дослідження великих трипільських (типу Майданецького) та навколоїніх, порівняно невеликих за площею, поселень. Необхідна також дальша розробка проблеми походження трипільської культури та пам'яток пізньотрипільських локальних варіантів, особливо пов'язаних з початком переселення трипільських племен у Київське Подніпров'я та на Волинь. Не менш важливим є дослідження пам'яток, які дали б уявлення про нетрипільські компоненти, що сприяли утворенню локальних варіантів культури пізньотрипільських племен, а також про їх взаємозв'язки з населенням інших культур. Протягом тривалого часу трипільці перебували в тісному контакті з енеолітичними скотарськими племенами середньостогівської культури Лівобережжя, що справило помітний вплив на розвиток обох культур.

За останні роки середньостогівські пам'ятки були вперше узагальнені в монографічному дослідженні Д. Я. Телегіна. Розроблено питання хронології та періодизації середньостогівської культури, мала місце спроба з'ясувати її походження, визначено антропологічний склад населення. Приділено увагу висвітленню долі цих племен та їх місця й ролі в стародавній історії Східної Європи. Можна припустити, що середньостогівська культура була основним компонентом у складанні ямної культури, а також брала участь у формуванні середньодніпровської. Однак багато питань історії середньостогівських племен потребує уточнення і дальшої розробки.

Нове висвітлення дістали культури бронзового віку лісостепової зони УРСР, що мають велике значення для проблеми етногенезу східних слов'ян і балтів. Уточнено межі поширення, хронологію і періодизацію культур шнурової кераміки — середньодніпровської (І. І. Артеменко), підкарпатської, виділеної в останні роки І. К. Свешниковим, городсько-здолбицької та стрижівської. Дано характеристику основних форм господарства, поховального обряду та ідеології цих племен (І. К. Свешников, С. С. Березанська). На підставі подібності з іншими культурами шнурової кераміки і бойових сокир Європи дослідники об'єднують їх в одну культурно-історичну область і розглядають ці племена як далеких предків слов'ян, балтів та германців. Слід відмітити, що стан джерел ще не дає змоги остаточно вирішити найважливіші питання походження культур шнурової кераміки та їх абсолютного датування.

Продовжується вивчення комаровської культури. На думку І. К. Свешникова, вона склалася не в результаті просування племен тищінецької культури, а на основі місцевих культур шнурової кераміки. Значна робота проведена по дослідженню пам'яток бронзового віку другої половини II тисячоліття до н. е. Північної України. С. С. Березанська опублікувала перше зведення цих пам'яток, дала характеристику матеріальної культури, розглянула питання господарства та ідеології племен. Проте культурна належність пам'яток другої половини II тисячоліття до н. е. Північної України, як і матеріалів кінця II — початку I тисячоліття до н. е., повністю ще не визначена, залишаючися дискусійною. С. С. Березанська зараховує їх до східнотищінецької і лебедівської культур, а І. І. Артеменко — до сосницької. Необхідне дальнє вивчення білогрудівської культури.

На Лівобережній Україні досліджені пам'ятки бронзового віку другої половини II тисячоліття до н. е. малобудківського і бондарихинсько-

го типів, які розглядаються (В. А. Іллінська) як етапи розвитку бондарихинської культури. Але попередні їм пам'ятки першої половини II тисячоліття до н. е. ще не виявлені.

До останнього часу нечисленні пам'ятки з керамікою так званого мар'янівського «неолітичного» типу на Сеймі та Десні, вперше виявлені М. Я. Рудинським в 1929 р., виділялись у самостійну мар'янівську або розглядалися як ранній етап мар'янівсько-бондарихинської культури (В. А. Іллінська, С. С. Березанська). Висловлювалося припущення про їх генетичний зв'язок з культурою ямково-гребінчастої кераміки. Розкопки поселень і могильників пізнього етапу середньодніпровської культури у Верхньому Подніпров'ї (І. І. Артеменко) засвідчили, що тут кераміка мар'янівського «неолітичного» типу трапляється разом з типовою середньодніпровською. Від останньої вона відрізняється складом глиняного тіста, а також деякими формами посудин і нагадує неолітичну кераміку. Появу в пам'ятках пізнього етапу середньодніпровської культури кераміки з пізньонеолітичними рисами, на нашу думку, можна пояснити як результат асиміляції середньодніпровськими племенами місцевого неолітичного населення Верхнього Подніпров'я і включення елементів його культури до середньодніпровської. Тому немає необхідності виділяти пам'ятки з такою керамікою у самостійну культуру або розглядати їх як ранній етап мар'янівсько-бондарихинської.

Одним з найважливіших наукових завдань інституту є охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов республіки. В Українській РСР здійснюється багаторічна широка програма будівництва електростанцій, промислових підприємств, каналів, водосховищ і великих зрошувальних систем, що мають народногосподарське значення. У районах новобудов розташована велика кількість археологічних пам'яток, які в процесі будівництва можуть зазнати руйнування або затоплення.

В. І. Ленін неодноразово говорив про величезну цінність культурної спадщини, про її значення для побудови комуністичного суспільства. З перших днів існування Радянської влади, за ініціативою В. І. Леніна, було вжито необхідних заходів по охороні музеїв, палаців і художніх цінностей. В листопаді 1917 р. при Наркомосі було створено Комісію у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старожитностей. У 1919 р. за декретом Раднаркому, підписаним В. І. Леніним, створено першу радянську наукову археологічну установу — державну Академію історії матеріальної культури (сучасний ІА АН СРСР). В тому самому році при Академії наук України почала працювати Комісія по складанню археологічної карти України.

Комуністична партія і Радянський уряд постійно приділяють велику увагу розвитку археологічної науки в нашій країні, охороні пам'яток історії і культури, збереженню і вивченню культурної спадщини минулих епох. Новим свідченням справді ленінського ставлення Комуністичної партії і Радянського уряду до культурно-історичних цінностей є закон СРСР «Про охорону і використання пам'ятників історії і культури», прийнятий Верховною Радою 29 жовтня 1976 р. Відповідно до закону всі пам'ятки історії та культури в СРСР є надбанням народу і охороняються державою. Закон передбачає обов'язкове і повне наукове дослідження археологічних пам'яток, які можуть бути зруйновані в процесі будівництва, і забезпечення цих робіт за рахунок будівельних організацій та відповідних установ.

Дослідження археологічних пам'яток у зонах новобудов Української РСР має давні традиції. На всіх найважливіших об'єктах довоєнних і післявоєнних п'ятирічок — в зонах спорудження Дніпрогесу, Каховської, Дніпродзержинської, Кременчуцької, Канівської і Київської ГЕС, каналів, водосховищ та зрошувальних систем — археологи досліджували поселення і могильники, що мають велике значення для вивчення стародавніх періодів історії Української РСР.

Обсяг охоронних робіт на новобудовах щорічно зростає. Тільки за останні роки він збільшився майже втричі. Великі багаторічні археологічні експедиції* працюють у зонах спорудження зрошувальних систем, каналів і водоймищ у Ворошиловградській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Одеській, Київській і Кримській областях, а також у районі будівництва Могилів-Подільської ГЕС. Кілька новобудовних експедицій (Інгульська, Запорізька, Каховська та ін.) відзначили своє десятиріччя.

Охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов поряд з їх великим науковим значенням є практичним здійсненням безпосереднього зв'язку археологічної науки з практикою соціалістичного і комуністичного будівництва. Вони набули державного значення й здійснюються на договірних умовах з великими будівельними організаціями. Значне фінансування і технічна допомога, яку останні подають археологам, дали можливість провести суцільне дослідження археологічних пам'яток на великих територіях, розкопати десятки поселень, городищ і сотні курганів різних епох.

Нові завдання, що постали перед археологами у зв'язку з великим обсягом робіт в зонах новобудов республіки, викликали необхідність розробки нової, більш досконалої методики розкопок курганів із застосуванням сучасної техніки. Така методика вже опрацьована й успішно впроваджується в практику, але її необхідно узагальнити й опублікувати в спеціальному методичному посібнику.

В результаті багаторічних досліджень у зонах новобудов археологічна наука збагатилася такими джерелами, яких вона раніше ніколи не мала. Передусім здобуто масовий археологічний матеріал, без якого неможливі серйозні узагальнення із стародавньої історії Української РСР. Нові джерела дають змогу простежити історичний процес в межах степової зони УРСР від епохи енеоліту до середньовіччя включно, уточнити хронологію і періодизацію культур, виділити їх локальні варіанти, встановити зв'язки племен різних культур з населенням інших територій.

Дослідження курганів епохи бронзи створює можливості для вирішення проблеми освоєння степів. Встановлено, що кургани давньоіамських племен концентруються у заплаві ріки і поблизу неї, а па 10—30 км у глиб степу переважають кургани, насипані племенами зрубної культури та культури багатоваликової кераміки.

Новобудовними експедиціями виявлено матеріали, що характеризують культуру і духовний світ енеолітичних племен Півдня України. В Криму культура цих племен виділена під назвою кемі-обинської (А. О. Щепинський), а в Нижньому Подніпров'ї, у межиріччі Інгульця та Південного Бугу, — пам'яток нижнього шару поселення Михайлівка (О. Г. Шапошникова). Енеолітичні пам'ятки даних територій мають велику схожість, але ще остаточно не з'ясовано, одна це культура чи різни. Енеолітичні племена були тісно пов'язані з централістами стародавньої цивілізації — Кавказом, а через цього і Стародавнім Сходом. Одночасно встановлені контакти цих племен із землеробським населенням три-

* Сіверсько-Донецька експедиція (керівник І. О. Післарій), Донецька (О. С. Бєляєв), Дніпро-Донбас (Д. Я. Телегін), Верхньотарацівська (М. М. Чередниченко), експедиції Київського (М. М. Бондар) та Дніпропетровського університетів (І. Ф. Ковалюва), Запорізька (В. І. Бідзіля), Каховська (А. І. Кубишев), Червонопрапорська (Є. В. Черненко), Інгульська (О. Г. Шапошникова), Південнобузька (Г. Т. Ковпакенко), експедиція відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР (В. Н. Станко), Бортницька (В. А. Круц), експедиція відділу археології Криму ІА АН УРСР (С. М. Бібіков), Північнокримська експедиція (А. О. Щепинський), Дністровська комплексна експедиція (В. Д. Баран), до складу якої входять експедиції — палеолітична (О. П. Черніш), трипільська (М. М. Шмаглій), раннього залізного віку (Г. І. Смирнова, Л. І. Крушельницька) та слов'янська (В. Д. Баран) і давньоруська (М. П. Кучера).

пільської культури. В результаті розкопок Інгульської експедиції (О. Г. Шапошникова) внесено істотні корективи у питання про час появи найдавніших антропоморфних кам'яних скульптур—стел, залишених неолітичними племенами. Вони давніші приблизно на 500 років, ніж досі вважалось.

Досліджені численні пам'ятки давньоюмної культури, які дають можливість не тільки простежити етапи її розвитку, але й розкрити взаємини цих племен з носіями інших синхронних культур, а також їх роль в стародавній історії Східної Європи.

Важливі дані здобуто в процесі вивчення пам'яток катакомбної культури. Насамперед уточнено межу її поширення. Якщо раніше вона сягала Дніпра, то тепер внаслідок робіт Інгульської експедиції її доведено до Південного Побужжя включно (рис. 1; 2). Під час дослідження кургану Висока Могила в Запорізькій області (В. І. Бідзіля) виявлено поховання землероба II тисячоліття до н. е., де поряд з іншими предметами трапилося добре

Рис. 1. Глиняна посудина з поховання катакомбної культури поблизу с. Антонівка Миколаївської області. Розкопки О. Г. Шапошникової. 1975 р.

Рис. 2. Крем'яний наконечник списа з поховання катакомбної культури поблизу с. Антонівка Миколаївської області. Розкопки О. Г. Шапошникової. 1975 р.

збережене дерев'яне рало, що є найдавнішою знахідкою знаряддя орного землеробства в Східній Європі. Це відкриття дає підставу перевігнути питання про час зародження тут орного землеробства та його найдавніші форми.

Продовжуються дослідження пам'яток культури багатоваликової кераміки і особливо зрубної культури доби бронзи. Є нові дані для характеристики матеріальної культури, економіки, історії зрубних племен. В. Д. Рибалова, І. М. Шарафтінова висловили припущення про існування особливої сабатинівської культури, до якої вони відносять пам'ятки пізнього бронзового віку на захід від Дніпра, вважаючи, що останні різняться від пам'яток зрубної культури, розташованих на сході.

Розробку поставлених О. О. Кривцовою-Граковою питань міграції зрубних племен із Заволжя поглибив М. М. Чередниченко. На його думку, вони ніколи одночасно не займали територію межиріччя Уралу і Дністра. Він прийшов до висновку, що ранні пам'ятки цієї культури зосереджені переважно на сході вказаної території, а пізні — на заході.

Заволзьку прабатьківщину зрубні племена залишили не пізніше раннього покровського ступеня. Протягом сабатинівського часу відбувається запустіння Правобережного Поволжя і майже всього Подоння. У білозерський час ці племена займали Причорномор'я і Нижнє Подоння, залишаючися тут майже до моменту скіфського вторгнення.

В останні роки О. І. Тереножкін, вивчаючи передскіфський період, виділив в його розвитку два ступені: старший — чорногорівський (900—750 рр. до н. е.) — і молодший — новочеркаський (750—650 рр. до н. е.), які, на його думку, є прямим продовженням, а разом з тим і завершенням розвитку зрубної культури. О. І. Тереножкін вважає, що носіями останньої були кіммерійці і їх історія може бути простежена від середнього періоду бронзового віку до початку скіфського періоду. Дослідник розглядає кіммерійців як споконвічних мешканців півдня європейської частини СРСР. В VII ст. до н. е. на їх території розселилися скіфи, що прийшли з глибин Азії. В ряді праць О. І. Тереножкін виступив проти гі-

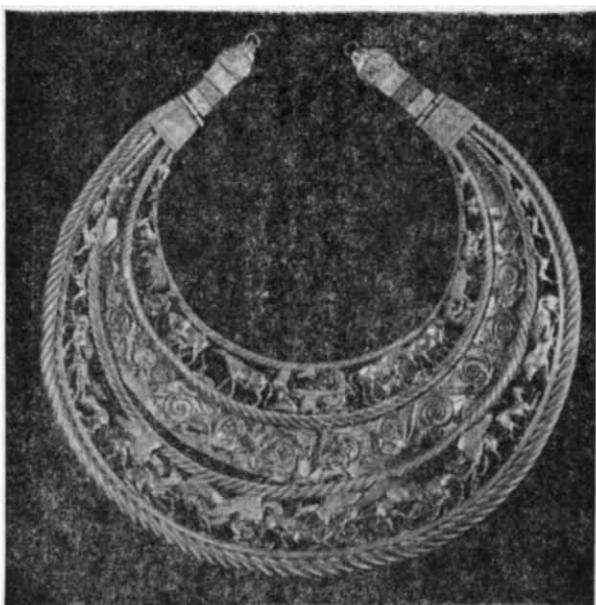

Рис. 3. Золота пектораль (IV ст. до н. е.) з поховання в кургані Товста Могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області. Розкопки Б. М. Мозолевського. 1971 р.

потези автохтонного причорноморського походження скіфів. Він стверджує, що в археології доскіфського часу півдня європейської частини СРСР в даний період уже не існує двох проблем — кіммерійської та скіфської, а є лише одна — кіммерійська, яка стає однією з найважливіших проблем вітчизняної археології.

З дедалі зростаючим розмахом досліджень скіфських пам'яток у зонах новобудов півдня України, як і на інших територіях країни, рідянське скіфознавство вступило в новий етап розвитку. Застосування сучасної техніки при археологічних розкопках дало змогу дослідити великі скіфські кургани, в яких виявлено винятково багаті поховання з рідкісними й високохудожніми зразками скіфо- античного мистецтва. Широко відомі унікальні знахідки з курганів IV ст. до н. е. — Товста Могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області (рис. 3) (Б. М. Мозолевський) і Гайманова Могила в Запорізькій області (В. І. Бідзля).

В Херсонській області, в зоні будівництва Каховської зрошувальної системи в похованні скіфського воїна IV ст до н. е. (розкопки А. І. Кубищева) виявлено кам'яну статую скіфа висотою 1,5 м. В могилі збереглися лускоподібний панцир і бойові штаны, щит, спис, дротик, сокира-клевець, великий бронзовий казан, 80 пращових каменів. Біля голови небіжчика, в тайпіку, знайдено срібну вазу і 14 золотих бляшок. Особливий інтерес становить кам'яна фігура скіфа (рис. 4), також виявлена в похованні воїна V ст. до н. е. з бойовим обладунком, що було відкрите поблизу с. Нововасилівка Снігурівського району Миколаївської

області (О. Г. Шапошникова). Серед нечисленних скіфських скульптур кам'яна статуя скіфа з цього поховання є найбільш досконалою і реалістичною.

Поряд з дослідженням курганів, що належали скіфській знаті й воїнам, розкопано сотні поховань рядових скіфів. Нові знахідки являють собою важливе джерело для вивчення поховального обряду, господарства, побуту і культури скіфів, їх зв'язків з античними містами-державами Північного Причорномор'я. Разом з тим ці джерела характеризують різні за станом групи скіфського суспільства, відбивають його соціальну диференціацію. Вони відкривають нові перспективи у вивченні соціальної природи скіфського суспільства, у розробці питань, пов'язаних з конкретними формами класових відносин і ранньої державності в кочових народів. Значні результати досягнуті також у вивченні локальних підрозділів скіфської культури, її генезису та етнічного складу населення.

У післявоєнні роки розроблялися питання про пізньо-скіфський період в Криму і на Нижньому Дніпрі, а також про сарматський час на території України. В 1974 р. тут відкрито багаті сарматські поховання початку нашої ери з унікальними ювелірними виробами. В Криму, на трасі будівництва Північно-Кримського канала, експедицією інституту (А. О. Щепинський) досліджувався курган, де виявлено жіноче поховання з різноманітним набором інвентаря. В його складі — золота гривня із зображенням фантастичних птахів і тварин (рис. 5), золоті намиста, персні, спіральні ножні браслети, два наручних браслети, прикрашені перлинами (рис. 6). Останні є унікальними знахідками, що не мають аналогій серед сарматських речей. Одяг померлої був обшитий численними золотими бляшками. В похованні знайдено також золоті і срібні посудини та інші предмети.

Друге жіноче сарматське поховання досліджено в кургані поблизу с. Ковалівка Миколаївського району Миколаївської області Південно-Бузькою експедицією (Г. Т. Ковпаненко). В могилі знайдено 1300 різноманітних золотих бляшок, що прикрашали одяг, взуття, золоті намиста, сережки, браслети (рис. 7), персні з коштовними каменями, два шкіряних опахала, срібні, мармурові й алебастрові посудини, предмети туалету і культу. Частково збереглися залишки вбраних, розшитого золотими нитками, а також покривала з дуже тонкого шовкового серпанку, витканого з однієї коконової нитки.

Більшість предметів, знайдених в сарматських могилах, відзначається високою майстерністю виготовлення. Багато з них немісцевого по-

Рис. 4. Кам'яна статуя скіфського воїна (V ст. до н. е.), знайдена в кургані поблизу с. Ново-Василівка Миколаївської області. Розкопки О. Г. Шапошникової. 1975 р.

ходження, що свідчить про широкі торговельні зв'язки сарматів з країнами Середземномор'я і Сходу. Нові сарматські матеріали становлять значний інтерес для вивчення історії, культури і соціального устрою сарматського суспільства.

В останні роки продовжувалися дослідження античних пам'яток Північного Причорномор'я — Ольвії, Херсонеса, Березані, Тіри і периферійних поселень. Ольвійська експедиція інституту (С. Д. Крижицький) провадила роботи в складі великої групи археологів (А. В. Бураков, Ю. І. Козуб, А. С. Русєєва, М. В. Скржинська, Н. О. Лейпунська та ін.).

Здійснювалися систематичні розкопки житлових кварталів і громадських споруд Ольвії та її периферії. Новим у дослідженні Ольвії є розкопки на широкій площі давніх жителів — землянок і напівземлянок VI ст. до н. е., які до недавнього часу вважалися нехарактерними для міського будівництва і особливо для греків. Відкриття цих споруд на різних ділянках верхньої частини Ольвії свідчить про те, що в початковий період заселення греками Північного Причорномор'я було характерним будівництво землянок як в самому місті, так і на поселеннях його округи, що має велике значення для вивчення

Рис. 5. Золота "Тривія" (IV ст. до н. е.) з сарматського поховання в Криму. Розкопки А. О. Щепинського. 1974 р.

ня колонізаційних і міграційних процесів у Північному Причорномор'ї.

Значні роботи проведенні Ю. І. Козуб в межах передмістя Ольвії, що існувало в другій половині VI — на початку IV ст. до н. е., а також некрополя на його території, який виник пізніше — в перших століттях нашої ери. Дослідження передмістя, згаданого Геродотом в оповіданні про Ольвію і царя Скіла, доповнює відсутню ланку в доказах вірогідності повідомлень Геродота про Північне Причорномор'я. Передмістя такого роду вперше досліджується в околицях великого античного центру. На основі викладених даних можна ставити питання про складові частини античної хори, шляхи формування міста, про економіку, склад і чисельність населення, культуру античного поліса на ранньому етапі його існування. Саме в передмісті вперше були відкриті землянкові житла греків, що існували до епохи еллінізму.

Ольвійська експедиція продовжувала також дослідження хори. В межиріччі Бузького і Березанського лиманів виявлено нові античні поселення, що входили до складу Ольвійської держави. Вперше на території нашої країни поблизу с. Мала Корениха відкрито тимчасовий римський табір кінця I—початку II ст. н. е. Під час розвідувальних розкопок виявлено систему оборони табору — рів і вал з кам'яною крепідою.

Кримською експедицією інституту (керівник С. М. Бібіков) разом з Херсонським музеєм-заповідником успішно досліджуються житлові квартали Херсонеса. Завершено багаторічні роботи на території античного театру в Херсонесі, який збудовано в III ст. до н. с. та існував до IV ст. н. е. Розкопками відкрито залишки зовнішньої огорожі, амфітеатр, лави для глядачів, бар'єр, що відділяв їх від орхестри. Це дало

змогу реконструювати поки що єдиний в Північному Причорномор'ї античний театр.

При дослідженні Ольвії, Херсонеса та інших античних міст вивчалась їх соціально-історична топографія, послідовність розвитку цих торговельно-економічних і політичних центрів у Північному Причорномор'ї, а також зв'язки їх з племенами Східної Європи, передусім зі скіфами.

Велику увагу приділено вивченням історії і культури східних слов'ян та Київської Русі. У галузі слов'янської археології в широких масштабах продовжувалися дослідження пам'яток першої і другої половини

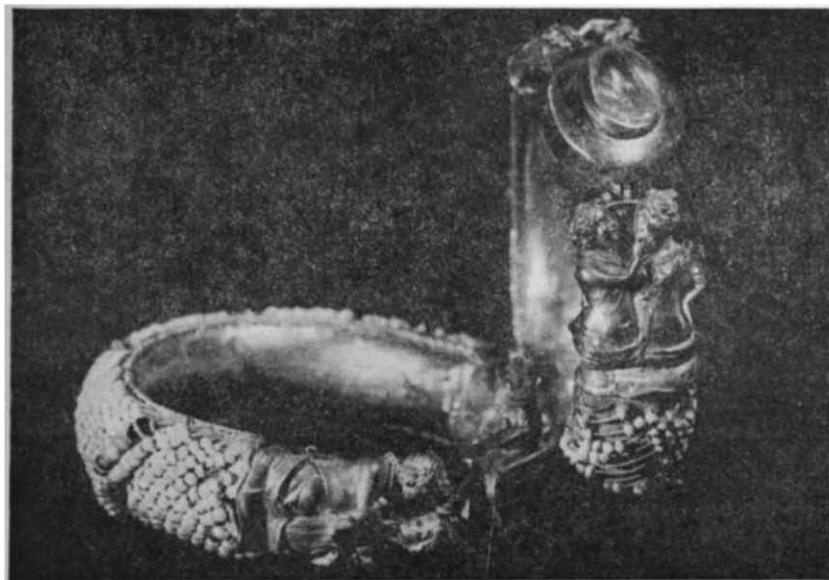

Рис. 6. Золоті браслети, прикрашені перлинами, з жіночого сарматського поховання в Криму. Розкопки А. О. Щепинського. 1974 р.

I тисячоліття н. е. Здобуто значні матеріали, що відкривають нові можливості для вирішення проблем, пов'язаних з етнокультурними процесами в Східній і Центральній Європі у вказаній час.

На Середньому Дністрі (В. Д. Баран) і Прutі (І. Г. Русанова, Б. О. Тимощук) відкрито ранньосередньовічні поселення слов'ян, що дали добре датуючі речі IV—V ст. до н. е. (фібули, сіра гончарна кераміка). Нещодавно такі поселення датувалися початком VI ст. н. е. Виявлений матеріал дає змогу заповнити хронологічний вакуум, який штучно відокремлював їх від пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., що ускладнювало порівняльне вивчення слов'янських старожитностей і затримувало роботу по виділенню останніх серед археологічних культур першої половини I тисячоліття н. е. та визначенням території слов'янських племен у вказаній час.

Останнім часом археологам з достатньою вірогідністю вдалося встановити, що ранньослов'янські пам'ятки рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. необхідно шукати серед черняхівських і пізньозарубинецьких старожитностей, які ще називають пам'ятками київського типу. Якщо перші відомі вже з кінця XIX ст., то другі відкрито нещодавно. Співробітниками інституту (Є. В. Максимов) інтенсивно провадяться розвідувальні роботи і розкопки пізньозарубинецьких поселень в Київській та Чернігівській областях.

У процесі досліджень пам'яток черняхівської культури між Середнім Дніпром, Дністром і Верхньою Віслою вдалося виділити матеріали,

які типологічно пов'язуються зі слов'янськими старожитностями V—VI ст. Поряд з цим ведеться робота по визначеню неслов'янських, «чужих», елементів у матеріальній культурі, належних пізньоскіфському, сарматському, фракійському і готському населенню, яке займало суміжні території і нерідко змішувалось із слов'янами.

Крім того, дослідження пам'яток середини I тисячоліття н. е. привело до важливих висновків щодо єдності матеріальної культури слов'ян раннього середньовіччя на великій території — від Дніпра до Ельби і від Прип'яті до Дунаю (однотипні житла, поховальний обряд, знаряддя праці). Деякі локальні відмінності простежено лише в типах посуду.

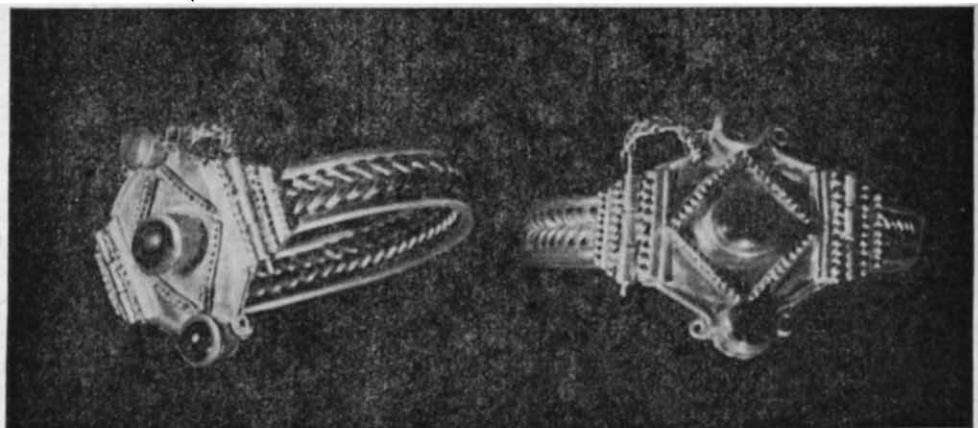

Рис. 7. Золоті браслети, прикрашені коштовними каменями, з жіночого сарматського поховання поблизу с. Ковалівка Миколаївської області. Розкопки Г. Т. Ковпаненко. 1975 р.

На слов'янському поселенні в Ращкові I на Середньому Дністрі (В. Д. Баран), що датується VII—IX ст. н. е., зараз відкрито понад 60 жителі і кілька великих господарських будівель, а усі типи посуду, характерні для Верхнього Подніпров'я, Дніпровського Лівобережжя і Правобережної України, виявлено в одних комплексах. Як відомо, через Середнє Подністров'я проходили шляхи, якими слов'янське населення в середині I тисячоліття н. е. рухалось у Подунав'я і на Балкани. В результаті досліджень В. Д. Баран прийшов до висновку, що в розселенні слов'ян на південні брали участь населення всіх слов'янських земель, де відбувались єдині соціально-економічні й історичні процеси.

Слов'янські пам'ятки досліджувалися також у степовій частині Подніпров'я (А. Т. Сміленко). Вони свідчать про заселення слов'янами цієї території, про їх взаємозв'язки з сусідами-кочовиками. Велику кількість пам'яток V—XI ст. відкрито і на Лівобережжі Дніпра (О. В. Сухобоков). Дослідник виділяє три хронологічних етапи в історії сіверян, відстоює гіпотезу про автохтонність роменської культури.

В галузі давньоруської археології, вивчення історії і культури Київської Русі зроблено значний крок уперед в нагромадженні археологічних матеріалів та їх історичному осмисленні.

Розкопки давньоруських городищ — Вишгороди, Галича, Звенигорода, Заруба, Дорогобужа (в Ровенській області) та інших — дали нові матеріали для характеристики соціально-економічної структури міст і визначення їх як оборонних, культурних і політичних центрів у системі Давньоруської держави. Дослідження городищ, селищ і могильників цього часу в Київській, Чернігівській, Черкаській, Ровенській, Волинській, Львівській та інших областях має велике значення для вивчення феодальних володінь і сільських поселень, рівня розвитку сільського господарства, історії і культури давньоруського населення.

У 1974 р. інститут розпочав розкопки Змійових валів напроти м. Канева, в районі м. Василькова та в межиріччі Ірпеня і Тетерева. На підставі виявлених матеріалів можна вважати, що вони були споруджені в ранній період існування Давньоруської держави — в X—XII ст.— для захисту Середнього Подніпров'я і Києва від нападів кочовиків.

Крім вивчення археологічних лам'яточок, значну увагу приділено висвітленню питань формування давньоруської народності, економічних передумов виникнення та розвитку міст Русі, економіки, соціального

Рис. 8. Залишки печі для випалу цегли (Х ст.). Київ. Розкопки Київської археологічної експедиції.

складу і культури давньоруського суспільства. Разом з тим необхідно ширше розгорнути розкопки неукріплених поселень цього часу та могильників.

Археологічні дослідження у Києві (П. П. Толочко) збагатили науку новими знахідками і відкриттями. Вони сприяли вирішенню ряду важливих питань стародавньої історії міста, зокрема проблеми походження Києва та його місця і ролі в утворенні й розвитку Давньоруської держави. Археологічні розкопки провадилися не тільки в центральних районах міста, але й на території його торговельно-ремісничих посадів — на Подолі, Копиревому кінці та в межах навколошніх районів. Досліджені численні об'єкти, що характеризують процес формування і розвитку міста, його архітектуру, економічне життя, зокрема ремесло, торгівлю, а також культуру й побут давньоруського населення (рис. 8).

Вперше за всю історію вивчення Києва на Подолі, в зоні будівництва метро, були виявлені стародавні квартали зрубних житлових і господарських будівель, дерев'яні паркані, мостова, що датуються Х—XII ст. Нові розкопки не тільки доповнили, а й значною мірою змінили існуюче уявлення про архітектурне обличчя давньоруської столиці. Вони переконливо довели, що Київ в минулому був забудований одно- і двоповерховими дерев'яними зрубними будинками. Масова забудова його була аналогічною житловому будівництву міст північних, північно-західних і північно-східних районів Давньої Русі. Ці знахідки свідчать про єдиний архітектурний стиль і спільність історичного й культурного розвитку всіх її районів. Вони остаточно спростували застарілі уявлення про переважання у Києві X—XII ст. напівземлянкових житлових і господарських споруд.

Новим важливим напрямком у вивченні давньої історії і культури Києва є дослідження (С. О. Висоцький) написів на стінах монументальних будівель, зокрема Софії Київської. За змістом історичної інформації ці написи в ряді випадків доповнюють літопис. Вони свідчать також про поширення грамотності серед різних верств населення міста.

Результати археологічних досліджень в республіці за останнє десятиріччя узагальнені в серії монографій, виданих інститутом. Матеріали багаторічних польових досліджень на території УРСР підсумовані в фундаментальній колективній праці «Археологія Української РСР», яка у 1977 р. відзначена Державною премією Української РСР. Серед лауреатів цієї премії вісім науковців інституту: С. М. Бібиков, С. С. Березанська, В. І. Довженок, В. А. Іллінська, М. П. Кучера, Л. М. Славін, О. І. Тереножкін, О. Г. Шапошникова. Створення цієї праці піднесло археологічну науку в республіці на якісно новий рівень, змінило базу для дальших наукових пошуків. Історичне узагальнення археологічних джерел здійснено в першому томі «Історії Української РСР» (кн. 1), підготовленому до видання авторським колективом інституту.

В археологічних дослідженнях на території республіки важливе місце займає застосування методів природничих наук. В лабораторії фізико-хімічних методів в археології інституту здійснюються дослідження в галузі стародавньої історії чорної металургії, палеоботаніки, палео-зоології, дендрохронології. Спільно з Інститутом геохімії АН УРСР проводиться датування археологічних матеріалів по C_{14} , а з Інститутом геофізики АН УРСР — палеомагнітним методом. Спільно з Інститутом кібернетики розробляється система «Археолог» по обробці масового археологічного матеріалу на ЕОМ.

Важливою умовою підвищення ефективності наукових досліджень є поліпшення координаційної діяльності інституту як головної археологічної установи республіки. Інститут розробив координаційний план наукових археологічних досліджень в УРСР на 1976—1980 рр., здійснюються координація польових експедиційних робіт в республіці.

Археологічні дослідження в Українській РСР провадяться у тісному контакті з Інститутом археології АН СРСР. Підготовлено спільні плани вивчення історії та культури античних міст-держав Північного Причорномор'я, проблеми етногенезу слов'ян, історії та культури Київської Русі.

За роки Радянської влади Україна стала одним із центрів розвитку археологічної науки у нашій країні. Славний ювілей — 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — археологи республіки відзначили новими досягненнями, внесши гідний вклад у розвиток радянської археології. Результати досліджень, проведених за останнє десятиріччя, значні. Але є ще немало проблем, нерозроблених питань, рішення яких повинно стати завданням археологів республіки на найближчі роки. Серед них не тільки актуальні питання, що стосуються кожного дослідника, а й загальні методологічні і методичні проблеми.

И. И. АРТЕМЕНКО

**Основные итоги и задачи
археологических исследований
в Украинской ССР**

Резюме

В статье освещаются основные итоги археологических исследований в Украинской ССР за последние десять лет и задачи исследований на ближайшие годы.

В последнее десятилетие археологическая наука в Украинской ССР достигла значительных успехов. Археологические исследования на территории республики ознамен-

новались важными открытиями, дали новый ценный научный материал для освещения истории и культуры населения современной территории Украины, начиная с эпохи палеолита и кончая поздним средневековьем. В археологическом отношении территории Украинской ССР — сейчас один из наиболее изученных районов Советского Союза. Археологи республики создали крупные коллективные и монографические исследования по археологии и древней истории Украинской ССР, внесли определенный вклад в развитие советской археологической науки.

Изучение эпохи палеолита приобрело в последнее десятилетие более широкий и целеустремленный характер. Обнаружено и исследовано значительное количество новых памятников, имеющих большое значение для решения проблемы первичного заселения Восточной Европы, изучения древнейших периодов истории Украины. Дальнейшей разработки и обоснования требуют вопросы периодизации палеолита, выделения палеолитических культур и культурных областей.

Значительные результаты достигнуты в исследовании мезолитической эпохи, в установлении абсолютного возраста мезолитических культур и их периодизации. Дальнейшей разработки требуют вопросы хозяйства и социального устройства мезолитического населения, культурно-территориального членения памятников.

В области изучения истории и культуры населения эпохи неолита, наряду с полевыми археологическими исследованиями, основное внимание уделялось анализу и обобщению накопленного материала. Подготовлены и опубликованы монографические исследования, посвященные днепро-донецкой, буго-днестровской культурам и культуре ямочно-гребенчатой керамики. Необходимы монографический анализ и обобщение накопленных материалов по сурской культуре, неолиту Крыма и Закарпатья. Остается пока почти не изученным неолит Волыни.

Осуществлены большие работы по изучению ранних земледельческо-скотоводческих племен трипольской культуры. В последние годы благодаря применению аэрофотосъемки и геомагнитной разведки впервые обнаружены огромные по площади (до 300 га) трипольские поселения, изучение которых должно стать важнейшей задачей исследований в ближайшие годы.

Новое освещение получили культуры бронзового века лесостепной зоны УССР, имеющие большое значение для проблеммы этиогенеза восточных славян и балтов.

Одной из важнейших научных задач археологов Украины являются охранные археологические исследования в зонах новостроек республики. В результате многолетних исследований в зонах новостроек археологическая наука получила такие источники, которыми она никогда раньше не располагала. Прежде всего, получен массивный археологический материал, без которого невозможны серьезные обобщения по древней истории Украинской ССР. Новые археологические материалы позволяют проследить исторический процесс, проходивший в степной зоне УССР от эпохи неолита до средневековья включительно. Широкую известность получили уникальные находки из раскопок скифских и сарматских курганов. Наряду с публикацией научных отчетов новостроек экспедиций необходимо осуществить научный анализ и обобщение накопленных материалов.

В последние годы продолжались исследования античных памятников Северного Причерноморья — Ольвии, Херсонеса, Березани, Тиры и периферийных памятников. Изучались социально-историческая топография античных городов, последовательность развития их как торгово-экономических и политических центров в Северном Причерноморье, а также связи их с племенами Восточной Европы, прежде всего со скифами.

Большое внимание уделялось изучению истории и культуры восточных славян и Киевской Руси. В области славянской археологии получены значительные материалы, позволяющие по-новому подойти к решению проблем, связанных с этнокультурными процессами в Восточной и Центральной Европе в I тысячелетии н. э. Исследования славянских памятников середины I тысячелетия н. э. привели к важным выводам о единстве материальной культуры славян раннего средневековья на огромной территории — от Днепра до Эльбы и от Припяти до Дуная.

В области изучения истории и культуры Киевской Руси сделан значительный шаг вперед в накоплении археологических материалов и их историческом осмыслении. Большое внимание уделялось исследованию вопросов формирования древнерусской народности, экономических предпосылок возникновения Древнерусского государства, возникновения и развития городов, экономики, социального состава и культуры древнерусского общества.

Археологические исследования в Киеве обогатили науку новыми находками и открытиями. Они были подчинены решению важных вопросов древней истории Киева, в частности проблемы происхождения, места и роли его в сложении и истории Древнерусского государства. Новым важным направлением в изучении древней истории и культуры Киева является исследование надписей на стенах монументальных сооружений, в ряде случаев дополняющих летопись.

Итоги многолетних полевых археологических исследований на территории УССР подведены в фундаментальном коллективном трехтомном труде «Археология Української РСР». Историческое обобщение археологических источников по древней истории Украинской ССР осуществлено в первом томе «Історії Української РСР» (кн. I), подготовленном к изданию авторским коллективом Института археологии АН УССР.

Археологические исследования в Украинской ССР проводятся в тесном контакте с Институтом археологии АН СССР.

За годы Советской власти Украина стала крупным центром развития археологии-ческой науки. Славный юбилей — 60-летие Великой Октябрьской социалистической революции — археологи республики отметили новыми достижениями, внеся достойный вклад в развитие советской археологии.

Результаты археологических исследований в Украинской ССР за последнее десятилетие значительны. Однако остается еще немало проблем, неразработанных вопросов, решение которых является ближайшей задачей археологов республики.

Ю. Г. КОЛОСОВ, Д. Я. ТЕЛЕГІН

Вивчення кам'яного віку на Україні (Деякі підсумки та завдання)

За роки Радянської влади на Україні в розвитку археологічної науки досягнуто значних успіхів. Збагачення джерелознавчої бази відкрило перед вченими широкі горизонти для проведення теоретичних розробок і узагальнень. Це стосується безпосередньо і вивчення історії та культури населення кам'яного віку: палеолітичної, мезолітичної та неолітичної епох. Важливим внеском є праці фахівців у цій галузі, зокрема дослідження, проведені за останнє десятиріччя (1966—1977 рр.) *.

За період, про який йдеться, радянська палеолітична наука на Україні збагатилася порівняно з минулими роками чи не найбільшою кількістю палеолітичних пам'яток та присвяченою їм літературою — як публікаціями й статтями¹ теоретичного напрямку, так і монографічними працями², що сприяло відкриттю нових історичних фактів, розробці на основі марксистського методу нових проблем та напрямів для дальнього й глибшого вивчення найдавнішої історії Півдня СРСР.

Особливо слід відзначити матеріали фінального часу раннього палеоліту — мустєрської епохи — на території України. В Криму з нових пам'яток мустєрського часу Ю. Г. Колосовим досліджуються грот Красний в Сімферопольському районі, дев'ять стоянок Заскельне, п'ять — Ак-Кая, п'ять — Сари-Кая, місцезнаходження під відкритим небом Червона балка, грот Пролом. О. М. Бадером досліджувалася Чокурча II; у 1968 р. зроблено спробу відновити роботи у Вовчому гроті (М. О. Бадер).

Серед перелічених об'єктів важливе місце належить багатошаровим стоянкам Заскельне V та VI, дослідження яких почалося у 70-х роках і триває досі. Вони різняться чіткою стратиграфією культурних шарів

* Текст з проблематики палеоліту написано Ю. Г. Колосовим, а мезоліту та неоліту — Д. Я. Телегіним.

¹ Бібіков С. М. До 50-річчя археологічної науки на Україні. — Археологія, 1968, 21, с. 3—35; Колосов Ю. Г. Багатошарова мустєрська стоянка Заскельне V. — Археогія, 1971, 3, с. 50—58; Гладилін В. М. Ранній палеоліт. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Векілова Е. А. Каменний век Крима. Некоторые итоги и проблемы. — МИА, 1971, № 173, с. 117—161; Гладилін В. М. До питання про час і шляхи першівського заселення людиною території України. — Укр. іст. журн., 1969, № 10, с. 101—109; Гладилін В. М. Про техніку леваллуа в мустєрській рівнині та Криму. — Археологія, 1969, 20, с. 3—11; Смирнов С. В. Мустєрський комплекс місцезнаходження Орел. — Археологія, 1969, 22, с. 12—30; Гладких М. І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї. — Укр. іст. журн., 1971, № 10, с. 99—102; Гладилін В. Н. Роль народонаселення в процесі взаємодействия человека и природы в каменному веке. — В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974, с. 71—78; Шоукопляс И. Г. Роль природных и социальных факторов в возникновении жилищ. — В кн.: Первобытный человек и природная среда, с. 33—40; Черныш А. П. К вопросу о соотношении границ палеолит-мезолит и плеистоцен-голоцен и особенности развития материальной культуры и природной среды Прикарпатья. — В кн.: Первобытный человек и природная среда, с. 149—151.

² Підопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969; Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Криму. К., 1972; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. К., 1973; Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. К., 1975; Гладилін В. Н. Проблемы ранніго палеоліту Восточної Європи. К., 1976; Підопличко И. Г. Межирічские жилища из костей мамонта. К., 1976.

мустьєрського часу, їх великою кількістю (вісім шарів) та насиченістю різноманітним крем'яним інвентарем, знахідками решток кількох неандертальців. Уесь комплекс знахідок дає багато нового в розумінні господарських та суспільних форм найдавнішого населення Східного Криму, дає можливість ще глибше вивчити еволюцію будови викопних гомінід, проблему походження людини в цілому. Багатошаровість стоянок обґрунтовує побудову культурно-хронологічної колонки не тільки для мустьєрських пам'яток Криму, а й всієї України.

Доцільно ставити питання про виділення окремої аккайської мустьєрської культури в Криму³. Остання особливо виразно характер-

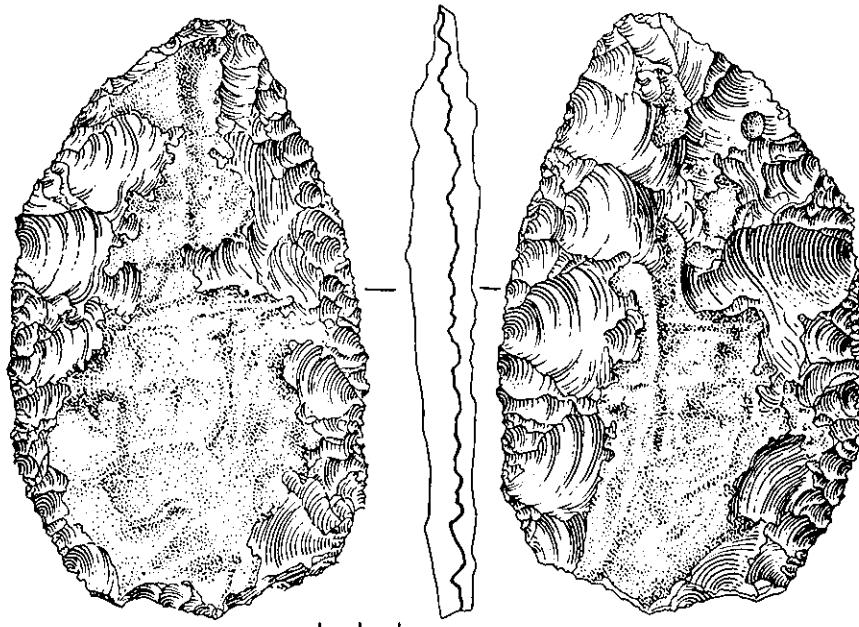

Рис. 1. Заскельне V. Другий культурний шар. Ніж аккайського типу (мустьє).

ризується рядом специфічних рис, притаманних їй крем'яній індустрії: традиційним використанням плітчастого кременю, виробництвом таких двобічно оброблених специфічних типів знарядь, як ножі типу Клаузен-ніше, Бокштайн, Пронднік, аккайського типу ножі з руків'ями та ін. (рис. 1—6). Треба думати, що в домустьєрський час на територію Східної Європи та Криму з Центральної Європи переселилися носії «мікокеського» комплексу. Ця точка зору вже висвітлювалася в літературі⁴. Слід тільки додати, що на користь дуже давнього часу заселення Криму свідчать кілька нових знахідок ашельського типу, виявленіх Ю. Г. Колосовим на третій терасі р. Мала Карабівка поблизу грота Пролом (рис. 7). У зв'язку з цим доречно згадати місцезнаходження в Криму Чорна Терля, крем'яний комплекс якого, за свідченням В. М. Даниленка, мав архаїчний, давніший за мустьєрські вироби, вигляд⁵.

³ Колосов Ю. Г. До питання про виділення аккайської культури в Криму.—Тези пленар. і секц. допов. на XV Наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР. Одеса, 1967, с. 57—69.

⁴ Гладилін В. Н. Проблемы раннього палеолита, с. 145.

⁵ Останнім часом С. М. Бібіков передатував цей крем'яний комплекс з ранньопалеолітичного на мустьєрський час. Див. статті С. О. Трусової (Краткий обзор работ Крымской палеолитической экспедиции в 1936 году.—СА, 1940, № 5, с. 301) та С. М. Бібікова (Плотность населения и величина охотничьих угодий в палеолите Крыма.—СА, 1971, № 4, с. 13).

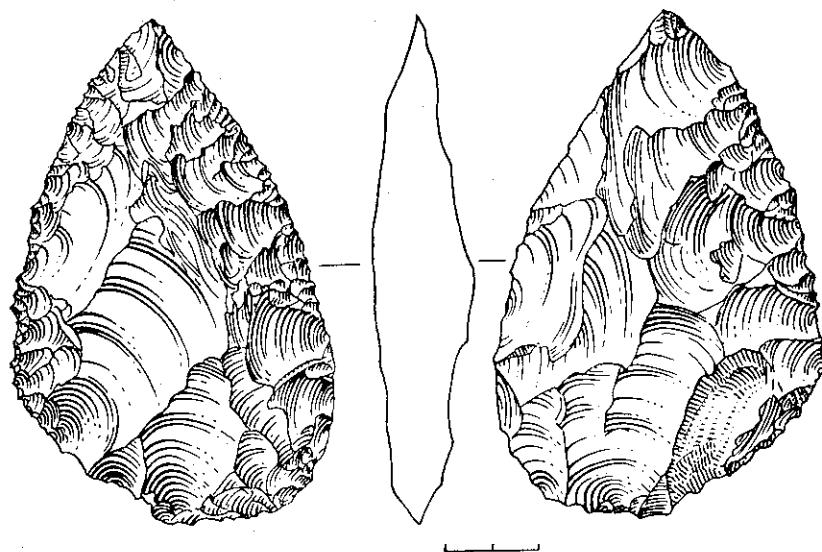

Рис. 2. Заскелье V. Другий культурний шар. Гостроконечник (мустьє).

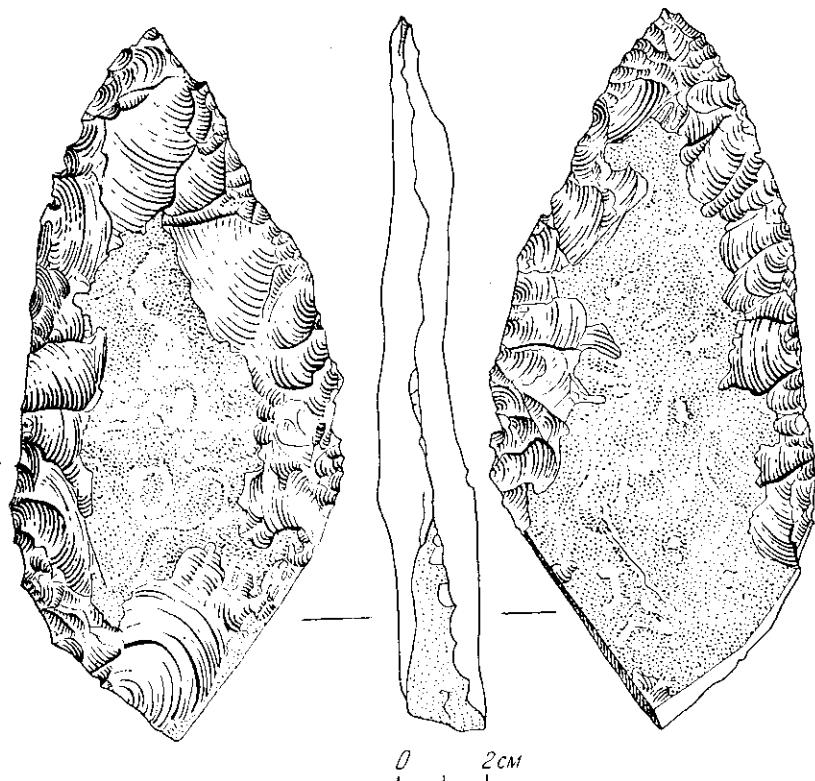

Рис. 3. Заскелье V. Другий культурний шар. Ніж з площинкою для упора руки (мустьє).

Отже, є підстава гадати, що аккайська культура могла виникнути з домустьєрської підоснови на території Криму. Необхідно інтенсивніше продовжувати пошук ашельських матеріалів, спрямовуючи розвідки на високі річкові тераси та передгірські плато Криму.

Значних успіхів у галузі вивчення раннього палеоліту досягнуто експедицією В. М. Гладиліна у Закарпатті. Досліджувалися раніше відомі й нові місцезнаходження ашель-мустьєрського часу (Рокосове) та мустьєрські: Равданська Гора, Горяни, Чернецька Гора, Берегове III, Біла Церква та ін. За останні роки виявлено ще два ашельські місцезнаходження та вісім мустьєрських.

З перелічених пам'яток найважливішим є місцезнаходження відкритого типу — Корольове, оскільки воно перше в межах Союзу має сім

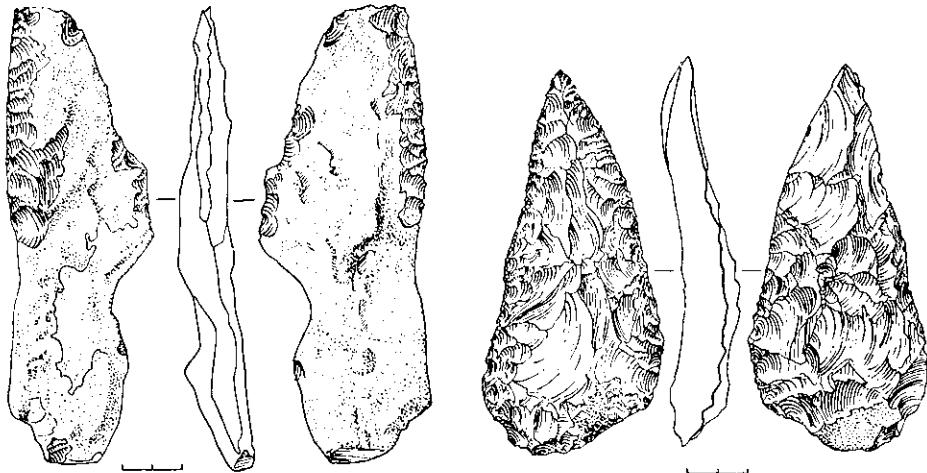

Рис. 4. Заскельне V. Другий культурний шар. Ніж з ручкою (мустьє).

Рис. 5. Заскельне V. Третій культурний шар. Гострокопечник (мустьє).

стратифікованих культурних шарів часу ашель-мустьє. Залягають вони в шестиметровій товщі четвертинних суглинків, які поділяються п'ятьма викопними грунтами. Останні, за попередніми даними, відповідають п'ятьом інтергліаціям та інтерстадіалам льодовикової епохи — від міндель-ріського до брерупського. Культурні шари зберегли численні кам'яні вироби. Знаряддя за техніко-типологічними ознаками, ступенем збереженості поверхні демонструють поступовий розвиток від примітивних до досконаліших форм (рис. 8—11). Знахідки пайнижчого (сьомого) шару, мабуть, відповідають періоду існування пітекантропа, тобто вказують на час заселення людиною європейської частини СРСР — майже півмільйона років тому⁶.

На території Житомирського Полісся експедиція С. В. Смирнова дослідила нову мустьєрську стоянку — Рихту. На плоші 250 м² здобуто чимало крем'яних виробів. Матеріал, що залягав на незначній глибині, зазнав дсякого переміщення. З кам'яних виробів найхарактернішими є знаряддя двобічної обробки. За техніко-типологічними ознаками виявлений тут матеріал подібний до хотильовського, а на заході Центральної Європи — до пам'яток типу Кенігсауе⁷.

За останні роки підбито підсумки вивчення палеоліту Дніпровського Надпіріжжя⁸. Зараз на цій території відомо 44 ранньопалеолітичні стоянки та місцезнаходження і 49 пізньопалеолітичних. Серед ма-

⁶ Гладилін В. Н. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО, 1977.

⁷ Смирнов С. В. Новая мустьерская стоянка в Житомирском Полесье.—Новейшие открытия советских археологов, ч. 1, 1975, с. 23—25.

⁸ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпіріжжя.

теріалів раннього палеоліту тут, за даними С. В. Смирнова, виділено три основні групи, що не являють собою єдиний культурний пласт. Це пам'ятки тейякського (Круглик), мікромустьєрського (Орел, Балки) та леваллуазького (Скубова балка, Ненаситець I) типів. окремі нечі

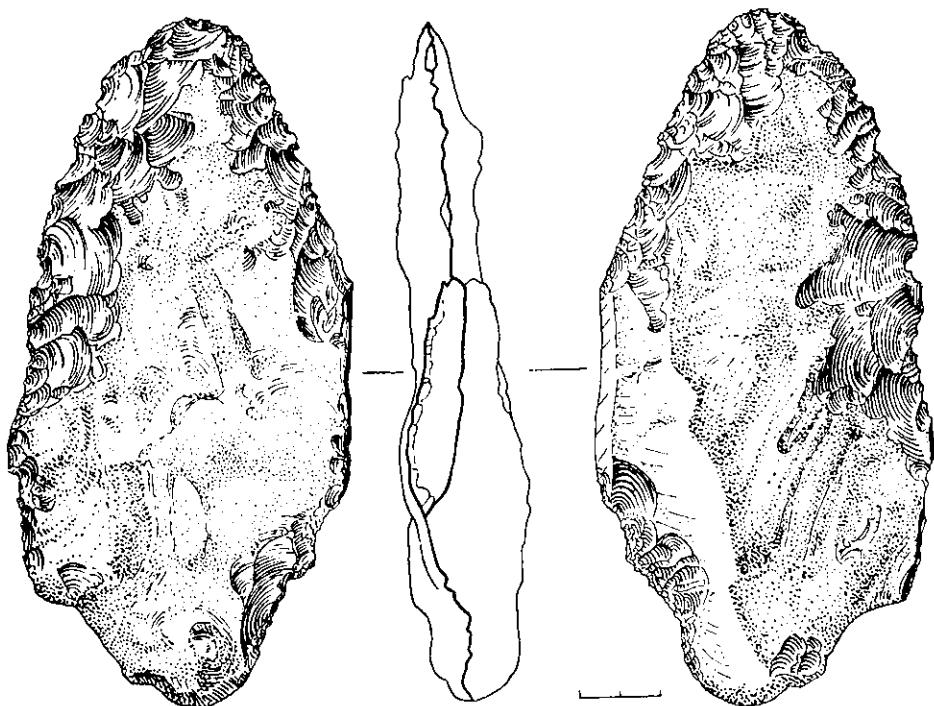

Рис. 6. Заскельє IX. Другий культурний шар. Рубилоподібний ніж з площинкою для упора руки (мустьє).

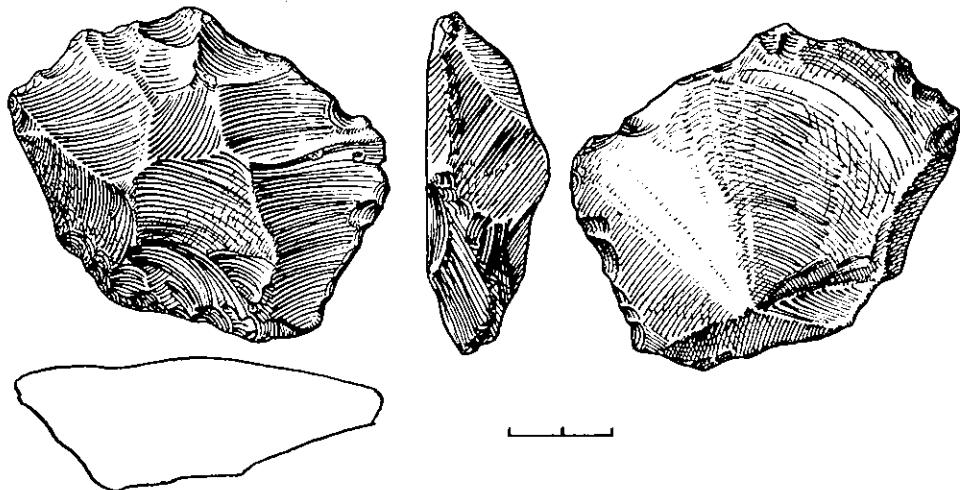

Рис. 7. Пролом. Третя тераса. Знаряддя ашельського типу.

сленні знахідки двобічних знарядь свідчать про наявність в мустьєрській культурі Надпіріжжя групи пам'яток мустьє з двобічною обробкою.

Інтенсивно проводилися археологічні розкопки на мустьєрських місцезнаходженнях і в інших областях України. На Донеччині Д. С. Цвєт'єль було досліджено стоянку із «зубчастим мустьє» — Білокузьминів-

ку; М. К. Анисюткіним в Чернівецькій області — двошарову мустєрську стоянку Стінку I, а також Стінку II—IV, Осипку та ін. Ця група місцевонаходень була ним віднесена до мустєрсько-тейякського типу. Дещо пізніше цим самим дослідником провадилися роботи на місцевонаходенні Кетроси. З культурного шару добуто матеріал, який належить до типового мустє⁹.

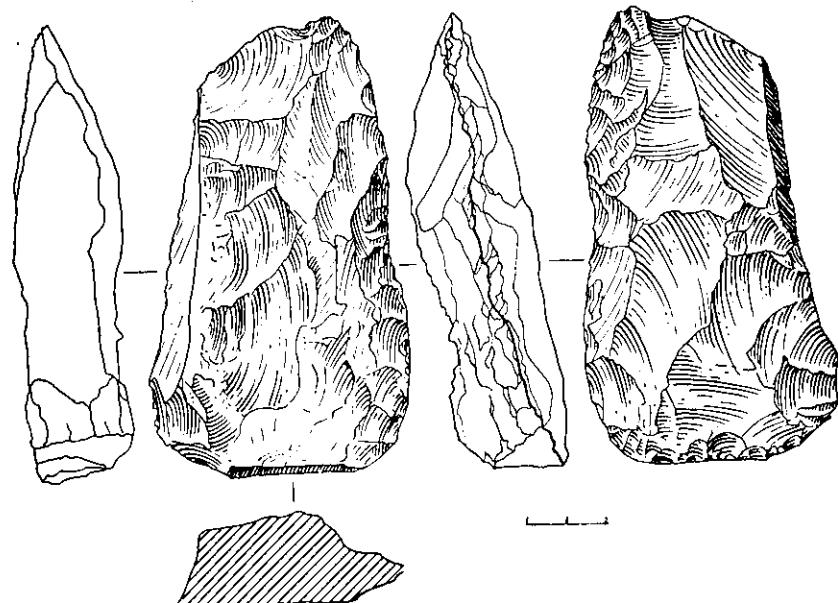

Рис. 8. Корольове. Другий культурний горизонт. Скребло-ніж (мустє).

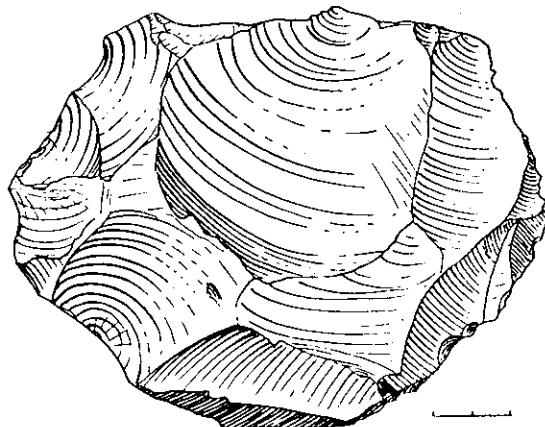

Рис. 9. Корольове. П'ятий культурний горизонт. Леваллуазький нуклеус (ашель).

Дністровська палеолітична експедиція під керівництвом О. П. Черниша продовжила дослідження багатошарової стоянки Кормань IV. В нижніх горизонтах виявлено кам'яні вироби мустєрського часу. В межах Івано-Франківської області мустєрські вироби зібрано М. П. Клапчуком та Л. М. Микитенко.

Наведені дані переконують в тому, що ранньопалеолітичні пам'ятки території України за техніко-типологічними ознаками мають багато відмінностей в комплексах кам'яного інвентаря. За допомогою сучасних

⁹ Анисюткін Н. К. Раскопки мустєрської стоянки Кетроси на Днестре.— АО, 1975.

методів дослідження крем'яних комплексів спочатку вдалося виділити різноманітні технічні варіанти та типи кам'яної індустрії в мустє Рускої рівнини та Криму¹⁰, а потім визначити ряд мустєрських археологічних культур. Так, на території УРСР М. Д. Праслов, В. М. Гладилін Ю. Г. Колосов залучають до цього кола молодовську, стінківську, атонівську, аккайську та кіїк-кобинську культури. В Середньому Подніпров'ї памічається виділення ще однієї — орловської¹¹.

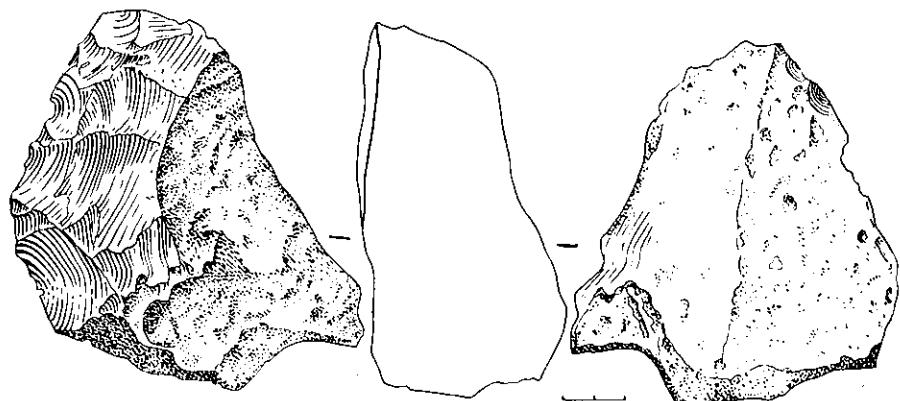

Рис. 10. Корольове. Шостий культурний горизонт. Чоппер (ашель).

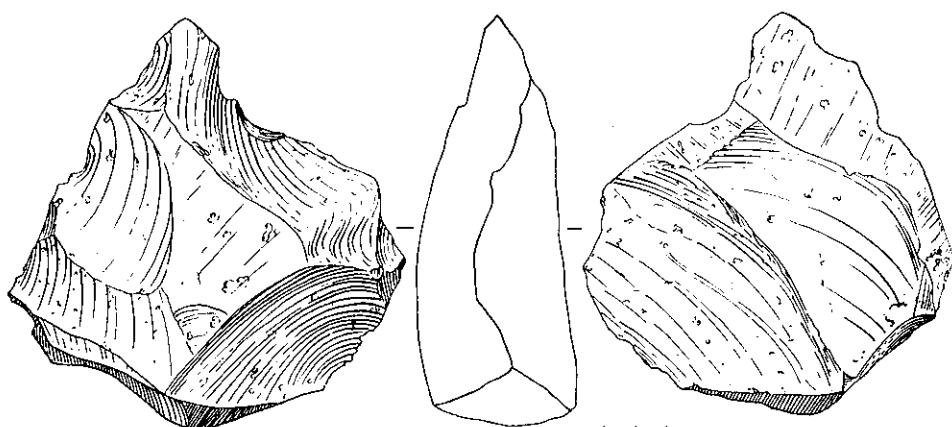

Рис. 11. Корольове. Сьомий культурний горизонт. Рубило (ашель).

Серед вказаних культур надійно обґрунтовано лише атонівську. Щодо інших — то це справа майбутнього.

Значне місце в українському палеолітознавстві посідають розробки теоретичного характеру. Так, у вищевказаній монографії В. М. Гладиліна висвітлюються три найважливіші проблеми: класифікація ранньопалеолітичних виробів з каменю, проблема локальних відмін у мустє Східної Європи та проблема первісного заселення цієї території. На відміну від існуючих класифікацій ранньопалеолітичних виробів, класифікація В. М. Гладиліна ґрунтуються на принципі багатоступінчастого підпорядкованого підрозділу, що охоплює основні ознаки кам'яних виробів від класу до типу включно. Базуючись на сумі стійких морфологічних ознак, його класифікація враховує також функціональну ознаку виробів.

¹⁰ Гладилін В. Н. Различные типы каменной индустрии в мустее Русской равнины и Крыма и их место в рапиде палеолита СССР.— Доклады и сообщения археологов СССР, М., 1966, с. 14—17.

¹¹ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 116.

Сказане не свідчить, що наведена класифікація є універсальною. Вона ще потребує багатьох доробок і, можливо, не стільки в напрямку «розвантажування» її громіздкості та не зовсім звичної в певних випадках латинської термінології в номенклатурі, скільки в подальшій розробці нових типів кам'яних виробів, тому що немає підстав вважати, «що виділені на матеріалах антонівських стоянок типи виробів відображують основний набір інвентаря східноєвропейських ранньопалеолітичних комплексів»¹². Необхідно підкреслити, що до сьогодні, на нашу думку, класифікація В. М. Гладиліна є найдосконалішою, побудованою на чітких та реальних критеріях єдиної системи.

Щодо проблеми первісного заселення Східної Європи, то необхідно зазначити, що В. М. Гладилін переконливо, спираючися на аналіз численних даних (комpleksi крем'яної індустрії пам'яток Східної Європи та Кавказу, геологічні, палеонтологічні, палеоботанічні матеріали), довів заселення цієї території в домустьєрський час по західних та південно-західних шляхах з Центральної Європи.

Чимало зроблено археологами у вивчені доби пізнього палеоліту на Україні. Останнім часом тут відомо сотні стоянок і місцезнаходжень цього часу. З кожним роком їх кількість значно збільшується, що дає змогу ще ширше і детальніше вивчити матеріальне виробництво і духовну культуру кроманьонців. Значного успіху домоглися українські палеолітознавці в розробці проблеми пізньопалеолітичних жителів та поселень. Після досліджень в Мізині, де І. Г. Шовкоплясом та І. Г. Підоплічком зафіковано, ретельно вивчено та реконструйовано довгочасне, побудоване з кісток мамонта житло, у 1970 р. добуто матеріали Добринічевської стоянки. Тут виявлено залишки довгочасних зимових жителів, літніх та господарсько-побутових комплексів. Цікаво, що останні розташовувалися по колу і чітко відокремлювалися одне від одного простором. Реконструкція пізньопалеолітичних жителів свідчить, що вони були наземними або частково заглибленими, в плані округлої й овальної форми і, отже, мали вигляд чумів або яранг.

Детальне їх вивчення і зіставлення з ранньопалеолітичними пам'ятками дало можливість висвітлити не тільки господарські, а й соціальні риси життя і побуту стародавнього суспільства. Можна вважати, що невелике літнє житло займала окрема сім'я, яка мешкала відособлено від інших¹³.

З 1965 по 1974 р. І. Г. Підоплічко досліджував Межиріцьке пізньопалеолітичне поселення¹⁴. Досвід археологічних розкопок у полі в поєднанні з професійним знанням остеологічного матеріалу допомогли досліднику провести глибокі та всебічні спостереження, визначити особливості межиріцьких ярангоподібних жителів, їх будівельну техніку та елементи архітектури. Цікаво й по-новому інтерпретує І. Г. Підоплічко деякі культурні залишки цих пам'яток — колінні чашки мамонтів як переносні світильники, кістки тварин, що використовувалися не стільки для опалення, скільки для акумуляції тепла та освітлення жителів, тощо.

Дещо повільно розроблюється періодизація українського палеоліту, виділення етнокультурних областей окремих культур та їх локальних проявів. Зарах інтенсивно провадяться польові дослідження у західних областях України, де О. П. Черниш вивчає багатошарові поселення — Оселівку I—II, Кормань IV; В. П. Савич — Липу I та багатошарову пам'ятку Куличівку. Багато пізньопалеолітичних місцезнаходжень виявлено в Івано-Франківській області М. П. Клапчуком, Л. М. Микиненком, Б. Томенчуком. Серед них слід назвати Буківку 13, Острицько 3,

¹² Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 89.

¹³ Бабиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита. — СА, 1969, № 4, с. 13; Шовкопляс І. Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту. — Археологія, 1971, 3, с. 13—21.

¹⁴ Підоплічко І. Г. Межиріцькі жилища..., с. 195.

Одаї 2, 4—5, 11, Попелів 1, Локитки 4, Братиши 6, 9—10 та ін. Найрозвиненіші комплекси датуються оріньяко-солютрейським часом.

Закарпатською палеолітичною експедицією (В. М. Гладилін, С. В. Смирнов) під час розвідок та стаціонарних розкопок відкрито кілька пізньопалеолітичних місцезнаходжень та досліджено на площі близько 240 м² стоянку Берегове II. Кам'яні знаряддя мають оріньяко-солютрейський характер. Крім того, цією самою експедицією (В. М. Гладилін) протягом двох років вивчалося перше на Закарпатті пізньопалеолітичне місцезнаходження в печері Молочний Камінь. В результаті встановлено, що воно було короткочасним табором мисливців на південного ведмедя.

На півдні України, в Одеській області, В. Н. Станко виявив групу пізньопалеолітичних пам'яток (Бурлакова Криниця, Семенівська гора, Серби та ін.), а П. І. Борисковський та В. І. Красковський дослідили пізньопалеолітичну стоянку Кам'янку. Новий комплекс крем'яного інвентаря різиться від раніше відомих на цій території. Кілька місцезнаходжень — Любимівка, Сомова балка, Веливульська балка — відкриті В. Н. Станко в Нижньому Подніпров'ї.

Такі основні наслідки польових пізньопалеолітичних досліджень на Україні за останні 10 років. Вони допомогли з'ясувати типову належність деяких пам'яток, встановити їх місце в культурно-хронологічній колонці, доповнити карту місцезнаходження цього часу на території України.

Проте необхідно зазначити, що незважаючи на численний фактичний матеріал, в галузі теоретичної розробки проблем пізнього палеоліту України досягнуто ще мало.

На території УРСР досі не знайдено (крім давно відомих пам'яток Сюрень I, Радомишль та Молодове V) нових стоянок ранньої доби пізнього палеоліту, матеріали яких глибше та досконаліше висвітлили б перехід від давнього палеоліту до пізнього.

Як і раніше, триває дискусія про наявність чи відсутність в пізньому палеоліті півдня Східної Європи проміжної степової зони. Прихильники степової зони (П. Й. Борисковський, І. Г. Шовкопляс¹⁵) вважають, що її мешканці мали схожий крем'яний інвентар та однотипне господарство, оскільки переважно полювали на бізонів. До цієї групи названі дослідники відносять і населення надпорізьких пізньопалеолітичних пам'яток. Іншої думки додержуються М. Д. Гвоздовер та Г. В. Григор'єва. Вони вважають, що мешканці північно-причорноморських степів мали інший крем'яний інвентар, іншу культурну належність. Пам'ятки Надпоріжжя Г. В. Григор'єва зараховують до окремої культури¹⁶. М. Д. Гвоздовер підкреслює, що в Північному Причорномор'ї та Надпоріжжі простежується певна строкатість культур, що змінюють одну одну. Тут перехрещувалися шляхи різних за походженням та культурою пізньопалеолітичних общин¹⁷. До цього самого висновку приєднується С. В. Смирнов, який констатує, що в Надпоріжжі «не існувало єдиної лінії етнокультурного розвитку», а «була постійна зміна одних пізньопалеолітичних колективів іншими, що привело до появи тут пам'яток з різним характером виробничого інвентаря»¹⁸.

В останні роки українські палеолітознавці продовжують виявляти відмінності між пам'ятками різних районів, на основі статистики розрости

¹⁵ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры Степной области.— VII Междунар. конгр. антропол. и этнogr. наук. М., 1964.

¹⁶ Григорьев Г. В. Локальные культуры позднего палеолита юга СССР (степная зона).— Actes du VIIe Congres International de Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Praha, 1970.

¹⁷ Гвоздовер М. Д., Рогачев А. Н. Развитие верхнепалеолитической культуры на Русской равнине.— В кн.: Лесс—перигляциал—палеолит на территории Средней и Восточной Европы (для VII Конгресса ИНКВА). Париж, 1969, с. 492.

¹⁸ Смирнов С. В. Палеоліт..., с. 155.

бліяють нову методику класифікації крем'яних виробів, застосовують досягнення інших вчених. Так, наприклад, позитивні результати одержані М. І. Гладких, який за формулою коефіцієнта схожості Д. Брендера та В. Робісона виконав обчислення для двох однокультурних господарсько-побутових комплексів Добранічівки, з одного боку, та для Межирич і Мізина — з другого. На підставі цих даних він встановив, що Добранічівка та Межирич є однокультурними пам'ятками, а Мізин належить до іншої археологічної культури¹⁹. Безперечно, необхідно й надалі вести роботу в цьому напрямку.

Необхідно зазначити палеоекономічний напрям в українській археології та питання про стародавнє музично-хореографічне мистецтво²⁰, що інтенсивно розроблялися С. М. Бібіковим. Палеоекономічні праці дослідника, широко висвітлені в літературі, містять багато дискусійних питань, але дискусія, на жаль, досі не розпочата. Хоча для археології цей напрям в перспективі відкриває широкі історичні горизонти, але на сучасному етапі через недостатнє вивчення палеоліту багатьох районів і самих пам'яток України навіть правильний підхід до розв'язання палеоекономічних проблем може дати лише приблизні висновки.

В оглядовій статті не можна висвітлити всіх аспектів досліджень С. М. Бібікова. Цьому повинна бути присвячена спеціальна праця. Однак звернемо увагу на головне: нерозробленість методології в палеоекономіці. Звідси неминучість промахів методичного характеру. Так, наприклад, у своїх розробках дослідник всі основні мустєрські поселення території Криму (за винятком Кіїк-Коби) розглядає як одношарові та одночасні. В дійсності (що відомо всім палеолітознавцям) більшість основних мустєрських поселень є багатошаровими. Отже, тут спостерігається суб'єктивізм у підборі та поясненні фактів. Тому проблематичними можуть бути висновки в таких питаннях, як встановлення відповідностей між кількістю населення і харчовими ресурсами в умовах привласнюючого господарства; розміщення джерел споживання, обчислення розмірів мисливських площ і потреб людини в біологічному продукті; регіональна палеодемографія²¹.

Щодо музично-хореографічного мистецтва, то це питання в археологічній літературі ще недостатньо висвітлене (опубліковані тільки тези). Але, безперечно, С. М. Бібіков по-новому інтерпретує мізинське житло № 1 як свяtkово-обрядовий будинок, а знайдені в ньому орнаментовані кістки як ритмічно-ударні музичні інструменти. В ряді східноєвропейських скількітурних жіночих фігур часу палеоліту дослідник вбачає танцюристок, у руках яких відтворено розмірений ритм магічного ритуалу.

За останнє десятиріччя цінний вклад внесено у вивчення історії та культури населення мезолітичної епохи. Відкрито і розкопано, зокрема, багато стоянок цієї доби, виявлено нові матеріали для датування і періодизації пам'яток, зроблено ряд спроб щодо їх культурно-територіального членування. В цьому зв'язку необхідно сказати насамперед про відкриття цілого пласта ранньомезолітичної культури в Подністров'ї, де О. П. Чернишом розкопано понад десять ранньомезолітичних стоянок. На його думку, вони належать до чотирьох етапів — молодовського, оселівського, атацького і фрумушіцького²². Значну кількість нових мезо-

¹⁹ Гладких М. І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї. — Укр. іст. журн., 1971, № 10; Гладких М. І. Два способа подсчета индексов сходства палеолитического каменного инвентаря. — Тез. пленар. и секц. докл. XV Науч. конф. Ил-та археологии АН УССР, 1972. Одесса.

²⁰ Бібіков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита. — СА, 1969, № 4, с. 5—22; Бібіков С. Н. Плотность населения..., с. 11—22; Бібіков С. М. Нове у вивченні найдавніших форм музично-хореографічних мистецтв. — Вісн. АН УРСР, 1974, № 9, с. 43—55.

²¹ Бібіков С. Н. Плотность населения..., с. 11.

²² Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. К., 1975.

літичних місцезнаходжень виявлено також М. М. Клапчуком Л. Г. Мацкевим у Прикарпатті та на Верхньому Подністров'ї.

Протягом останніх 10—12 років щоліта здійснюються розвідки розкопки мезолітичних пам'яток у Північному Причорномор'ї, де є спедицією під керівництвом В. М. Станко виявлено нові стоянки: Царинка, Мирони, Шепитські яр на Кодні, Казанка, Бубинка на Інгулеці та багато інших. Ряд пам'яток мезолітичної епохи, в тому числі стоянки кукрецького типу (Трапівка), відкрито С. О. Дворяниновим на Ільмайльщині та В. І. Красковським поблизу Одеси (Карпівка). Добре збережені нові місцезнаходження цієї культури досліджувалися також на Південному Бузі, серед них Абузова балка (Т. Максимюк) і Кінеша-піль (В. І. Хоменко). В процесі багаторічних розкопок В. М. Станко майже повністю розкрив на широкій площі стоянку мезолітичної епохи поблизу с. Мирне на Одещині.

В результаті польових досліджень не лише значно поповнилися дані про пізньомезолітичу гребениківську культуру, а й стало можливих говорити про поширення в Північному Причорномор'ї особливої групи пам'яток, яка є своєрідним локальним варіантом кукрецької культури, відомої в степовій частині Криму на Надазов'ї. Проте поки що мало, на жаль, джерел, пов'язаних з ранньомезолітичними пам'ятками Північного Причорномор'я, зокрема білоліського і анетівського²³ типів.

Кілька років тому експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна розпочала систематичні розкопки мезолітичної стоянки Ігрень 8 у Надпоріжжі. Виявлено залишки шести землянок, де зібрано численний речовий матеріал, та проведено цікаві стратиграфічні спостереження. Виділяються округлі й трохи видовжені та овальні в плані житла, опущені на 0,9—1 м в материк. Вони мали, певно, конічний дах та були перекриті очеретом. Важливо підкреслити, що у комплексі крем'яних виробів відсутні геометричні мікроліти і паянні окремі вкладиші кукрецького типу. Аналіз черепашок із заповненням землянки методом C_{14} показав її вік: 6910 ± 470 р. до н. е. Зіставлення матеріалів Ігренської стоянки з відомими в Подніпров'ї комплексами (зокрема, з с. Кізлевого, с. Андрусівки) свідчить про поширення в Надпоріжжі, як і в Причорномор'ї, значних кукрецьких впливів.

В процесі розвідок Д. С. Цвейбелль, І. П. Післарія, О. А. Фейнвейц, О. Ф. Гореліка та інших стали відомими по суті перші мезолітичні стоянки в Донбасі — Крем'яна Гора, Мосніне, Тепла та ін. Матеріали їх дають підставу твердити, що мезоліт Донбасу повністю входить до смуги мікролітичних культур південної степової частини України. Під час розвідки М. І. Тарабенко поблизу хутора Рогалик виявлено ще одну нову стоянку, частково розкопану автором відкриття і Д. Я. Телегіним. Належить вона до ранніх етапів мезоліту і має важливе значення для розуміння шляхів розвитку ранньомезолітичної культури осокорівсько-рогалицького типу.

Після значної перерви відповилися роботи по вивченню мезоліту Криму. В Південно-Західному Криму в результаті розвідок Ю. Г. Колосова, Д. Я. Телегіна, Л. Л. Залізняка, В. О. Степаненка виявлено нові мезолітичні місцезнаходження. Експедицією розкопано стоянку Ласпі 7, що являє собою скупчення черепашок в затоці р. Ласпі. Комплекс крем'яних і кістяних виробів цієї пам'ятки повністю відноситься до мурзак-кобинського етапу мезолітичної культури Гірського Криму. Для вивчення абсолютноого віку стоянки Ласпі 7 одержано перші радіокарбонні дати (5670 ± 230 ; 6080 ± 190 рр. до н. е.). Цікавими є важливими були наслідки перевірочних робіт на стоянці Кукрек, де підтверджено наявність двох мезолітичних горизонтів — нижнього, власне кукре-

²³ Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья.— МИА, 1972, № 185.

цького, і верхнього—мурзак-кобинського, що характеризує мезолітичний вік кукрецької культури взагалі.

Активізувалися роботи і по вивченняю мезоліту Київського Подніпров'я та Волині. Зокрема, А. П. Савчук майже повністю обстежив з цією метою долину р. Трубіж, Л. П. Залізняк — басейн річки Ірпінь, Здвіж, Тетерев, Стугна. Такі самі обстеження проведено В. К. Г'ясецьким по течії річки Уборт, Уж, Ірша. В результаті виявлено кілька десятків нових пам'яток, на деяких з них ведуться стаціонарні розкопки. В долині р. Здвіж, наприклад, на значній площі розкопано стоянки Рудий Острів, Рудно, Лазарівку, в долині Тетерева—стоянку Тетерів 6.

В результаті цих робіт з'ясувалося, зокрема, що в Київському Подніпров'ї та Східній Волині, крім відомих тут раніше матеріалів дніпропришатської мезолітичної культури, розвивалися також пам'ятки кудлаївського типу²⁴.

Щоб завершити огляд основних досягнень в галузі вивчення мезоліту, варто згадати досить результативні розкопки, проведенні Р. Т. Грибовичем поблизу озера Нобель на Ровенщині. Вони підтвердили думку про наявність в західних районах Волині особливого нобельського варіанта свідерської мезолітичної культури.

На основі широких досліджень мезоліту України стало можливим розглядати ці матеріали на фоні та в тісному зв'язку з пам'ятками сусідніх територій, зокрема Подоння, Волго-Оксського басейну, території БРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії та ін. Мезоліт України, таким чином, виступає як невід'ємна складова частина мезолітичної культури Європи взагалі. Як і в центральних та північних районах Європи, на Україні намічаються значні відмінності між пам'ятками південніших степових районів і північних лісових. З певною підставою можна говорити про наявність тут двох окремих смуг або культурних зон — південної мікролітичної і північної мікро-макролітичної. Перша охоплює Північне Причорномор'я, Крим, Подніпров'я і Надазов'я, друга — долину середньої течії Сіверського Дінця, Сейм, Десну, Сож і західні області Волині. Звичайно, якоєсь сталої межі між цими зонами не існувало. Мікролітичні пам'ятки сягали далеко на північ, зокрема по Дніпру, а по долині Сіверського Дінця, навпаки, помічається значне проникнення на південь стоянок, в інвентарі яких важливу роль відіграють макролітичні форми.

На підставі вивчення видо-типологічного складу крем'яних знахідок, стратиграфічних спостережень, умов залягання культурного шару стоянок, складу фауни, а також з урахуванням даних визначення віку методами точних і природничих наук встановлюються абсолютний вік мезолітичних культур України та їх періодизація. Більш-менш певно можна тепер говорити про наявність двох основних періодів у розвитку мезоліту України: раннього (Х—VIII тисячоліття н. е.) і пізнього (VII—VI—V тисячоліття до н. е.).

В ранньому мезоліті на півдні України розвивалися пам'ятки білогільського типу і шан-кобинського стапу гірсько-кримської мезолітичної культури. Вони разом з пам'ятками романелло-азільського типу в Румунії та натуфійськими стоянками Переднього Сходу становлять своєрідну культурно-територіальну область. На Подніпров'ї та в Донбасі в цей час існували осокорівсько-рогалицькі пам'ятки, генетично зв'язані яких слід, очевидно, шукати в пізньопалеолітичних стоянках боршевського типу. Ранньомезолітичним часом датуються також і відомі могильники волосько-vasilivського типу в Надпіріжжі.

²⁴ Залізняк Л. Л. Пам'ятки Тацепки—Кудлаївка.— Археологія, 1976, 20.

Особливе місце належить ранньомезолітичній стоянці Анетівка на Південному Бузі, матеріальна культура якої в генетичному плані тяжіє, напевно, до пізньоорінських пам'яток типу Кремс-Дюфор²⁵.

В пізньому мезоліті названі вище культури змінюються гребениківською культурою в Причорномор'ї, мурзак-кобинськими пам'ятками в гірській частині Криму, кукрецькими в Степовому Криму та Надазов'ї. Останні поширяються і далеко на північ, до Подніпров'я (Ігрень 8, о. Кілевий, В. Андрусівка), та в Північному Причорномор'ї (Абузова балка, Кінецьпіль, Трапівка). У Донбасі в пізньому мезоліті складається, очевидно, окрема група пам'яток типу Мосспіне.

В питанні культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток північних районів України зроблено значно менше, ніж на півдні республіки. Досить чітко тут виділено оселівську групу (Молодове, Оселівка, Атаки, Кормань та ін.) на Середньому Дністрі та пам'ятки нобельського типу в західних областях Волині. Оселівські стоянки, що склалися, мабуть, на місцевій пізньопалеолітичній основі, розвивалися, як і окремі ранньомезолітичні пам'ятки Чехословаччини і Румунії (Скавуна), під значними впливами свідерської культури Польщі. Пам'ятки нобельського типу (Нобель, Корост та ін.) є своєрідним південно-східним варіантом пізньосвідерської культури. Аналогічні їм культури мали, очевидно, поширення також в Гомельському Подніпров'ї, на Сожі і Середній Десні (Сміячка 14). Ранньомезолітичні стоянки цієї території, на жаль, вивчені ще дуже слабо.

У пізньому мезоліті України в Київському Подніпров'ї і на Східній Волині розвивалася дніпро-прип'ятьська мезолітична культура, що якоюсь мірою споріднена з матеріалами так званого віслянського циклу Польщі (яславіцька культура у с. Козловське). В долині Сіверського Дніця пізньомезолітичним стоянкам властивий мікро-макролітичний інвентар. В Київському Подніпров'ї макролітичні форми, однак, трапляються досить рідко. На Середній Десні в пізньомезолітичний час були поширені пам'ятки кудлайського типу, що проникали й у долину Дніпра.

Запропонована тут схема культурно-територіального членування ранньо- і пізньомезолітичних пам'яток України має лише попередній характер. Одним з найголовніших завдань дослідників мезоліту України є дальнє уточнення меж поширення окремих груп і культур, розробка їх хронології і періодизації, вивчення складу матеріальної культури, заняття населення, соціального устрою. На даному етапі, здається, особливу увагу необхідно звернути на дослідження пам'яток басейну Десни, долини Сіверського Дніця, Надазов'я та інших районів республіки. Потребує розробки питання ранньомезолітичних культурних груп, зокрема білоліського, анетівського, нобельського типів, та ін.

В галузі вивчення історії і культури населення неолітичної епохи на Україні за останні десятиріччя помітні значні зрушения і прогрес. В цьому зв'язку досить сказати, що переважну більшість поширеніх неолітичних культур відкрито уже у післявоєнні роки. Збагатилися й матеріали, пов'язані з культурами, що були відомі на цій території раніше. Більшості основних культур неоліту України присвячені окремі монографічні дослідження²⁶. Фахівцями в цій галузі (В. М. Даниленко, К. К. Черниш, В. І. Непріна, Д. Я. Телегін) визначено межі поширення неолітичних пам'яток, склад матеріальної культури, хронологічні рамки тощо. Важливу роль у розумінні історії неолітичних племен ві-

²⁵ Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Pradzieje Europy od XI do IV tys. p. n. e. Warszawa, 1975.

²⁶ Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-лепиточной керамики на территории СССР.—САИ, 1963, Б1—11; Телегин Д. Я. Дніпро-Донецька культура. К., 1968; Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969; Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики Украины. К., 1976.

діграють виявлені й досліджені на Україні могильники маріупольсько-нікольського типу, яких тут налічується близько 20.

Слід, однак, відзначити деяке скорочення останнім часом робіт по вивченню неоліту України. Вони проводились лише епізодично на окремих територіях. Так можна вказати нові розкопки на півночі України, зокрема поблизу хутора Гришівка на Середній Десні, де С. С. Березанський вдалося виявити багатошарове поселення, в нижніх шарах якого залягали матеріали дніпро-донецького типу, а у верхніх — культури ямково-гребінчастої кераміки²⁷. Дослідження у Гришівці підтвердили зроблені раніше висновки, що ранні дніпро-донецькі пам'ятки передували стоянкам ямково-гребінчастої кераміки України.

Плідними були й дослідження В. І. Непріної на поселенні Лизогубівці на Сеймі, де виявлено кілька культурних горизонтів. В нижньому залягали матеріали, на підставі яких В. І. Непріна пропонує виділення окремого лизогубівського типу пам'яток. Верхній горизонт цієї стоянки представлено зональдками ямково-гребінчастої кераміки²⁸.

Деякі нові дані для розуміння пізнього етапу дніпро-донецької культури дали розкопки поселення Засухи на Орелі (Д. Я. Телегін, І. В. Кравець). На основі зібраних тут матеріалів доцільно переглянути концепцію про повну зміну в Лісостеповому Лівобережжі України (початок III тисячоліття до н. е.) дніпро-донецького населення середньостогівськими племенами²⁹. Виявляється, що на Лівобережжі (ріки Орель, Сіверський Донець, Сула) поряд з пам'ятками середньостогівського типу існували поселення третього етапу дніпро-донецької культури типу Засухи або другої керамічної групи Олксандрії на Осколі.

Експедицією Дніпро-Донбас в долині р. Орель поблизу с. Йосипівка досліджено новий неолітичний могильник надпорізького типу, для датування якого одержано перші визначення віку методом C_{14} (3994 ± 420 ; 4125 ± 125 р. до н. е.).

Після значної перерви пожавилися роботи у Закарпатті, де В. С. Титов і М. Ф. Потушняк за останні роки обстежили і розкопали ряд неолітичних стоянок, що належать до трьох основних культур східної групи — лінійно-стрічкової кераміки, буквогорської та потиської³⁰.

Одним з першочергових завдань у вивченні неоліту України є монографічне опрацювання матеріалів сурської культури, неоліту Криму і Закарпаття. Мало це даних і про неоліт Волині, особливо західних районів. Потребує дальшої розробки проблема пам'яток типу Струменя—Гаєтина на півночі України тощо.

Підсумовуючи результати досліджень у галузі історії і культури населення кам'яного віку України, слід відмітити інтенсивніше вивчення ранніх етапів палеолітичної епохи і мезолітичних пам'яток. За останнє десятиріччя, однак, дещо зменшився темп нагромадження матеріалів пізньопалеолітичного і неолітичного часу та їх осмислення.

Розвиток цих досліджень є невідкладним завданням, що стоїть перед колективом фахівців республіки.

²⁷ Березанская С. С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне.— СА, 1975, № 2.

²⁸ Неприна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине.— СА, 1972, № 2.

²⁹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура, с. 109.

³⁰ Потушняк М. Ф. Проблема хронології та культурної належності пам'яток неоліту та енеоліту Закарпаття.— У кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972, с. 76—96.

Ю. Г. КОЛОСОВ, Д. Я. ТЕЛЕГИН

Изучение каменного века на Украине (Некоторые итоги и задачи)

Резюме

За последнее десятилетие (1967—1977 гг.) больших успехов добились украинские палеолитоведы. Особенно следует отметить замечательные открытия в двух районах Украины — в Крыму и Закарпатье, где были обнаружены многослойные стратифицированные памятники раннего палеолита. Геологические и стратиграфические данные, комплексные богатых и разнообразных материалов из культурных слоев этих стоянок дают возможность создания единой для территории Украины культурно-хронологической колонки эпохи палеолита начиная с древнейшего времени. Открыты и позднепалеолитические памятники в разных областях республики. Накопление значительного археологического материала позволило глубже осветить материальное производство и духовную культуру кроманьонцев. Получены новые данные о позднепалеолитических жилищах и поселениях, их особенностях в строительных приемах и элементах архитектуры.

Возросло за истекшее десятилетие количество обнаруженных и исследованных памятников эпохи мезолита, что позволяет наметить общую схему их культурно-территориального членения и периодизацию. В частности, мезолитические памятники Украины по составу инвентаря делятся на две культурно-территориальные зоны: южную, или степную, или азово-черноморскую, с микролитическими изделиями и северную, или полесско-лесостепную, с микро-макролитическими изделиями. В пределах этих зон известны памятники и мезолитические культуры двух основных периодов — раннего и позднего.

По данным датирования методами точных и естественных наук, начало мезолита Украины в целом относится к X тысячелетию до н. э. На юге эта эпоха заканчивается в середине VI, а на севере республики, видимо, в середине V тысячелетия до н. э.

Исследование новых поселений неолитического времени на Левобережье Украины привело к пересмотру некоторых концепций относительно смены населения в этом районе или переходе от среднего к позднему этапу днепро-донецкой культуры, где в поздненеолитическое время имели распространение памятники типа Засухи. Раскопками на Сейме подтверждено хронологическое взаимоотношение памятников днепро-донецкого типа и культуры ямочно-гребенчатой керамики (первые были более древними). В результате разведок на Волыни и в Подолии обнаружены ряд новых поселений культуры линейно-ленточной керамики, число которых за последние десять лет почти удвоилось. Граница распространения их отодвинута до восточных пределов Житомирской области.

Итогом всех исследований было появление ряда теоретических статей и монографий, которых опубликовано значительно больше, чем в предыдущее десятилетие.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

Проблема скіфської культури в радянській археології

Серед скіфознавчих проблем, що розроблялися у вітчизняній науці, найбільшу увагу дослідників було зосереджено на питаннях скіфської культури, її складу, еволюції, поширення й особливо генезису. Такий загострений інтерес до вивчення названих питань пояснюється тим, що від того чи іншого їх вирішення залежить і правильне розуміння всіх інших аспектів скіфознавства, зокрема етнічної належності населення Скіфії, її географії, етнографії, соціально-економічного ладу тощо.

Розробка проблеми скіфської культури викликала велике розходження серед її дослідників в радянській археології і разом з тим багаторічну, іноді гостру, дискусію, що мала принципове значення для висвітлення стародавньої історії нашої країни. Про значення цієї проблеми найвиразніше свідчить те, що її обговорення в різних аспектах стало основним змістом проведених трьох всесоюзних конференцій, присвячених скіфо-сарматській археології.

Як відомо, раніше за інших на питання скіфської культури в широкому історико-культурному плані звернув увагу О. А. Спіцин, який, спираючися переважно на місцеві археологічні матеріали, ще в перші роки

встановлення Радянської влади розробив основи періодизації скіфської культури, її абсолютної хронології і поширення. Ці висновки не втратили значення й у наш час¹.

М. І. Ростовцев² розглянув проблему скіфської культури з інших позицій, ніж О. А. Спіцин, вважаючи, що вона за своїм складом визначалася трьома факторами. Основний її зміст він бачив у переважанні іранського, або власне персидського, передньоазіатського культурного елемента. Поширенням такої іранської культури М. І. Ростовцев визначав і кордони політичного панування скіфів у Східній Європі, відповідно до чого він включав до Скіфії не лише степові простори Північного Причорномор'я, а також Лісостеп, Прикубання, степи Поволжя та Оренбурзького краю. Другим фактором виникнення скіфської культури М. І. Ростовцев вважав еллінізм, визначна роль якого у стародавній історії нашої країни зумовлювалася результатами грецької колонізації північного узбережжя Чорного моря, внаслідок чого встановився міцний і безпосередній контакт між античною, найпередовішою цивілізацією стародавнього світу та скіфами. Третій фактор — місцевий, доісторичний, як неодноразово писав у своїх працях М. І. Ростовцев, був найменше відомий. Захоплюючись високим рівнем культур доскіфського періоду на півдні Росії, він характеризував їх матеріалами Майкопського кургану в Прикубанні, катакомбної та трипільської культур в Північному Причорномор'ї, а також всім тим, чим південь Росії був зв'язаний з культурами Західної Європи.

Концепція М. І. Ростовцева багато в чому не задоволяла радянську науку, що народжувалася, але все ж значно вплинула на неї. Ерудиція цього дослідника мала вирішальне значення для висвітлення скіфських проблем у зарубіжній науці. Велика монографія М. І. Ростовцева «Скіфія і Боспор», опублікована у 1925 р., відкривається частиною, присвяченою критичному огляду творів античних письменників про південь Східної Європи, що не має собі рівних як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці й зберігає свою цінність до цього часу. Однак найцікавішою є та частина монографії, де описані пам'ятки скіфської культури, значно гірше витримала перевірку часом, що пояснюється загальним недостатністю високим рівнем археології у дореволюційній Росії. М. І. Ростовцев був мало зпайомий з особливостями власної скіфської, місцевої матеріальної культури і неодноразово визнавав це в своїх працях. Відсутність груптових знань про культуру скіфів зумовила ряд серйозних помилок у висвітлені проблеми, до чого ми повернемося нижче. В дослідженнях М. І. Ростовцева головним є те, що він був першим, хто належно оцінив імпортні грецькі речі в гробницях скіфів, встановив їх справжній час, дав історико-культурну та історичну інтерпретацію. Багато з його визначень віку видатних пам'яток скіфської культури залишаються майже незмінними до наших днів.

Першим, хто звернув увагу на серйозні недоліки у скіфознавчих працях М. І. Ростовцева, був Б. М. Граков, який у 1928 р. вказав на його неспроможність у періодизації і абсолютної хронології скіфських пам'яток. Водночас він підтвердив ряд висновків про їх вік, запропонованих на початку 20-х років О. А. Спіциним, що здійснив спробу використання місцевих скіфських археологічних джерел, але, на жаль, недостатністю його обґрунтував³. Б. М. Граков у своїй статті бездоганно довів, що кургани Яблунівської групи, пов'язані М. І. Ростовцевим із сарматами, які просувалися зі сходу, в дійсності належать до V ст. до н. е.⁴

¹ Спіцин А. А. Кургани скіфов-пахарей.— ИАК, 1918, № 65.

² Ростовцев М. И. Эллинистство и ираптество на юге России. Пр., 1918; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л., 1918.

³ Спіцин А. А. Вказ. праця.

⁴ Граков Б. Н. Древности Яблоновской курганной группы из собрания Д. Я. Самоквасона.— Труды секции РАНИОН, 1928, т. 2.

Шлях, знайдений Б. М. Граковим для висвітлення скіфської археології, виявився не лише кращим, але й єдиним. Він був перевірений на ряді прикладів Б. З. Рабіновичем, який в свою чергу встановив, що досить значна серія лісостепових поховань, віднесених М. І. Ростовцевим до останніх століть нашої ери, насправді датується епохою скіфської архаїки, кінцем VII—VI ст. до н. е. Було уточнено вік поховань з сіл Глинище та Герасимівка Полтавської області, с. Ємчиха Канівського району, а також курганів № 35 поблизу с. Бобриця та № 100 біля с. Синявка на північ від Канева⁵. Дослідження Б. М. Гракова та Б. З. Рабіновича відкрили нові можливості у вивченні пам'яток скіфської культури з широким зауваженням власне скіфських археологічних матеріалів, що довгий час залишалися незрозумілими і не використовувались у наукових цілях. Чітко визначились особливості архаїчної скіфської культури, хоч її склад у повнішому вигляді став відомим лише завдяки найновішим дослідженням, здійсненим після Великої Вітчизняної війни.

Затвердженю перспективних шляхів у скіфознавстві сприяло невелике, але дуже цінне дослідження П. Д. Рау щодо періодизації та класифікації скіфських вістер до стріл, опубліковане у 1929 р.⁶ Стріли як масовий і найбільш звичайний для скіфських пам'яток матеріал стали при відсутності античних речей одним з головних засобів для визначення їх віку. Поглиблена класифікація та хронологічну періодизацію вістер до стріл було здійснено у наш час А. І. Мелюковою та К. Ф. Смирновим.

За даними поширення пам'яток, які М. І. Ростовцев вважав скіфськими, він включав до складу Скіфської держави все північне узбережжя Чорного моря та Прикубання, тоді як на півночі влада скіфів мала сягати Київщини та Полтавщини, а на сході — по Дону доходити до Воронежа, обійти Поволжя та Оренбурзькі степи⁷.

Думка про входження Поволжьких та Оренбурзьких степів до складу Скіфії до початку 30-х років підтримувалася Б. М. Граковим, П. С. Риковим та В. В. Гольмстен. П. Д. Рау у 1929 р. встановив, що пам'ятки, відкриті на цій території, були не скіфськими, а савроматськими, генетично пов'язаними з сарматськими пам'ятками пізнішого періоду. Дослідження П. Д. Рау сприяли подоланню концепції М. І. Ростовцева, що вбачав у савроматах рацією пори східне угруповання власне скіфів. Слідом за П. Д. Рау К. Ф. Смирнов виділив Поволжя та Приуралля в окрему етнокультурну область, у територію, історично пов'язану з савроматами — сарматами, в особливий відділ археології раннього залізного віку на півдні європейської частини СРСР. Пам'ятки Південної, головне місце серед яких посідали Воронезькі та Часті кургани, досліджувалися П. Д. Ліберовим, який довів, що вони за своїми особливостями не зливаються з культурою скіфів Північного Причорномор'я, а належать, на його думку, будінам та гелонам Геродота. Останнє не виключене, але потребує додаткової аргументації. Таким чином, територія Скіфії окреслилася чіткіше й обмежилася Степовим та Лісостеповим Причорномор'ям та Прикубанням.

Б. М. Граков у популярній книзі про скіфів⁸, що вийшла наприкінці 40-х років, вважав Скіфію великим політичним об'єднанням, в яке він за традицією, що йде від М. І. Ростовцева, включав територію Степу та Лісостепу України. У відповідності з Геродотівським «квадратом», а частково і за прямою вказівкою історика, він розміщував у Причорномор'ї та Приазов'ї, на захід і схід від Дніпра, «скіфів царських» та «скі-

⁵ Рабинович Б. О датировке некоторых скіфских курганов Среднего Приднепровья.—СА, 1936, № 1.

⁶ Rau P. Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet. Pokrowsk, 1929.

⁷ Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России, с. 35.

⁸ Граков Б. М. Скіфи. К., 1947.

фів-кочовиків», у Лісостепу — «скіфів-орачів» і «скіфів-землеробів», а в Північно-Західному Причорномор'ї — калліпідів та алазонів. Скіфія, на думку Б. М. Гракова, відповідала скіфській етнічній та культурній єдності, яка склалась у результаті змішання прийшлих зі сходу іранських кочовиків та підкорених ними осідлих аборигенів. Культурну спільність дослідник пояснює поєднанням тут власне скіфських елементів — предметів озброєння, кінського вуздечкового набору та звіриного стилю — з місцевими рисами, зокрема такими, як кераміка, типи поховань та споруд тощо. Сусідів скіфів на півночі Б. М. Граков, за Геродотом, обмежував зонаю лісу. Так, він локалізував тоді неврів, андрофагів та меланхленів, а будінів, гелонів, ірків та фіссагетів — далі на схід, у Татарії, Прикам'ї та Приураллі.

У ті самі роки, але з інших позицій скіфське питання розглядав М. І. Артамонов. В його ранніх дослідженнях те чи інше визначення поняття скіфської культури фактично відсутнє, оскільки воно особливо його не цікавило. Так, в одній з своїх великих праць про етногеографію Скіфії він зосередив увагу на характеристиці типів поховань та обряду поховання, вважаючи, що їх місцеві особливості повинні мати вирішальне значення при виділенні стародавніх етнічних груп. Визначальним моментом для власне скіфів, насамперед кочовиків, М. І. Артамонов визнав спорудження їх гробниць у вигляді катакомб. Відповідно в його уявленні Скіфія обмежувалася Степовим Причорномор'ям, де катакомба як гробниця була пошиrena у IV—III ст. до н. е. До Скіфії він було включено і Лісостепове Побужжя, яке Геродот особливо точно (про що свідчать дані сучасної географії) вказав як місцезнаходження землі скіфів-орачів. Весь лісостеповий простір на захід та схід від Дніпра М. І. Артамонов залишив за межами Скіфії, оскільки там поширені не катакомби, а стовпові гробниці у вигляді ям, перекритих колодами. Тут, на його думку, мешкали будіни та гелони, до складу яких він включив андрофагів і меланхленів⁹.

Погляди М. І. Артамонова в питанні про територію скіфів-орачів викликали критику з боку В. А. Іллінської та П. Д. Ліберова, які вказали, що у своїй концепції він значно відступає від Геродота, а водночас входить у суперечність із даними археології, запропонованими ним самим як головний критерій у визначені стародавніх етнічних груп та їх географічної локалізації¹⁰.

Неправомірність відокремлення лісостепового населення Побужжя скіфів-орачів і протиставлення їм в культурному плані племен східніших територій того ж Лісостепу, тобто, за М. І. Артамоновим, будіногелонів, андрофагів і меланхленів, можна вбачити у сформульованому ним самим висновку. Протиставляючи будіногелонське Середнє Подніпров'я власне скіфам, М. І. Артамонов писав, що його скіфи-орачі у культурному відношенні стояли близче до населення Середнього Подніпров'я, ніж до степових скіфів. «При всіх явних відмінностях дністровських та середньодніпровських курганів за влаштуванням поховань, за складом і формою деякої частини інвентаря немає сумніву, що в етнокультурному відношенні скіфи-орачі за археологічними ознаками стоять близче до нескіфського середньодніпровського та будінського населення, ніж до нижньодніпровських, особливо кочових скіфів»¹¹. Дальше вивчення пам'яток лісостепової культури скіфського часу підтвердило об'єктивність даної М. І. Артамоновим характеристики та зіставлення пам'яток Побужжя — Подністров'я з придніпровськими: принципових відмінностей між ними не виявлено. Різниця є, але вона дає дослідникам право виділяти на всіх цих територіях лише локальні групи.

⁹ Артамонов М. И. Этногеография Скифии.—Учен. зап. ЛГУ, 1949, № 85.

¹⁰ Ильинская В.А. О скіфах-пахарях і будинах Геродота.—КСИИМК, 1951, вып. 11; Ліберов П. Д. К вопросу о скіфах-пахарях.—ВДИ, 1951, № 4.

¹¹ Артамонов М. И. Этногеография Скифии, с. 165.

У своїх працях ми називали такого роду локальні групи скіфської культури: києво-черкаську (тобто придніпровську), волинську, західно-та східноподільську¹².

Перша конференція, присвячена обговоренню питань скіфо-сарматської археології, відбулася в ІА АН СРСР у Москві 1952 р. Центральне місце в її роботі належало двом доповідям, підготовленим московськими археологами: спільна доповідь Б. М. Гракова та А. І. Мелюкової була присвячена степовій та лісостеповій культурам скіфського часу у Північному Причорномор'ї та окрема доповідь Б. М. Гракова з приводу характеристики суспільного ладу скіфів.

Дискусія виникла навколо питання про скіфську культуру, що цілком закономірно, бо без його розв'язання не можна розробляти інших проблем скіфознавства. Обговорення характеру суспільного ладу прошло на конференції менш гостро, можливо, внаслідок того, що її учасники були ще недостатньо підготовлені до поглиблого розгляду цього питання.

Зміст доповіді про скіфську культуру¹³ у стислому, але об'єктивному і, безумовно, точному викладі подано Н. Н. Погребовою у вступній статті про стан скіфо-сарматської проблематики як напередодні, так і за підсумками роботи конференції 1952 р. На цій конференції основні положення доповіді зводяться до того, що власне скіфами треба вважати лише степових скіфів, об'єднаних у союз споріднених племен, частково землеробських, частково кочових, з племенами кочових скіфів на чолі, які етнічно відрізнялися від племен, що жили у Лісостепу. Таким чином, такі культурні області, як Середнє Подніпров'я та Прикубання, що за давньою традицією скіфської археології, здавалося, міцно входили до складу Скіфії, павіть більше того — вважались областями, де характерні риси скіфської культури виявились особливо яскраво, залишаються, на думку авторів доповіді, за межами власне Скіфії.

Шляхом зіставлення та аналізу археологічного матеріалу — похованьних споруд та обряду, характеру поселень, кераміки та прикрас — у доповіді була показана значна відмінність лісостепової культури скіфського часу від степової. Так само в ній відмічені своєрідні риси культури Прикубання скіфського часу, що різняться від культури Степової Скіфії. В доповіді стверджується, що уявлювана єдність культури різних областей Північного Причорномор'я утворилася завдяки поширенню на всіх цих просторах однорідних елементів так званої скіфської культури, які в основному зводяться до єдності трьох категорій: зброї, кінського убору та звіриного стилю («скіфські тріади», за Б. М. Граковим). Іншими словами, це ті портативні елементи, що легко переходили від племені до племені, сягаючи за межі Північного Причорномор'я і пов'язуючи з причорноморськими скіфами такі етнічно різні культури, як ананіївська, тагарська, гірськоалтайська та ін.¹⁴

Таким чином, Б. М. Граков рішуче змінив свою стару точку зору на скіфську культуру, скіфів і Скіфію. Відродилася висунута М. І. Ростовцевим концепція двох культур скіфського часу, в яких одна була власне скіфська, іранська, притаманна кочовим скіфам, а друга лісостепова,aborигена. Скіфська культура лише напластивалася на неї.

Давши характеристику степової культури, побуту і політичної організації степових скіфів, М. І. Ростовцев писав: «На заході — картина інша. І тут існувала своя стара та самобутня культура, але пов'язана не зі сходом, а з заходом, з північною частиною Балканського півострова і з Середньою Європою. Іранство зустріло тут більш чужий йому

¹² Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

¹³ Граков Б. Н., Мелюкова А. І. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепенных областях Европейской части СССР в скіфское время.— ВССА. 1954.

¹⁴ Погребова Н. Н. Состояние проблем скіфо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г.— ВССА, 1954, с. 16—17.

і більш сталий уклад життя (ніж в кіммерійському степу. — О. Т.) і лише вкрило його наносом своєї культури, що майже не проникла в низи населення. Щоб впевнитися в цьому, досить уважно придивитися до інвентаря місцевих гробниць періоду скіфського панування. Весь фон місцевий, можна сказати, західний, настільки сильний, що його засвоїли й прийшли скіфи. Під його впливом вони змінили і форму своїх поховань, і самий обряд його; іранські, грецькі та ірано-грецькі речі сполучаються тут, не зливаючись, як дві самостійні течії, з керамікою, зброєю, начинням та предметами туалету, далекими від сходу і близькими до західного гальштату, тобто раннього залізного віку, а згодом кельтського латену... Придніпров'я та Побужжя, хоч і були під владою скіфів, але скіфськими не стали. Вони жили, як і раніше, своїм самобутнім і чужим скіфському укладу життям»¹⁵.

У тлумаченні відмінностей культури між кочовим скіфським Степом та культурою осілих землеробів Лісостепу, будівників численних городищ, які також залишили незліченні кургани, Б. М. Граков та А. І. Мелюкова пішли значно далі М. І. Ростовцева. Вони взагалі виключили Лісостеп із складу Скіфії й у цьому наблизилися до концепції М. І. Артамонова, хоча він підходив до проблеми з інших історико-культурних позицій. На користь гіпотези Гракова — Мелюкової на конференції одностайно висловилися Б. А. Шрамко, О. О. Їессен, І. І. Ляпушкін, говорячи, що степова і лісостепова культури у Північному Причорномор'ї до цього часу об'єднувалися лише механічно на основі загальної подібності особливостей скіфського звірінного стилю, предметів озброєння і кінської збрui. Опонентами виступили автор цієї статті, В. А. Іллінська та П. Д. Ліберов, які павели докази на користь багатоетнічності населення Скіфії, наявності в окремих провінціях різних культурних традицій, всього того, що дає підставу включати до її складу не лише Степ, але й Лісостеп України. Обґрунтуванням для такого висновку були географічні повідомлення Геродота і його свідчення про розселення племен, що населяли Скіфію, та її сусідів.

Висловлювані на конференції погляди, згідно з якими скіфська культура і самі скіфи мають місцеве, автохтонне причорноморське походження, не викликали особливих заперечень. Останнє значною мірою пояснюється тим, що лише з початку 50-х років в археології склалися можливості для висвітлення культур пізнішого передскіфського періоду в межах півдня Східноєвропейської рівнини, матеріали яких, з одного боку, стали гарантією від тих чи інших історико-археологічних штучних побудов, а з другого — джерелом для відтворення реальних основ історії та культури цього періоду. Про відкриття сучасної археології в галузі доскіфської культури, що істотно вплинули на розуміння скіфської проблеми, будейтися далі. Зазначимо, що дослідженнями А. І. Мелюкової, І. К. Свешникова, Г. І. Смирнової ми завдаємо виділенню та вивченю пам'яток фракійського гальштату у Молдавії та Подністров'ї. Автор статті, а також Е. Ф. Покровська, С. С. Березанська та В. А. Іллінська вивчали пам'ятки кінця бронзового і початку залізного віку в Лісостепу на захід від Дніпра, де були відкриті поселення і могильники білогрудівської, чорноліської культур і жаботинського ступеня. В. А. Іллінська виявила тут, на схід від Дніпра, бондарихинську культуру кінця бронзового віку.

У 1948 р. Е. І. Крупнову вдалося вперше в археології півдня Східної Європи виділити у Центральному Передкавказзі пам'ятки кобанської культури перехідного періоду від бронзового віку до залізного, що підіно позначилося на відкритті й досліджені пам'яток цього самого часу, раніше невідомих у степах європейської частини СРСР. Дослідження останніх було розпочато нами та А. А. Їессеном. В цьому плані

¹⁵ Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России, с. 76.

особливо переконливою є праця А. А. Іессена про скарб бронз, знайдений у 1939 р. у Новочеркаську. Грунтуючися на цих матеріалах, він виділив велику групу передскіфських пам'яток на Північному Кавказі і в стежах півдня, що увійшла у науку як новочеркаська група VIII—VII ст. до н. с.¹⁶

Друга скіфознавча конференція була проведена ІА АН СРСР у Москві в 1967 р. Основне її завдання полягало в дальшому поглибленні вивчення скіфської культури. В такому плані її була побудована наша доповідь. В ній йшлося про те, що скіфська культура була закономірною спадкоємницею всіх передскіфських, аборигенних культур півдня Східної Європи, кіммерійської, чорноліської та ін. Однак за основним складом вона була чужою місцевим культурним традиціям. Про новизну скіфської культури в Середньому Подніпров'ї свого часу писат О. А. Спіцин, який підкреслив, що «зміна однієї культури іншою в київських курганах відбувається майже раптово, у повному складі, як зміна декорацій»¹⁷. Наші заперечення в доповіді були спрямовані насамперед проти гіпотези автохтонного причорноморського походження скіфів і передньоазіатського походження скіфської культури. При цьому ми підкреслювали, що генезис культури скіфів як кочового народу повинен будуватися не лише на основі даних про кераміку, особливості влаштування гробниць та характер поховального обряду, а переважно на матеріалах, визначених як «портативні», оскільки вони легко переносяться від одного народу до іншого, однаково поширюються в різно рідному етнічному середовищі.

Не можна погодитися з тим, що основний склад скіфської культури зводиться до «тріади» у вигляді зброї, кінської зброй та звіриного стилю. Такими «портативними» її визначальними для скіфської культури є притаманні їй різні предмети побуту, зокрема бронзові казани, дерев'яні посудини, частини одягу (штани, каптані), головні убори, специфічне взуття, культові предмети — жертвопіні ножі, навершя, монументальна надгробна скульптура (скіфські стели) тощо. Досвід археології переконує в тому, що такого роду комплекс є головною підставою для виділення різних культур скіфського типу в Євразії. Це однаково стосується як власні культури скіфів у Причорномор'ї, так і савроматської, анан'їнської, сакської та інших культур скіфо-сибірського кола.

Незважаючи на загальну схожість, вони не зливаються між собою. Щодо цього повчальним прикладом може бути нещодавно виділена М. К. Кадирбаєвим тасмолинська культура в Центральному Казахстані, яка відрізняється від інших скіфо-сибірських не лише специфічним характером поховальних споруд, а її яскраво виявленими місцевими, що виходять за рамки локальних, особливостями складу предметів озброєння, кінських вуздечкових деталей, сагайдачних наборів, вістер до стріл, зразків звіриного стилю тощо¹⁸. Комплекс подібних предметів із скіфських курганів Причорномор'я не змішується із сакськими, анан'їнськими, савроматськими та ін. «При загальній схожості скіфо-сибірського звіриного стилю на всій території Євразії,— пише К. Ф. Смирнов,— виділяються локальні особливості. Так, наприклад, звіриний стиль Північного Причорномор'я та Прикубання значною мірою відрізняється від звіриного стилю Південного Сибіру як за мотивами, так і за стилістичними ознаками. Цілком виразним було зооморфне мистецтво анан'їн-

¹⁶ Тереножкин А. И. Памятники предскіфского периода на Украине.— КСИИМК, 1952, вып. XLXII; Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР.— СА, 1953, № 18; Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе.— ВССА, 1954.

¹⁷ Спіцин А. А. Кургани скіфов-нахарей, с. 94.

¹⁸ Маргулан А. Х., Акшиев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966, с. 303 та ін.; Кадырбаев М. К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннекорабельного века Казахстана.— Но вое в археологии Казахстана, 1968, с. 21.

ських племен Прикам'я та Уралу»¹⁹. Особливу провінцію звіриного стилю становила і територія савроматів VI—IV ст. до н. е. — Степове Поволжя і Південне Приуралля²⁰.

Ми відмітили тут загальновідомий факт, що скіфська архаїка стала відомою майже виключно за численними і яскравими матеріалами, що походять з курганів Середнього Подніпров'я і Прикубання, а не за знахідками з рідких і розсіяних могил кочових скіфів у степах Північного Причорномор'я. Таким чином, маємо парадоксальне явище: найстарішу скіфську культуру відкрито в результаті розкопок пам'яток, належність яких до власне скіфської культури в наш час пропонується категорично відкинути.

Цілком очевидно, що без обліку і найширшого використання предметів озброєння, кінського спорядження і зразків звіриного стилю, тобто всього того, що становить масовий, а нерідко й єдиний матеріал степових і лісостепових гробниць, не може вирішуватися жодний з аспектів скіфської проблеми взагалі, в тому числі й питання про скіфську культуру та її генезис.

Значне поширення такого роду речей не можна розглядати інакше, як підтвердження культурної єдності Степової і Лісостепової Скіфії. Вплив скіфської культури на Кавказі, в Передній Азії, Центральній Європі встановлюється насамперед за знахідками скіфських акішаків, бронзових вістер до стріл, деталей вуздечкових наборів, речей, виконаних у звіриному стилі.

Всупереч погляду, згідно з яким головна відмінність між лісостеповими та степовими племенами Скіфії полягає у різних типах поховань споруд та в характері обряду, ми навели значний перелік степових курганів часу архаїки, що по суті нічим не відрізняються від лісостепових. Степові гробниці мають вигляд дерев'яних рубаних будов у пряможутних ямах або на підкурганий поверхні, часто вони бувають спаленими або підпаленими. Серед них можна назвати такі кургани VII—V ст. до н. е.: Темір-гора поблизу Керчі, Дортоба в Степовому Криму, Медеровський на Кіровоградщині, кургани поблизу хутора Аджігола на узбережжі Бузького лиману, Костянтинівський біля Ростова-на-Дону та ін.²¹ Цілком аналогічні лісостеповим та степовим великі скіфські кургани Прикубання з дерев'яними гробницями в ямах та на підкурганий поверхні (Келермеський, Ульський, Костромський). Думка, що великі кургани Прикубання епохи архаїки різняться між собою конструкцією поховань споруд та обрядом поховання (М. І. Артамонов та ін.), не має достатніх підстав.

Наведені факти призвели до висновку, що конструкції поховань споруд і обряду поховання в Лісостепу скіфського часу не можна розглядати як місцеву етнокультурну ознаку, що вони привнесені у Лісостеп степовими скіфами. Такий висновок є тим більш вірогідним, що цей ритуал був поширений і у більшості інших стародавніх пародів Євразії разом з культурою скіфського типу. Яскравим прикладом цього можуть бути такі відомі кургани, як П'ятимари — в Південному Приураллі, Пазарикські та Башадарські — на Алтаї, Бесшатира — в Семиріччі, Чілкіти — у Східному Казахстані, Тагіскена — в пониззі Сирдар'ї²².

¹⁹ Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 216.

²⁰ Там же, с. 242.

²¹ Яковенко Э. В. Курган на Темир-горе.—СА, 1972, № 3; Бокий Н. М. Скифский курган у с. Медерово.—СА, 1974, № 4; Килико В. Я., Кореняко В. А. Погребение раннего железного века у г. Костантиновска-на-Дону.—СА, 1976, № 1.

²² Смирнов К. Ф. Савроматы, с. 88; Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скіфское время. М.—Л., 1953; Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скіфское время. М.—Л., 1962; Черников С. С. Загадка Золотого кургана. М., 1965; Акшиев К. А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1966; Толстов С. П., Итина М. И. Саки низовьев Сыр-Дарьи.—СА, 1966, № 2.

До речі, слід нагадати, що В. Ю. Мурзін виявив у Степу близько 100 поховань скіфів архаїчної пори. Всією сукупністю зібраних матеріалів він підтверджує загальну правильність співвідношення степової і лісостепової культур. В епоху архаїки степові скіфи за конструкцією поховальних споруд і головними особливостями ритуалу не відрізнялися від населення Лісостепу, де, можливо, розташовувались і головні кургани кладовища степовиків. Тут мав бути і Герос, кладовище скіфських царів V ст. до н. е., про яке писав Геродот. Лише наприкінці V ст. до н. е. в Степу встановився звичай ховати у катакомбах, тоді як у Лісостепу продовжували зберігатися дерев'яні гробниці. Однак це вже інша проблема.

Протиставлення степової і лісостепової культур з наявністю значущих відмінностей в кераміці, як відмічалося, неможливе, тому що степова кераміка архаїчної пори залишається ще не вивченою. Не дають таких підстав і матеріали поселень, які для періоду архаїки в Степу не відкриті. Єдине добре досліджене Б. М. Граковим Кам'янське городище IV ст. до н. е. на Дніпрі не має ніяких принципових відмінностей від лісостепових городищ.

Взагалі у нас немає таких фактів, які вказували б на існування двох культур скіфського часу у Північному Причорномор'ї й обґрунтовували думку про те, що Лісостеп, за даними археології, не можна включати до складу Скіфії.

В заключній частині доповіді ми виступили проти гіпотези про місцеве, причорноморське, походження скіфської культури та її генетичну спільність зі зрубами. Є дані, що в передскіфський час у степах Причорномор'я була поширенна найпізніша кіммерійська культура, яка стала відомою за матеріалами пам'яток групи Новочеркаського скарбу 1939 р. і таких курганів, як Чорногорівський, Камишевахський, Мала Цимбалка. Прихильники автохтоніої гіпотези вважали, що скіфський культурний комплекс в остаточному вигляді з характерними для нього предметами озброєння, кінської вуздечки навіть звіриного стилю склався у скіфів під час походів у країни Переднього Сходу, під впливом їх стародавніх цивілізацій у VII ст. до н. е. Поглядам такого роду суперечать дані, згідно з якими передскіфська культура змінилася скіфською в Причорномор'ї не пізніше першої половини VII ст. до н. е., причому культура скіфів була у всіх відношеннях новою і цілком сформованою. Особливо впевнено про це можна говорити на підставі матеріалів з кургану VII ст. до н. е. на Темір-горі, в складі яких були речі типового скіфського звіриного стилю, переконливо датовані на підставі знахідки розписної родоської посудини серединою VII ст. до н. е. Надійно підкріплювалося це також архаїчними скіфськими речами з багатьох пам'яток Закавказзя: Самтаврського могильника, Кармір-Блура, скарбами Зівіє в Іранському Курдістані та ін.

Інша позиція у питанні походження скіфської культури і самих скіфів підтверджувалася тим, що у VII ст. до н. е., до якого відносять прихильники автохтонного походження скіфської культуру та мистецтво в Передній Азії, вже існували по всьому материкову Євразії різні культури скіфо-сибірського типу, що стали самостійними. Уявлення про них дедалі збагачується в результаті нових відкриттів. Значну цінність для науки мають матеріали виділеної М. П. Грязновим майємірської культури на Алтаї, сакські старожитності тасмолинської культури Центрального Казахстану, відкриті й вивчені М. К. Кадирбаєвим, пам'ятки Тагіскена та Уйгарака в попіззі Сирдар'ї, досліджені С. П. Толстовим, М. І. Ітіною та О. А. Вишневською, Чіліктинський курган, розкопаний С. С. Черніковим²³.

²³ Грязнов М. П. Памятники майємірського этапа эпохи ранних кочевников на Алтае.—КСИМК, 1947, вып. 18; Маргулан А. Х., Ақиев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М. Вказ. праця; Черников С. С. Загадка Золотого кургана; Толстов С. П.,

Викладена точка зору була підтримана В. А. Іллінською, А. П. Смирновим, П. Д. Ліберовим, І. В. Синициним. Концепцію двох культур скіфського часу в Причорномор'ї захищали в своїх виступах Б. М. Граков, А. І. Мелюкова, К. Ф. Смирнов, І. Н. Яценко, Б. А. Шрамко та ін. О. М. Лесков, М. І. Артамонов, А. І. Мелюкова, К. Ф. Смирнов та Б. М. Граков доводили автохтонне походження скіфської культури та скіфів у Північному Причорномор'ї. Вони наполягали на тому, що скіфська культура, виникнувши на зрубній основі, в сформованому вигляді виникла на цій території лише наприкінці VII ст. до н. е., після передньоазіатських походів, під час яких у скіфів склалася основа матеріальної культури, в тому числі виник і звіриний стиль²⁴.

Дискусія про скіфську культуру та її походження затяглася на багато років. Вирішення її ускладнювалось як недостатністю джерел, так і глибокими суперечностями між дослідниками. В ході минулих конференцій, в результаті різноманітних публікацій археологічних матеріалів, нових відкриттів, а також виходу дослідницьких праць з питань скіфознавства виявилось, що дальша поглиблена розробка проблеми залежить від вивчення скіфського (ширше скіфо-сибірського) звіриного стилю, оскільки саме в цьому виді прикладного мистецтва виразніше, ніж в будь-якому іншому, відбилися головні особливості скіфської культури. Обговоренню цієї теми й була присвячена Третя скіфознавча конференція, що проходила у Москві при ІА АН СРСР з 6 по 9 грудня 1972 р.

Загальний напрям роботи конференції визначився доповідю В. А. Іллінської «Сучасний стан проблеми скіфського звіриного стилю»²⁵. Основну увагу в доповіді було звернено на розвиток цього літнья в скіфознавстві. Перший внесок у висвітлення його належить дареволюційним російським і радянським вченим, починаючи з Б. В. Фармаковського, М. І. Ростовцева, Г. Боровка і закінчуєчи плідними працями дослідників наших днів. Показано різний підхід дослідників до розуміння особливостей та складу скіфської культури і мистецтва на різних стадіях історії скіфознавства. Одні вбачали основу скіфського звіриного стилю в античному мистецтві, інші ставили його в залежність від впливу цивілізації стародавніх народів Переднього Сходу, ще інші шукали джерела скіфського мистецтва в самобутньому розвитку народів Євразії, передусім Сибіру, Центральної і Середньої Азії.

Проблема скіфського мистецтва завжди залишалася суперечливою, дискусійною. В доповіді говорилося, що останнім часом визначилися два шляхи вирішення проблеми генезису скіфського прикладного мистецтва. Б. М. Граков, М. І. Артамонов та їх послідовники вважають, що скіфський звіриний стиль у своїй основі породжений мистецтвом народів Стародавнього Сходу. Інші дослідники, насамперед автор доповіді, обґрунтують у своїх працях євразійське походження скіфського мистецтва, яке збагачувалося передньоазіатськими впливами в результаті контактів скіфів з Переднім Сходом у VII ст. до н. е. й античними елементами завдяки безпосереднім зв'язкам з греками Причорномор'я.

В результаті новітніх досліджень стало можливим визначення давніших образів у скіфо-сибірському мистецтві, що мають загальне поширення в пам'ятках євразійських степів. Жоден з цих образів (олень, хижак котячої породи, голівки та копитця коня) не має прототипів у творах передньоазіатського мистецтва, відсутні у ньому також ті вихідні джерела, на основі яких міг би виробитися своєрідний стиль скіфського прикладного мистецтва. Це один із головних аргументів проти передньо-

Итина М. И. Саки низовьев Сыр-Дарьи; Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. по материалам Уйгарака. М., 1973.

²⁴ Петренко В. Г. Задачи и тематика конференции.— Проблемы скіфской археологии. М., 1971.

²⁵ Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976.

азіатської гіпотези походження скіфського звіриного стилю, нове і падіне підтвердження його споконвічності в степах Євразії.

Відзначаючи спроби виділення у власне скіфському мистецтві Причорномор'я локальних місцевих груп, В. А. Іллінська пише, що для цього немає серйозних підстав: мистецтво, що склалось у степових кочовиків, не відрізняється особливо від лісостепового та прикубанського. Його пам'ятки в Причорномор'ї характеризуються спільністю образів, рис стилізації та основних етапів еволюції в часі, що є ще одним свідченням єдності скіфської культури в степовій та лісостеповій смугах України, а також у Прикубанні архаїчної доби. Дальше вивчення звіриного стилю в його локальних проявах у культурах скіфо-сибірського типу — одне з найближчих завдань дослідників.

Загальна проблема скіфського мистецтва знайшла додаткове висвітлення в ряді виступів. У доповіді К. Ф. Смирнова «Савромато-сарматський звіриний стиль» йшлося про те, що він являє собою особливий варіант скіфо-сибірського звіриного стилю. Наша доповідь «Пізньокіммерійський орнамент» висвітила у широкому плані питання прикладного мистецтва найпізнішого передскіфського періоду на півдні європейської частини СРСР. На підставі важливих, в основному нових, матеріалів з'ясовується, що це мистецтво характеризується геометричним орнаментом з переважанням мотивів розеток, циркульних кіл, спіралей, хресто-подібних фігур, меандрів та різноманітних їх комбінацій. Ніяких ознак зародження у передскіфському мистецтві Східної Європи скіфського звіриного стилю не виявлено, чим ще раз підтверджується, що останній з'явився у Північному Причорномор'ї внаслідок скіфського вторгнення з глибин Євразійських степів, яке нині прийнято датувати першою половиною VII ст. до н. е. Скіфський звіриний стиль слід вважати західним відгалуженням скіфо-сибірського мистецтва, а отже, пошук його джерел у країнах Переднього Сходу є помилковим.

На конференції було заслухано ряд доповідей про особливості звіриного стилю в різних культурах скіфо-сибірського типу, що свідчить про значну популярність цієї проблеми в радянській археології і розробку її в межах таких великих територій Євразійських степів, які раніше ніколи не залучалися до сфери наукових досліджень.

Винятковою подією в скіфознавстві останнього періоду стали розкопки великого кургану Аржан в Туві, проведені М. П. Грязновим та М. Х. Міннай-Оолом у 1971—1974 рр. Дослідниками встановлено, що курган був місцем поховання знатного кочовика, очевидно, царя. Результати першого ж розкопу, що стали відомі учасникам Третьої скіфознавчої конференції, привернули увагу дослідників. В кургані поряд з бронзовими знаряддями, кинджалами, клевцями та іншими матеріалами знайдено вироби з бронзи, виконані в крашому стилі скіфо-сибірської архаїки. Серед них значний інтерес викликала величезна бляха, що мала вигляд хижака котячої породи, що згорнувся у кільце. За цими речами, характерними для пам'яток ранньоскіфського часу, Аржан спочатку датували VII—VI ст. до н. е. Однак велика кількість виявлених тут речей має аналогії виключно серед старожитностей передскіфського періоду в Північному Причорномор'ї (набори бронзових вістер до стріл, трижолобчасті кам'яні застібки, гудзикоподібні кістяні платівки, бронзові та рогові псалії). На такий зв'язок Аржану з пам'ятками передскіфського кіммерійського часу в степах європейської частини СРСР звернули, зокрема, увагу українські археологи, які знайшли досить серйозні дані, що вказують на раніший вік цієї визначної пам'ятки. Її потрібно датувати не за виробами, виконаними у скіфо-сибірському звіриному стилі, а на підставі речей, що мають аналогії на заході серед комплексів найпізнішого кіммерійського часу, тобто ніяк не пізніше VIII — раннього VII ст. до н. е.

Таким чином, у вирішенні однієї з найважливіших проблем скіфознавства, якою є походження скіфського звіриного стилю, склалося критичне становище: якщо Аржан належить до періоду, давнішого, ніж час передньоазіатських походів, і є старішим мінімум на 100 років, то гіпотеза передньоазіатського походження скіфського мистецтва стає безпідставною, і, отже, його батьківщиною мають бути степи Євразії. Природно, що це питання викликало серйозне обговорення на конференції. Прихильники автохтонної гіпотези намагались «омолодити» Аржан, але не мали відповідних доказів.

Своєрідний, неповторний за витонченістю скіфський звіриний стиль становить одну з головних особливостей культури скіфів, так би мовити, її найвищий прояв. Від того, як буде вирішена проблема походження цього мистецтва, залежить і розв'язання проблеми скіфської культури, а разом з тим походження самих скіфів. З одного боку, останнім часом стало відомо, що в VII ст. до н. е., до якого прихильники передньоазіатської гіпотези відносять появу цього стилю, скіфо-сибірський звіриний стиль уже існував на величезних просторах степів і гірських районах Євразії, причому набув на місцях різноманітних варіантів. З другого — найдавніші образи скіфського звіриного стилю, як говорилося вище, не мали прототипів у передньоазіатському світі. Завдяки цим спостереженням євразійське походження скіфського і скіфо-сибірського звіриного стилю є доведеним, хоча це не означає, що послідовники концепції автохтонного, причорноморського, походження скіфів останнім часом відмовилися від неї.

Особливу роль у висвітленні питань генезису скіфської культури відіграли дальші розкопки Аржану, що продовжувалися ще три літніх сезони. В публікаціях про ці розкопки містяться важливі для скіфознавства матеріали, на яких слід зупинитись.

В інформації про розкопки кургану за 1971—1972 рр. автори приділили велику увагу його хронології. Вони нагадали, що початково ця пам'ятка датувалася на підставі знахідок виробів у чудовому звіриному стилі VII—VI ст. до н. е. Але потім було враховано дані українських археологів про те, що частина речей з Аржану має прямі аналогії серед матеріалів з найдавнішими передскіфськими курганами Причорномор'я і, що особливо важливо, зовсім невідома на цій території у найдавніших скіфських комплексах. Аналогічними речами і там і тут є, як пишуть вони, колінчасто-вигнуті псалії, круглі бляшки з ікол кабана, кам'яні трижолобчасті застібки та бронзові вістря до стріл з ромбовидним пером. Знахідки відповідних речей на півдні європейської частини СРСР походять з курганів Кобан, Чорногорівський та Камишевахський, з Миколаївського могильника в Адигеї, Суботівського городища, Високої Могили на Запоріжжі, з Дерсівки та Усатова. В Аржані зовсім не виявлено псалій, відомих для пам'яток раннього скіфського часу Саяно-Алтаю, Казахстану, Середньої Азії та Північного Причорномор'я. На підставі цих даних М. П. Грязнов та М. Х. Манпай-Оол висловилися на користь того, що курган Аржан може бути синхронізованим з передскіфськими пам'ятками Північного Причорномор'я, а отже, повинен, як і вони, датуватися VIII—VII ст. до н. с.

Підsumовуючи результати, автори пишуть: «Питання про датування Аржану важливе і дуже відповідальне. Якщо справді Аржан синхронний передскіфській групі пам'яток Північного Причорномор'я... і так само датується VIII—VII ст. до н. с., то деякі основні питання скіфської археології необхідно буде докорінно переглянути. Тоді не можна буде з'вязувати походження скіфів, скіфської культури та скіфо-сибірського звіриного стилю з Передньою Азією, оскільки скіфська тріада (зброя, зброя, звіриний стиль) в Саяно-Алтаї склалася, виявляється, задовго до

легендарних походів скіфів у Передню Азію і, очевидно, раніше, ніж в Північному Причорномор'ї»²⁶.

Розкопки кургану в 1973 р. принесли нові дані про виняткову давність виникнення скіфських культурних елементів, в тому числі й скіфо-сибирського звіриного стилю в Центральній Азії, в порівнянні з пам'ятками скіфів на півдні Східної Європи, а також на Кавказі та Закавказзі. Найголовнішим є те, що в насипу кургану трапився уламок оленного каменя із зображенням пояса та підвішених до нього лука, кинджала і точила, нижче яких розміщено фігури кабанів та оленів, близькі за стилем до ранньоскіфських виробів Саяно-Алтаю. Ця знахідка за аналогією з монгольськими оленними каменями датується пізнім бронзовим віком. В зв'язку з цим дослідники визначають: «Датування Аржану VIII—VII ст. до н. е., до чого схиляються останнім часом деякі дослідники, в тому числі й автори, бентежить інших наявностю в кургані творів мистецтва, виконаних в сформованому вже скіфо-сибирському звіриному стилі. Але оленні камені, особливо знайдений нами, показують, що багато істотних рис саяно-алтайського варіанта цього стилю створювались в Монголії і Саяно-Алтаї ще в доскіфський час, у XII—IX ст. до н. е.»²⁷

Таким чином, з відкриттям кургану Аржан проблема походження скіфської культури і скіфів, що була предметом тривалої полеміки, може вважатися з'ясованою. З'ясовано, що їх батьківщину слід шукати в глибинах Євразії, а не в Північному Причорномор'ї та Передній Азії. Таке відкриття є одним з найвидатніших досягнень радянської археології, що відкриває нові перспективи і визначає дальші завдання скіфознавства. Ми ще не маємо права локалізувати територію, на якій в остаточному вигляді склалася скіфська культура та сформувався скіфський племінний союз в надрах Азії до його міграції на захід. Однак, безперечно, що населення півдня європейської частини СРСР не брало в ньому участі, що воно, як аборигенне, було кіммерійським. Кіммерійці на цій території, твердо засвідчені античним міфом та історичним переказом, останнім часом стали порівняно добре відомими завдяки власній культурі, виявлений на основі знахідок у передскіфських степових могилах європейської частини СРСР²⁸.

З свого боку ми підтверджуємо правильність зіставлень в речах між Аржаном і передскіфськими могилами півдня Східної Європи, про які пишуть М. П. Грязнов та М. Х. Маннай-Оол. Вони не втрачають свого значення. Найпізніші кіммерійські могили вдалося зараз розподілити хронологічно на ранніший, черногорівський, та пізніший, новочеркаський, ступені, з яких перший датується нами 900—750, а другий — 750—650 рр. до н. е. Важливим є те, що за аналогіями Аржан пов'язується не з новочеркаськими, а тільки з пам'ятками черногорівського ступеня. Ми згадували, що М. П. Грязнов та М. Х. Маннай-Оол мають аналогії речам з Аржану насамперед в таких пам'ятках, як Кобанський та Миколаївський могильники, кургани Черногорівський та Комишеваха, навіть в матеріалах Широчанського могильника, а також Дереївського, Кобяковського та Усатівського поселень білозерського ступеня зрубної культури.

Факт цей важко переоцінити: зв'язки між далским сходом та західом виявилися давнішими, ніж пам'ятки новочеркаської групи, і тому Аржан, імовірно, слід відносити не до VIII—VII, а до IX—VIII ст.

²⁶ Грязнов М. П., Маннай-Оол М. Х. Курган Аржан — могила «царя» ранні скіфського времена.—Учен. зап. Тувин. НІІ яз., літ. і істории. Кызыл, 1973, вып. 16, с. 204—206.

²⁷ Грязнов М. П., Маннай-Оол М. Х. Третий год раскопок кургана Аржан.—АО, 1973, 1974, с. 195; Грязнов М. П. Курган Аржан в Туве и вопросы сложения культур скіфо-сибирского типа.—Новейшие открытия сов. археологов. Тез. докл. конф. Ин-та археологии АН ССР и Ін-та археологии АН УССР, ч. 2. К., 1975, с. 6—7.

²⁸ Тереножкин А. И. Кіммерийцы. К., 1976.

до н. е. Цьому відповідають неодноразові знахідки цільнобронзових кинжалів та мечів карасукських типів у Північному Причорномор'ї, від яких походять кіммерійські залізні мечі та кинджали з бронзовими або залізними хрестоподібними руків'ями. Оскільки такі залізні предмети озброєння твердо засвідчені в пам'ятках черногорівського часу, можна висвітлено вважати, що карасукський культурний вплив на заході почався ще на білозерському ступені (1150—900 рр. до н. е., за нашим датуванням), в усякому разі не пізніше його кінця²⁹. Судячи з відсутності в кіммерійських найпізніших пам'ятках речей, виконаних в скіфо-сібірському звіриному стилі, можна припустити, що карасукський культурний вплив на захід поширювався у той час з регіонів, що не входили до зони формування цього стилю, до якої належав Саяно-Алтай (за даними досліджень М. П. Грязнова). Можливо, ці впливи йшли з Казахстану, на території якого відсутні знахідки олених каменів із зображеннями, відомими для Центральної Азії та Монголії, і вироби у скіфо-сібірському звіриному стилі, що їх можна було б за давністю поставити зодин ряд з чудовими бронзами Аржану.

Наші висновки з наведеного огляду можна сформулювати так. Протягом радянського періоду у вивченні скіфської культури було досягнуто великих успіхів. Злагатилися відомості про її склад і територію поширення. Розроблено основи періодизації, виділено та охарактеризовано ступені скіфської культури, ведуться дослідження її локальних груп. З'ясовано культури передскіфського періоду в межах Скіфії Геродота, що включала не лише Степ, але й основну територію Лісостепу (фракійський гальштат, чорноліська та бондарихинська культури, культури кіммерійців початку залізного віку). Визначено численні категорії скіфської матеріальної культури, яку в останні десятиріччя необґрунтовано почали зводити до «скіфської тріади». Позитивні результати дало вивчення техніки скіфських виробництв, особливо ковальського та бронзоливарного³⁰.

Прогресу в галузі скіфознавства всебічно сприяли успішно проведені на інших територіях СРСР дослідження культур раннього залізного віку: сарматської в степах Поволжя та Приуралля, анан'їської у Волго-Кам'ї, меотської в Прикубанні, різних культур Кавказу та Закавказзя, саків у Казахстані та на Алтаї, тагарської в Південному Сибіру, а також найширші дослідження у Центральній Азії тощо.

Протягом минулого періоду пайковавішу полеміку викликали питання скіфської культури та її походження. Деякі дослідники доводили, що у скіфський час на півдні європейської частини СРСР існували три культури: степова (власне скіфська), лісостепова, близька до скіфської, але належна північним сусідам Скіфії — андрофагам, будінам, гелонам та меланхленам, і прикубанська, яка ототожнювалася зі змішаним сіндо-меотським і скіфським населенням. Прихильники цієї гіпотези вважали, що скіфи є нащадками племен зрубної культури бронзового віку, які створили особливу, скіфську, культуру в процесі передньоазіатських походів протягом VII ст. до н. е. З країн Передньої Азії вони і принесли в готовому вигляді у Степове Причорномор'я нові типи озброєння кінського спорядження та скіфський звіриний стиль, що виникли в результаті впливу передових цивілізацій Стародавнього Сходу. На противагу таким поглядам висловлювалася думка, що як в Степу, так і в Лісостепу України в скіфський час існувала єдина скіфська культура, вла-

²⁹ Тереножкин А. И. Бронзовые кинжалы предскіфского времени.— КВЕД, 1973; Тереножкин А. И. Кіммерийские мечи и кинжалы.— СМ, 1975, с. 24, 31.

³⁰ Більш наглядно питання скіфської культури та суспільства протягом останнього десятиріччя були висвітлені у працях: Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Племена скіфського періоду.— Нариси стародавньої історії Української РСР, 1957, с. 109—208; Іллінська В. А., Тереножкін О. І. Скіфський період.— У кн.: Археологія Української РСР, т. 2, с. 5—187.

ства не тільки кочовикам та частині іраномовних землеробів (найімовірніше, скіфам-землеробам у Лівобережному Лісостепу, але й осілим племенам іншої етнічної належності (скіфи-орачі, алазони, калліпіди).

У світлі наведених даних нам здається, що друга концепція у скіфознавстві є обґрутованішою та краще підкріпленою археологічними матеріалами. Останні дають, зокрема, підставу вважати, що великі кургани епохи архаїки в Прикубанні могли належати тільки скіфській нації, а не корінному місцевому населенню — меотам, які значно відрізнялися від скіфів за матеріальною культурою і поховальним обрядом.

Представники другої концепції виступають проти передньоазіатської гіпотези походження скіфської культури, стверджуючи, що скіфи прийшли з глибин Азії й у сформованому вигляді принесли скіфську культуру і скіфський звіриний стиль у мистецтві в VII ст. до н. е. У цей час, як з'ясувалося в результаті нових досліджень, вже існували культури скіфо-сибирського типу в Середній Азії, Казахстані, Киргизії, на Алтаї, на Саяно-Алтай та в Монголії. Отже, передньоазіатська концепція виявилася безпідставною. Розкопки кургану Аржан в Туві ще раз підтвердили гіпотезу євразійського походження скіфів та їх культури, дали незаперечні факти, що свідчать про виникнення та формування культур скіфо-сибирського типу в глибинах Азії в епоху пізнього бронзового віку — приблизно на рубежі II і I тисячоліть до н. е. Це один з найголовніших підсумків у висвітленні проблеми скіфської культури в радянській археології наших днів.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

Проблема скіфської культури в советской археологии

Резюме

Из числа всех скіфоведческих проблем, разрабатывающихся в науке, в настоящее время наибольшее внимание исследователей привлекает изучение вопросов скіфской культуры, так как от того или иного решения зависит дальнейший успех в правильном историческом освещении генезиса и этноса населения, географии, социально-экономического строя скіфского общества и др. Не случайно проблема скіфской культуры в ее различных аспектах явилась основным содержанием работы трех всесоюзных конференций, посвященных скіфо-сарматской археологии.

На Первой конференции (1952 г.) определяющую роль получил доклад В. Н. Гравкова и А. И. Мелюковой, в котором они изложили новую гипотезу о двух культурах Скифии Геродота: степной, собственно скіфской и лесостепной. Считая, что Скифия была ираноязычной и единой в этнокультурном плане, докладчики настаивали на том, что она территориально ограничивалась только Понтийскими степями, а сами скіфи и их культура имели автохтонное происхождение. Окончательное формирование скіфской культуры и искусства, в чем с Б. Н. Грековым был согласен и М. И. Артамонов, объяснялось влияниями, которым скіфи подверглись во время их походов в Переднюю Азию в VII в. до н. э. Древневосточные цивилизации считались основой также для формирования культур скіфо-сибирского типа вообще.

На Второй скіфоведческой конференции (1967 г.) автором настоящей статьи был прочитан доклад «Скифская культура», где он, высказавшись против автохтонной гипотезы, выступил с защитой концепции, согласно которой скіфи пришли с востока, из глубин Азии, и принесли с собой в Причерноморье в готовом виде новую, скіфскую, культуру. Их историческими предшественниками на юге Восточной Европы являлись киммерийцы, связанные своим генезисом с племенами срубной культуры.

В центре внимания участников Третьей конференции (1972 г.) была дискуссия, развернувшаяся вокруг доклада В. А. Ильинской «Современное состояние проблемы скіфского звериного стиля», в котором приведены данные о его сибирском и центральноазиатском происхождении, опровергающие автохтонную гипотезу. Выдающимся событием в скіфоведении на этой конференции явилась информация М. П. Грязлова о его раскопках «царского» кургана Аржан в Туве, где найдены изделия, выполненные в лучших традициях скіфо-сибирского звериного стиля. Поскольку Аржан оказался на одно-два столетия более древним, чем любые памятники скіфской культуры на юге европейской части СССР, стала еще более очевидной несостоятельность концепции автохтонного происхождения скіфов и их культуры в Причерноморье. Третья конференция, таким образом, была поворотной в разработке и решении всей скіфской

проблемы в отечественной науке. Так плодотворно, по мнению автора статьи, завершилась затянувшаяся на десятилетия дискуссия о скифской культуре и ее происхождении, и вместе с тем выяснился и вопрос о существовании единой скифской культуры не только в Степи, но и в Лесостепи Украины, которая, если следовать Геродоту, входила в состав Скифского государства.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави

У дослідженні одного з найважливіших центрів античної колонізації в Причорномор'ї — району Ольвії — Тіри — останнім часом дедалі більше стала відчуватися дисиронорція у висвітлені окремих історичних періодів, проблем, а також вивчені античної держави як єдиного цілого, що складається з двох основних компонентів — власне міста і його господарської округи — хори. Це, а також характер і ступінь вивченості античних пам'яток визначили основні напрями їх досліджень в УРСР за останнє десятиріччя, що проводилися ІА АН УРСР в тісному контакті й координації з ученими Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу.

Розробка цих напрямів зумовлена в кінцевому підсумку спільними завданнями і значними досягненнями антикознавців різних наукових установ країни і насамперед Академії наук СРСР у вивченні пам'яток Боспора і Херсонеса¹ і є найактуальнішою справою. Для новішого уявлення про результати робіт Ольвійської експедиції зупинимося на деяких загальних підсумках вивчення району Ольвії — Тіри.

Серед усієї багатогранної діяльності в цій галузі можна виділити три основні аспекти. До них належить передусім проблема особливостей розвитку античних міст і поселень у ранній період — час їх виникнення і початкових етапів формування держав. Слід зазначити, зокрема, що досі були майже зовсім не вивчені не тільки міські шари Ольвії, а й поселення її периферії. Обмеженім було уявлення про Нижнє Подністров'я періоду освоєння цього району. Роботи по вивченню археологічних шарів велися в основному тільки на Березані.

За останні десять років становище докорінно змінилося. Поряд з продовжненням розкопок поселення на Березані одержано нові важливі дані про Нижнє Подністров'я. Особливо злаштовані за обсягом роботи проведено в Ольвії та її окрузі, про що мова йдеине іншче.

На Березані зібрано великий матеріал раннього етапу розвитку поселення, і зокрема домобудівництва (ІА АН УРСР, Інститут зоології АН УРСР, Державний Ермітаж — керівники В. В. Лапін, К. С. Горбунова, Л. В. Копейкіна). Особливий інтерес становить простежувана на різних, практично різночасних, ділянках послідовність зміни землянок і напівземлянок наземними сирцево-кам'яними будинками, що свідчить про незваждковість цього явища.

До пайрезультативніших робіт у Нижньому Подністров'ї належить встановлення характеру розвитку античних центрів ідентичного ольвійського регіону: спочатку появі землянок і напівземлянок, а потім (на прикладі Ніконія) виникнення наземного будівництва, що співіснувало якийсь час із землянками. Особливо цікавим є те, що найранніший культурний шар досліджуваних античних поселень (Одеський археологічний музей АН УРСР, С. Б. Охотников), і зокрема Ніконія (Одеський державний університет, А. Г. Загітайло; ОАМ АН УРСР, Н. М. Серкіська, В. І. Кузьменко), датується часом не раніше кінця VI ст. до

¹ Підсумки цих робіт дістали широке висвітлення в науковій пресі — в численних монографіях, збірках, у статтях та публікаціях періодичних видань.

и. с. Нагадаємо, що шар даного етапу, наприклад, у Тірі невідомий взагалі. Сказане свідчить про пізніший, інш у Побужжі, час колонізації вказаного району². Дальше поглиблення досліджень і конкретизація характеристики, що пам'чається, значною мірою з'ясують картину колонізації півночі — Північно-Західного Причорномор'я в цілому.

Одним з актуальних завдань є вивчення античних держав, їх історії, культури та економіки. Тут багато нового вносять дослідження монетної справи, епіграфіки, ремесел (В. О. Анохін, В. І. Кадеев, П. О. Каришковський, Е. І. Соломонік)³. Велике значення для всеобщої характеристики держав має встановлення особливостей історичного розвитку сільських округ античних міст, визначення їх меж на різних етапах, вирішення питань соціально-економічного устрою і складу населення. Останнє особливо важливо, оскільки у більшості випадків відсутня єдина точка зору. Такі дослідження широко проводяться на Боспорі та в районі Херсонеса вченими Москви, Ленінграда та інших міст. Зона Ольвії — Тіри в цьому плані була вивчена недостатньо, внаслідок чого за останні роки їй приділено багато уваги. Розкопки поселень периферії ведуться нині головним чином в окрузі Ольвії. Здобуто новий значний матеріал.

Активізувалося вивчення цих пам'яток і в Нижньому Подністров'ї (ОАМ АН УРСР, Г. А. Дзіс-Райко). Одержані тут дані дали змогу намітити загальну періодизацію розвитку поселень та городищ цього району, розкрили складну картину взаємодії античної та місцевих культур, причому встановлено переважання останніх⁴. Це значною мірою відрізняє район Нижнього Подністров'я від ольвійської периферії, де, судячи з наявних даних, виразно переважає античний елемент. Пarelельно з цим необхідно відзначити, що практично зовсім не охоплений широкими дослідженнями район між Березанським і Дністровським лиманами (за винятком їх узбережжя), що поряд з розширенім і поглибленим вивченням нижньодністровських поселень та городищ повинно стати одним з першочергових завдань, без розв'язання яких дискусії про західні межі Ольвійської держави неминуче матимуть схоластичний характер.

Третя тема включає коло питань, пов'язаних з періодом перших століть нашої ери. Так, ще недостатні відомості про міста цього часу та їх округи. Зокрема, з усіх городищ і поселень ольвійської хори задовільно було вивчено практично тільки городище поблизу с. Козирка⁵. Надто загальним було уявлення про Тіру та Ніконій перших століть нашої ери.

За минуле десятиріччя в цьому районі памітились істотні зрушення. Відзначимо важливість відкриття в Тірі залишків римської цитаделі, що виникла, пайімовірніше, на початку II ст. н. е., а також виділення культурного шару другої половини III — середини другої половини IV ст. н. е. і конкретизацію меж частини античного міста, яка збереглася (ІА АН УРСР, С. Д. Крижицький; ОАМ АН УРСР, І. Б. Клейман, Н. М. Кравченко; ОДУ, А. В. Гудкова)⁶. На основі виявлених матеріалів можна уточнити періодизацію Тіри. Вони свідчать про при-

² Охотников С. Б. Некоторые вопросы ранней истории греческих колоний в Нижнем Поднестровье. — В кн.: 150 лет ОАМ АН УССР. К., 1975, с. 109.

³ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса IV в. до н. э.—XII в. н. э. К., 1977; Кадеев В. И. Очерки истории экопомики Херсонеса в I—IV веках н. э. Харьков, 1970; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — В кн.: Ландшафтные надписи. К., 1973.

⁴ Дзіс-Райко Г. А., Секерская Н. М. Античный и варварский мир Нижнего Поднестровья в VI—III вв. до н. э.—Тезисы докладов. Ереван, 1976, с. 131, 132.

⁵ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976.

⁶ Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Житловий будинок та укріплення Тіри перших сторіч нової ери.—Археологія, 1977, 25; Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри.—Археологія, 1975, 18, с. 20—42.

нинення функціонування цитаделі, очевидно, в період готської навали, а також про досить сильний прояв у культурі населення Тірі післяготського часу елементів культури навколоїшніх племен. Залишки цитаделі, збережені так добре, як у Тірі, в Північно-Західному Причорномор'ї відкрито вперше. Дальше вивчення цього об'єкта даст змогу значною мірою уточнити історію розвитку міста в перші століття нашої ери, виявити особливості римської провінціальної будівельної техніки, типові для даного району.

Значний інтерес для з'ясування характеру етнокультурного процесу в цьому районі в пізньоантичний час становить післяготський шар. Актуальними завданнями є його чітке виділення і ретельна характеристика, зокрема на такій важливій пам'ятці, як Ніконій, а також поширення матеріалів з даними розкопок пам'яток черняхівського типу на цій території. Відсутність післяготського шару на античних пам'ятках ольвійської зони і в самій Ольвії свідчить про несприятиві історичні умови, які склалися тут, а отже, про важливі відмінності в історичній долі цих двох районів.

Крім того, за минуле десятиріччя в УРСР велися дослідження, присвячені окремим питанням. З них найцікавішими є роботи по вивченню театру (ІА АН УРСР, О. І. Домбровський) та укріплень Херсонеса (Херсонеський історико-археологічний музей, І. А. Антонова), поселень і могильників перших століть нашої ери в Криму (ІА АН УРСР, В. М. Корпусова), елліністичних кварталів, історичної топографії та некрополя Ольвії тощо. Підсумком багаторічних археологічних досліджень було створенням колективом авторів ІА АН УРСР третьої частини II тому тритомника «Археологія Української РСР»⁷.

Всі три основні теми — виникнення і розвиток на ранніх етапах античних центрів, вивчення їх сільськогосподарської округи, історія держав у перші століття нашої ери — перебували й у центрі уваги Ольвійської експедиції АН УРСР⁸. Ці роботи велися в тісному контакті з експедицією ЛВІА АН СРСР, колектив якої під керівництвом О. Н. Карасьова та Є. І. Леві досліджував монументальні пам'ятки у районі агори, а за останні роки почав брати участь у вивченні периферії Ольвії (ЛВІА АН СРСР, К. К. Марченко; ГЕ, Я. В. Доманський)⁹.

Найважливіших результатів було досягнуто в ході вивчення ранніх шарів міста і його сільської округи, ольвійської периферії всіх етапів і особливо перших століть нашої ери, досліджені житлового кварталу в центральній частині міста, історичної топографії і некрополя Ольвії.

Особливий інтерес становлять матеріали ранніх шарів Ольвії, що дають змогу внести корективи в реконструкцію найранішого типу житла грецьких переселенців, у періодизацію розвитку міста та змінюють уявлення про його первісний вигляд.

Тривалий час вважалося цілком зрозумілим існування в Ольвії на найдавнішому етапі її розвитку наземних сирцево-кам'яних жилих будинків. Побічною підставою для цього було відкриття у 1903 р. полі-

⁷ Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

⁸ Основний склад експедиції: начальники експедиції Л. М. Славін (до 1971 р.), С. Д. Крижицький (з 1972 р.); наукові співробітники А. В. Бураков, С. Б. Буйських, Р. І. Ветштейн (до 1971 р.), Ю. І. Козуб, А. І. Кудренко, Н. О. Лейпунська, С. М. Мазараті, В. М. Отрепіко, А. С. Русєєва, М. В. Скржинська; ст. лаборанти В. В. Крапивіна, О. Г. Рутковський, ІІ. А. Сон (до 1974 р.). Крім того, в різні роки в роботах експедиції брали участь співробітники ЛВІА АН СРСР К. К. Шилік, ОАМ АН УРСР — С. Б. Охотников, Е. І. Діамант, В. І. Кузьменко, А. М. Тарадаш, Миколаївського краєзнавчого музею — В. В. Рубан, кафедр стародавньої історії Запорізького педінституту — А. М. Малюваній, Володимирського педінституту — В. І. Козловська та ін., а також студенти ряду університетів і педінститутів різних міст Союзу РСР.

⁹ Про розкопки експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР див.: Карасев А. Н., Леві Е. І. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского. — Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 22—45; Карасев А. Н., Леві Е. І. Раскопки ольвийской агоры в 1970 г.— КСИА АН ССР, 1975, вып. 143, с. 11—20.

гональної кладки, що лежить безпосередньо на материкові¹⁰. Надалі у зв'язку з розкопками поселень ольвійської периферії з'ясувалося, що землянкові структури є найраннішим у цьому районі масовим і довгочасним типом житла. На Ольвію така думка, проте, не поширювалася. З відкриттям на території Верхнього міста перших окремих напівземлянок¹¹ питання про конкретний найдавніший тип будинків в ольвіополітів не було вирішено. Свого часу Л. М. Славін висловив припущення, що напівземлянки ділянки АГД були тимчасовими житлами грецьких переселенців. Не змінило становища також виявлення цих будівель в ольвійському передмісті, оскільки там, за винятком так званого святилища (остання четверть VI — перша половина V ст. до н. е.)¹², всі інші напівземлянки належать до V ст. до н. е., в основному до його середини — другої половини¹³, тобто до часу, коли на території міста землянкове будівництво змінилося масовим наземним сирцево-кам'яним.

Необхідний для розробки цієї проблеми великий матеріал дали розкопки останніх п'яти років, коли напівземлянки в значній кількості було виявлено на території власне міста — на північний захід від теменоса роздовж Головної поздовжньої вулиці Верхнього міста (ділянка АГД, А. С. Русєєва), а у 1975—1976 рр. і в районі Центрального кварталу — поблизу агори (Н. О. Лейпунська)¹⁴.

В розміщенні напівземлянок спостерігається закономірність, що свідчить про наявність у містобудівництві цього часу певної регламентації. Це виявилося в приблизно однаковій орієнтації більшості структур, відкритих у різних частинах міста, а також у розташуванні їх уздовж Головної поздовжньої вулиці по одній прямій з інтервалом порядку 1,70—3,00 м. Кожний окремий господарсько-житловий комплекс складався звичайно з однієї напівземлянки, здебільшого без якихось додаткових вогнищ або господарських ям за її межами. Роботи експедиції дали змогу досить певно встановити, що в центрі міста на одну структуру в середньому припадало близько 35—45 м² території. Це може побічно свідчити на користь того, що до комплексу напівземлянки не входив ізольований двір.

У цілому для напівземлянок Ольвії є характерним досить чітке планування на місцевості і ретельність виконання будівельних робіт. В об'ємно-планувальному відношенні ці споруди поділяються на два основні типи: прямокутні, з чітко вирізаними або заокругленими кутами, і, значно рідше, — круглі, з майже правильним у плані колом, або наближені до овала. Апсидальний тип відсутній. Будь-якої залежності форми плану від функції напівземлянки або хронологічної послідовності між типами не простежується. Всі структури однокамерні, площею 6—14 м², врізані у материк на глибину від 0,4—0,6 до 1,5—1,7 м від рівня денної поверхні. Іноді у стінах напівземлянок робилися ніші господарського призначення, розміри і форма яких різні. Подекуди іх висота сягає рівня денної поверхні. У двох-трьох випадках виявлено залишки сирцевих кладок від наземних частин будівлі. Підлога глинобитна,

¹⁰ ОАК за 1903 р., с. 17, рис. 15; Фармаковський Б. В. Розкопування Ольвії р. 1926. Одеса, 1929, с. 43, 44, рис. 26—28.

¹¹ Славін Л. М. Ольвія как город в VI—I вв. до н. э.—СА, 1958, № 27, с. 279, 280; Карапет А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.—В кн.: Ольвия, 1964, рис. 4, 72; Брашинский И. Б. Раскопки в районе теменоса Ольвии в 1960—1962 гг.—КСИИМК, 1963, вып. 103, с. 97; Карапет А. Н., Леви Е. И. Раскопки ольвийской агоры в 1970 г., с. 11; Колейкина Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии.—Художественная культура и археология античного мира, 1976, с. 132—133.

¹² Козуб Ю. И. Предместье Ольвии.—Тезисы докладов, 1976, с. 195, 196; Козуб Ю. И. Підсумки розкопок території ольвійського некрополя за 1969, 1971 рр.—Тези пленарных і секційних доповідей, 1972, с. 215.

¹³ Козуб Ю. И. Древнейший культовый комплекс Ольвии.—Художественная культура и археология античного мира, с. 124.

¹⁴ Ці матеріали детально висвітлені в статті: Крижницький С. Д., Русєєва А. С. Найдавніші житла Ольвії.—Археологія, 1978, 28.

їжко відкрита підстилками з морської трави; будь-яких слідів побілки або обмазки стін немає. В окремих структурах були ступінчасті входи, вирізані в материкову. В одній з напівземлянок, круглої у плані форми, в центрі виявлено опорний камінь для встановлення підпірного стовпа перекриття. Всередині жител здебільшого збереглися залишки вогнищ або печей, а також іноді невисокі, вирізані в лесі площаці прямокутної або наближеної до овала форми, довжиною близько 1,0—1,1 м, що виконували, очевидно, функції столів. Лежанок не знайдено.

Матеріал із заповнення землянок являв собою уламки амфор в основному VI ст. до н. е. Хіоса, Самоса та інших центрів, а також фрагменти родосько-іонійського, коринфського, клазоменського, самоського, хіоського, чорнофігурного аттичного посуду і сіроглиняної кераміки, очевидно, місцевого виробництва. Процент ліпного посуду незначний. Найпізніший матеріал представлено чорнофігурною іонійською керамікою, що не виходить за межі кінця VI — початку V ст. до н. е. Отже, час існування цих структур обмежується серединою — кінцем VI — початком V ст. до н. е. Однак у рамках окреслюваного періоду можна виділити два основних етапи: перший — середина VI ст. до н. е. — і другий — друга половина VI ст. до н. е. Землянки, датовані досить надійно серединою VI ст. до н. е., нечисленні і становлять не більше як 10% загальної кількості. Максимальний розмах землянкового будівництва в межах міста припадає на другу половину VI ст. до н. е. Пізніше, на початку V ст. до н. е., воно безпосередньо змінюється наземним сирцево-кам'яним будівництвом.

Супровідний матеріал та розміщення землянок поруч з культовим центром міста, що виник у другій половині VI ст. до н. е., свідчать, що в них жили грецькі переселенці.

Як показали розкопки в центральній частині міста, більшість значних за розмірами заглиблень у материкову були напівземлянками. Це дає підстави аналогічно визначити і деякі заглиблення у материкову, виявлені ще Б. В. Фармаковським під час розкопок у районі ольвійської цитаделі та на центральному узвишші¹⁵. Вони, судячи за розмірами і формами, в ряді випадків, мабуть, являли собою залишки звичайних напівземлянок, а також господарських ям. Як показує супровідний матеріал, найранніший шар датується першою половиною VI ст. до н. е.¹⁶ Очевидно, напівземлянками були і прямокутні заглиблення, розкриті в материкову Б. В. Фармаковським у районі північної брами міста¹⁷. Розміщення їх на відстані лише 50—60 м на північ від комплексу напівземлянок середини — другої половини VI ст. до н. е., відкритого поблизу Головної поздовжньої вулиці, дає змогу припускати появу їх приблизно в цей самий час.

Таким чином, у зону масового напівземлянкового житлобудівництва другої половини VI ст. до н. е. входила майже вся територія Верхнього міста Ольвії. Площа житлових кварталів тут, за винятком теменоса, агори і вулиць, дорівнює 11—16 га. У зв'язку з цим виникає питання, чи були напівземлянки поширені й на решті території міста, а якщо пі, то чи існували синхронні їм або ранішні житла інших типів. Нині ми маємо такі дані.

По-перше, верхній шар новочорноморської тераси Нижнього міста, на яку висадилися грецькі переселенці, складається з шару кварцового піску завтовшки до 0,6—0,7 м у центрі амфітеатру; саме по цьому шару, що залягає на поверхні меотичних глин, відбувається переміщення ґрунтових вод¹⁸. Це, в принципі, виключає можливість будівництва напівземлянок у Нижньому місті.

¹⁵ ОАК за 1905 г., с. 1—35; ОАК за 1906 г., с. 1—50; ОАК за 1908 г., с. 1—80.

¹⁶ Копейкина Л. В. Вказ. праця, с. 135 і далі.

¹⁷ ОАК за 1907 г., с. 1—59.

¹⁸ Шилік К. К. К палеогеографии Ольвии.— В кн.: Ольвия, 1975, с. 61—63.

По-друге, у жодному з чотирьох пунктів Нижнього міста, де вдається, щоправда, на дуже обмеженій території, дійти до рівня новочорноморської тераси, непереміщений культурний шар раніше V ст. до н. е. поки що не був зафікований¹⁹. Як бачимо, район майбутнього Нижнього міста у VI ст. до н. е. не мав масової житлової забудови. Найімовірніше, тут могли бути окремі будівлі, зв'язані з портом.

У той же час у Верхньому місті на всіх ділянках, де розкопки доводилися до материка, встановлено, що всі напівземлянкові споруди передують масовому наземному сирцево-кам'яну житлобудівництву. Це, з урахуванням даних Березані, довгочасних архайчних поселень ольвійської хори, а також Ніконія²⁰, свідчить, що напівземлянки Ольвії є закономірним масовим і досить довгочасним типом міського будинку грецьких переселенців в умовах Північно-Західного Причорномор'я. В ранній період ще не сформувалася будівельно-економічна база для ведення в широкому масштабі такого відносно дорогого і трудомісткого процесу, як кам'яне будівництво.

Проведені підрахунки дають підставу припускати, що кількість населення Ольвії у другій половині VI ст. до н. е. могла сягати 6—10 тисяч. Наведені цифри, звичайно, приблизні, однак вони свідчать, що Ольвія у другій половині VI ст. до н. е., очевидно, вже була досить значним центром.

Напівземлянки і землянки Ольвії наприкінці VI — початку V ст. до н. е. в межах міської території змінюються наземними сирцево-кам'яними жилими будинками, як видно, звичайних для тогочасної Греції типів. Для них є характерним, за наявними даними, паралельно-рівнозначна система планування (в розвиненому ордерному вигляді — пастадний тип), а не послідовно-ієрархічна (мегаронний або простадний тип). Розробка паралельно-рівнозначної системи типова для району материкової Греції.

Майже одночасно із наземним житловим будівництвом у самому місті в ольвійському передмісті починається забудова землянковими спорудами. Розквіт передмістя припадає на середину — другу половину V ст., а припинення життя — на першу половину IV ст. до н. е. (Ю. І. Козуб). Подібний об'єкт у Північному Причорномор'ї виявлено вперше. Вивчення його особливостей допоможе багато в чому доповнити картину розвитку античного північно-причорноморського центру.

Одержані результати дають можливість виділити ряд етапів у процесі розвитку міста в ранній час.

Освоєння міської території починається з південної частини Верхнього міста²¹ і припадає на першу половину VI ст. до н. с. З середини VI ст. до н. е. і протягом другої його половини напівземлянками забудовується практично вся територія Верхнього міста (за винятком північно-східного кута, ділянка I). Від рубежу VI—V — у першій половині V ст. до н. е. освоюється в основних межах, очевидно, Нижнє місто, з'являється передмістя. У житлобудівництві відбувається перехід до масового наземного сирцево-кам'яного будівництва. В результаті творчої переробки традиції землянкових споруд у наземних будинках з'являються в ряді випадків жилі підвали, які мали на ранніх стадіях розвитку в основному сирцеві стіни (на кам'яних цоколях або без них). З часом стіни в підвалах починають класти з каменю. Протягом приблизно дру-

¹⁹ Тільки в одному місці, біля підніжжя схилів, виявлено деяку кількість архайчної кераміки. Леви Е. И. Терракотовая арханская головка, найденная в Ольвии.—СА, 1941, № 7, с. 308—317.

²⁰ Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 96; Дані про останні відкриття в Ніконії відбиті лише у «Археологических открытиях». Загінайлло А. Г. Работы скифо-античной экспедиции.—АО, 1975, 1976, с. 323—324.

²¹ Копейкина Л. В. Вказ. праця, с. 140.

тій половини V–IV ст. до н. е. остаточно сформувалися типи ольвійських житлів будинків.

Крім робіт по дослідженню ранніх шарів Ольвії, паралельно розкопкам монументальних нам яток агори (ЛВІА АН СРСР) продовжувалося вивчення житлових кварталів на захід від агори. Розкопки тут було розпочато ще у 1956 р. під керівництвом Л. М. Славіна, в результаті чого частково розкрито залишки кількох кварталів, до складу яких входили торговельні, адміністративні та жилі будинки. В останні роки роботи тут були сконцентровані на дослідженні так званого Центрального кварталу (Н. О. Лейпунська), що безпосередньо обмежує агору з західного боку.

Цей квартал, який розкрито повністю, має неправильну п'ятикутну конфігурацію і, можливо, складається з кількох частин. Загальна площа становить приблизно 3 тис. м². Крім двох будинків торговельного і, наспівно, адміністративного призначення, тут в елліністичний час розхідзувалося не менше десяти жилів будинків. Вони близькі за розмірами, але не однотипні. Номінон майнової диференціації серед мешканців кварталу немає. Одержані дані в цілому підтвердили особливості житлобудівництва Ольвії, простежені ще раніше, а також диференціацію житлової забудови міста в елліністичний час за майновою ознакою²².

Особливо цікаві результати, що виевітлюють деякі моменти життя міста в перші століття нашої ери, здобуто при розкритті верхніх шарів у західній частині Центрального кварталу. Тут виявлено залишки вимосток і стін господарських будівель I–II ст. н. е.

Цей факт, з урахуванням відкритих раніше зернивих ям та вино-робень, свідчить про існування за межами Верхнього міста перших століть н. е. своєрідного господарського району – передмістя. Такий самий район, але з дещо іншим профілем розміщувався і за стінами Нижнього міста. Там, крім гончарих печей і складських приміщень виявлено жилі однокамерні будівлі. Слід підкреслити, що час функціонування цих районів неоднаковий. У Верхньому місті господарська околиця пропиняє існування у II ст. н. е., що приблизно збігається з введеним в Ольвію римського гарнізону, і, наймовірніше, пов’язано з необхідністю залишення перед оборонними спорудами ольвійської цитаделі рівної, вічим не забудованої території. У виробничому районі Нижнього міста в цей час з’являються нові складські будівлі. Він існує в III ст. н. е. Дальша розробка цієї теми допоможе значно конкретизувати особливості життя міста в перші століття нашої ери.

Протягом останніх десяти років тривало також систематичне дослідження некрополя, в основному перших століть нашої ери (Ю. І. Ко-зуб). Відкрито велику кількість поховань, кілька земляних склепів, кам’яний вівтар, вперше виявлено цікавий супровідний матеріал, що значно збагачує наші уявлення про культуру населяння Ольвії у цей час. Особливо слід відзначити відкриття на території некрополя ями середини IV ст. до н. е., заповненої кістками понад п’ятисети чоловік, очевидно, забитих на місці камінням і стрілами. Підсумовано також результати вивчення некрополів Ольвії класичного та елліністичного часу²³.

Новою темою в останні роки є дослідження маловивчених районів Ольвії – центрального узбережжя, і зокрема північно-західного кута Верхнього міста (С. Д. Крижицький, С. Б. Буйських, А. І. Кудренко, С. М. Мазараті, В. М. Отренко). Найцікавішим є відкриття на північно-західній ділянці під шаром III–II ст. до н. е. виборок, очевидно, стін

²² Крижицький С. Д. Жилае ансамблі древней Ольвии IV–II вв. до н. э. К., 1971.

²³ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V–IV ст. до н. е. К., 1974. Народич Нешакан М. Некрополів Ольвії елліністического времени. К., 1974.

великої споруди. В засипці, що перекриває його, виявлено невелику скульптурку з вапняку, яка зображує голову грифона, а також досить значну кількість фрагментів архітектурної теракоти, частини бази малоазійського типу іонійського ордера — деталей, що належать, безперечно, до ордерної будівлі. Роз положення подібного будинку в найвіддаленішій і відносно ізольованій від центру частині міста, недалеко від північної брами, не зовсім звичне. Звертаючись до легенді про загибелю Скіла²⁴, можна припустити, що саме тут міг бути його палац.

З 1971 р. проводилися також розвідувальні роботи в затопленій частині Нижнього міста (С. Д. Крижицький, К. К. Шилік до 1973 р.). До основних завдань входило, використовуючи матеріали експедиції В. Д. Блаватського²⁵, а також і результати геоакустичного дослідження дна лиману²⁶, розпочати детальне обстеження затопленої території і провести розвідувальні розкопки. Тут досліджувалися так звана пристань, залишки розвалів оборонних стін у місцях можливого продовження північних мурів міста часу до рубежу нашої ери та перших століть нашої ери, а також інші райони*.

На ділянках, перекритих досить масивними залишками найбільших споруд, у двох випадках зафіковано культурний шар у неперевідкладеному стані. В районі «пристані», в одному з невеликих шурфів біля південно-східної межі завалу, встановлено наявність непереміщеного культурного шару. Завал завтовшки 1,0—1,5 м складається з каменю в основному довізних порід. Будь-яких залишків кам'яної площаці або вимостки під ним не виявлено. Не виключено, що «пристань» може являти собою, по суті, звалище, що утворилося від викидання каменю — баласту кораблів.

Найбільший інтерес з усіх об'єктів становить так зване амфорне поле, розташоване за 160 м від сучасного берега, на північ від створу з післягетьською стіною, на глибині 1,8—2,3 м. У плані воно має витягнуту конфігурацію з незвичним контуром; максимальні розміри — 105 (північ — південь) × 40 м. Тут при обстеженні дна було піднято близько 800 великих, майже необкатаних уламків амфор (у тому числі сім цілих екземплярів). Приблизно 70% іх датуються IV ст. до н. е.: амфори Фасоса, Гераклеї, Хіоса, типу Солоха II. Найранніші матеріали належать VI—V ст. до н. е., найпізніші — одиничні фрагменти — II—III ст. н. е. Все це, враховуючи розташування « поля» у плані міста, дає підставу для припущення, що тут були торговельні, очевидно, приортові, склади.

Одним з важливих напрямів роботи Ольвійської експедиції в останнє десятиріччя є значне розширення досліджень сільської округи міста. Проведено ретельні розвідки на території між Березанським та Бузьким лиманами, а також на лівому березі Бузького та Дніпровського лиманів (А. В. Бураков, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко, В. В. Рубан, А. С. Русєєва), в результаті чого відкрито втрічі більше поселень, піж було відомо раніше²⁷. На ряді поселень і городищ велися розкопки, в результаті чого істотно змінилися уявлення про ольвійську хору.

Особливо цікаві дані одержано під час вивчення археологічних поселень (В. М. Отрешко, В. В. Рубан, А. С. Русєєва), яких в останній час налічується тут 60. Вони зосереджені головним чином на берегах Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, часто неподалік однієї від

²⁴ Herod., IV, 78—79.

²⁵ Блаватский В. Д. Подводные разведки в Ольвии.— СА, 1962, № 3, с. 225—234.

²⁶ Шилік К. К., Федоров Б. Г. Геоакустическое исследование подводной Ольвии.— СА, 1968, № 4, с. 126—137.

* Роботи підводного загону провадилися силами співробітників головним чином Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Начальник загону Р. М. Столін, аквалангісти Ю. А. Ластивняк, В. Г. Бубнов, О. О. Пряхін, В. Д. Фролов, С. В. Мучник, Ю. С. Брацук та ін.

²⁷ Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана.— МИА, 1956, № 50, с. 255—272.

одного, і в основному на берегах Бузько-Березанського межиріччя. Судячи з реконструкції палеогеографічних умов, за якою рівень води в лиманах був набагато нижчий, число поселень, очевидно, значно перевищувало вказану цифру.

За попередніми даними, основним типом житлобудівництва на поселеннях були однокамерні напівземлянки непрямоугольної форми. Населення займалося землеробством, скотарством, частково полюванням та рибальством. Ремесла, за винятком Ягорлицького поселення²⁸, не мали значного поширення. Час існування більшості цих пам'яток — середина—друга половина VI ст. до н. е.; загальний характер матеріальної культури аналогічний культурі жителів Ольвії²⁹.

Становить інтерес відкриття тимчасових, очевидно, стійбищ у степу, що може свідчити про чималу роль скотарства в житті поселень ольвійської периферії на ранньому етапі.

Здобуті результати значно збагатили джерелознавчу базу для вивчення Ольвійської держави на етапах її формування. Привертає увагу, зокрема, синхронний ритм розвитку міста і його периферії — спочатку освоєння її, як видно, нецентралізованим шляхом у другій половині VI ст. до н. е., потім зникнення більшості поселень на третьому етапі формування міста — з переходом в Ольвії до масового наземного житлового будівництва. Це явище, ймовірно, пояснюється притоком населення в Ольвію, можливо, на Березань, тобто певними фазами розвитку Ольвійської держави.

Цілеспрямований, очевидно, регламтований державою, розвиток ольвійської хори поки що можна пов'язувати більш-менш певно тільки з появою наприкінці IV ст. до н. е. великих садиб. Відкриття їх (В. В. Рубан) докорінно змінює уявлення про ранньоелліністичну хору Ольвії, досі відому тільки за окремими поселеннями³⁰. Розкрити соціально-економічний зміст даних об'єктів, їх роль в Ольвійській державі — завдання майбутнього, але вже тепер ясна важливість цих пам'яток.

Значні роботи було проведено також по вивченню округи Ольвії у перші століття нашої ери (А. В. Бураков, С. Б. Буйських). Тут, крім відкриття численних поселень і городищ, здійснено розкопки на ряді городищ (Мис, Петухівка II, ст. Богданівка та ін.). Нові матеріали значно доповнюють відомості з розкопок Козирського городища. Ці пам'ятки, що існували до середини III ст. н. с., були добре укріплені оборонними системами, що складалися звичайно з сирцево-кам'яних стін та ровів. Аналогічний в цілому характер матеріальної культури городищ, зокрема укріплень, їх розташування щодо Ольвії, дає змогу припускати, що на відміну від періоду до рубежу нашої ери, коли захист держави забезпечувався тільки оборонними спорудами міста, у перші століття нашої ери створюється оборонна система всієї держави³¹. Уточнення датування цих об'єктів, порівняння їх особливостей з комплексами споруд міста та іншими пам'ятками римської провінціальної будівельної школи допоможуть в дальньому конкретизувати характер взаємозв'язку городищ з Ольвією, роль у цьому районі римського легіону та ряд інших питань.

²⁸ Островерхов А. С. Древнегреческое поселение ремесленников близ устья Днепра.— Открытия молодых археологов Украины, ч. I. К., 1976, с. 30—31.

²⁹ Русляева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии.— Археологические открытия на Украине в 1968 г., 1971, с. 180—184; Русляева А. С. Розкопки Бейкунського поселення.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, с. 174—177; Рубан В. В. Исследование античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— Новейшие открытия советских археологов, ч. 2. К., 1975, с. 87—89; Отрешко В. М. Позднеархаические поселения Березанского лимана.— Открытия молодых археологов Украины, ч. I, с. 31—33.

³⁰ Рубан В. В. Открытие античных усадеб на территории ольвийской хоры.— Египет, с. 367—368.

³¹ Буйских С. Б. Оборонительные сооружения городища Петуховка II.— Новейшие открытия советских археологов, ч. 2. К., 1975, с. 97.

Становить інтерес відкриття недалеко від Ольвії, біля с. Дідова Хата, залишків, мабуть, тимчасового військового римського табору (С. Б. Буйських, В. В. Рубан). У плані він прямокутних розмірів 60× $\times$ 65 м, по периметру оточений валом із залишками крепіді і ровом. По кутах, можливо, були вежі. Час існування: I — середина II ст. н. е. Розвиток цієї теми, зокрема пошук таборів в інших місцях, має на меті деталізацію даних відомого ітinerарія з Дура-Европоса, а також розкриття особливостей історичної ситуації у районі Ольвії в той час.

Такі основні підсумки роботи Ольвійської експедиції ІА АН УРСР, результати якої знайшли часткове відображення у згадуваних монографіях та публікаціях і в збірці «Ольвія»³². За десять років створено основу для ширшого розгортання досліджень як у самому місті, так і на всій території Ольвійської держави, вивчення її зв'язків із степовим світом та іншими античними центрами Причорномор'я і метрополій. При цьому необхідно мати на увазі, що взагалі епіграфічні дані з історії Ольвії відносно нечисленні й далеко не достатні. Отже, основними залишаються археологічні джерела, нагромадження і дослідження яких є головним завданням вчених.

Необхідно продовжити археологічне вивчення ранніх шарів міста, його історичної топографії, некрополя і передмістя, а також поселень та городищ периферії на всіх основних етапах їх існування; вивчити на ширшій основі архаїчний період у житті Ольвії, що дасть змогу додатково висвітлити найважливіший період в історії грецької колонізації Північного Причорномор'я. Це одне з вузлових питань, які вимагають невідкладного вирішення. Необхідно розкрити ряд історико-економічних та соціальних проблем, що стосуються історії, культури, особливостей формування міста і держави, складу населення на різних етапах їх розвитку. Основним загальним напрямом залишається поглиблена вивчення держави в цілому — міста і хори — протягом всього існування Ольвії, особливо в архаїчний час і перші століття нашої ери. Дальше розв'язання поставлених окремих завдань допоможе в найближчі роки скласти конкретне уявлення про історичний розвиток античної держави в умовах Північно-Західного Причорномор'я. Успіх роботи залежатиме від дальнього тісного співробітництва в польовій дослідницькій діяльності античників ІА АН УРСР і наукових колективів провідних археологічних установ, насамперед АН СРСР.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

Некоторые итоги и задачи археологического исследования Ольвийского государства

Резюме

Основными темами исследования античных памятников за последнее десятилстие являются изучение возникновения и развития на ранних этапах античных центров, их сельскохозяйственной округи, формирования государств в первые века нашей эры.

Значительные результаты были получены в ходе изучения позднеархаических слоев Ольвии и ее округи, позволяющие внести корректировки в представление о наиболее раннем типе жилищ греческих переселенцев, о периодизации развития города, а также об его первоначальном облике.

Одним из важнейших направлений работы Ольвийской экспедиции было значительное расширение исследований сельской округи города как раннего периода, так и первых веков нашей эры. Главной задачей остается углубленное изучение государства в целом — города и хоры — в их развитии на протяжении всего периода существования Ольвии.

³² Ольвия. К., 1975.

Досягнення і проблеми раннєслов'янської археології в УРСР

Великий вклад слов'янських народів у боротьбу й перемогу над фашизмом та в будівництво комуністичного суспільства привернув увагу світової громадськості і посилив інтерес до слов'янської історії, в тому числі й до далекого минулого слов'ян. В європейській археології це означувалося новими пошуками і дослідженнями слов'янських пам'яток — поселень, городищ, могильників, викликало необхідність теоретичних узагальнень¹.

Найважливішим досягненням слов'янської археології післявоєнних років було відкриття пам'яток V—VII ст. н. е., що до того часу майже не вивчались. Їх широкі дослідження, а також розкопки поселень і могильників першої половини I тисячоліття н. е. у Східній і Центральній Європі відкривають дальші можливості вивчення тих соціально-економічних та етнокультурних процесів, що зумовили виникнення ранньосредньовічної слов'янської спільноті та розселення слов'ян на нових територіях.

Разом з тим нагромадження археологічних матеріалів ставлять перед дослідниками проблеми, що вимагають нових теоретичних розробок, уточнень і перегляду застарілих концепцій та положень.

Центральне місце відводиться проблемі слов'янського етногенезу, що вважається однією з найскладніших в європейській історіографії. З питань про походження слов'ян, формування їх території, визначення належних їм археологічних культур ведеться найбільш гостра боротьба радянських археологів з представниками буржуазних шкіл і напрямів, зокрема прихильниками готської теорії. Як відомо, ці дослідники пов'язують виникнення багатьох культур першої половини I тисячоліття н. е. на території Центральної і Східної Європи з давніми германцями, перебільшуючи їх роль в історії народів Європи в цей період². Гостра полеміка з питань етнічної належності, хронології, території поширення багатьох пам'яток Східної Європи на рубежі та в другій чверті I тисячоліття н. е. розгорнулась і серед радянських археологів³. Все це вимагає конкретного підходу до вивчення проблем ранньослов'янської археології, використання всіх, у тому числі й нових, ефективних методів дослідження — від картографування і типологічних зіставлень до палеоботанічних, палеоекономічних, металографічних розробок, а також застосування статистичних та інших узагальнюючих методів. Особливу увагу необхідно приділити питанням організації комплексних досліджень, узгодження археологічних висновків з історичними, лінгвістичними, антропологічними та етнографічними джерелами. Як показала практика, фахівці якоїсь однієї з цих дисциплін неспроможні розв'язати проблему слов'янського етногенезу та інші питання історії ранніх слов'ян.

Історична наука довела безумовність існування слов'янської етнічної спільноті, але поки що не змогла дати вичерпної відповіді на питання про шляхи і час її виникнення і визначити територію, на якій вона сформувалася.

¹ У 1965 р. був створений Міжнародний союз археологів-славістів, метою якого є координація досліджень в галузі слов'янської археології. Цей союз через кожніх п'ять років організовує міжнародні конгреси, присвячені вивченню слов'янських старожитностей. Три конгреси (у Варшаві 1965 р., Берліні 1970 р., Братиславі 1975 р.) уже відбулися. Доповіді та матеріали опубліковано, і вони стали значним внеском у розвиток слов'янської археології.

² Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань. — МДАПВ, 1961, вип. 3.

³ Проблемы изучения черняховской культуры.— КСИА АН ССР, 1970, № 121.

Як відомо, писемні джерела вірогідно фіксують наявність слов'ян лише в середині I тисячоліття н. е., коли вони виступають на історичній арені Східної і Південної Європи уже як сформований народ. Раніші згадки про слов'ян під ім'ям венедів, що належали римським авторам I—II ст. н. с. — Плітію Старшому, Тациту і Птоломею, — дуже уривчасті й приблизні. Якщо навіть прийняти без застережень, що всенеди I—II ст. — це слов'яни, для чого є певні дані, то й тоді їх територіальне розміщення залишається поз'ясованим. Історичні джерела самі по собі не дають змоги розкрити ті процеси, що привели до формування в середині I тисячоліття н. е. слов'янської спільноти, яку мають на увазі візантійські автори VI ст.—Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег, Йордан та інші⁴ — і яка знаходить тепер підтвердження в єдиній матеріальній культурі слов'ян цього часу на території від Дніпра до Ельби і від Прип'яті до Дунаю.

Важливе місце в дослідженні слов'янського стногенезу належить лінгвістиці, оскільки вивчення мови в її розвитку нерозривно пов'язане з історією народу — носія цієї мови. Дослідники-славісти багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть⁵. Вони цілком успішно розв'язали питання про відношення слов'янської мови до інших індоєвропейських мов і тим самим показали, що слов'яни є окремою етнічною спільністю у сім'ї індоєвропейських народів. Однак ряд питань етноісторії слов'ян неможливо з'ясувати лише методом порівняльного мовознавства, оскільки історія мови й історія народу не завжди збігаються. Крім того, мовні явища звичайно не піддаються датуванню, що значною мірою зменшує їх історико-лінізивальні можливості.

Не можна не відмітити тієї корисної роботи, яку провели антропологи по вивченню фізичного типу слов'ян⁶. На жаль, антропологічні дослідження в галузі слов'янського стногенезу досить обмежені, оскільки у більшості лісостепового населення Східної і Центральної Європи був поширений обряд трупоспалення. Найраніші, безсумнівно слов'янські, поховання V—VIII ст. виявилися трупоспаленнями, що значно звужило джерелознавчу базу, необхідну для типологічних реконструкцій.

При такій ситуації особливої ваги у вивченні найдавнішої історії слов'ян набувають археологічні матеріали. Вони не тільки доповнюють писемні джерела, але й дають нові можливості для відтворення історичного процесу, розкривають невідомі та несподівані аспекти соціально-економічного і культурного життя давньослов'янського населення.

У висвітленні проблеми походження слов'ян важливе місце посідає вивчення зарубинецьких пам'яток.

Ще недавно археологи й історики не мали майже жодного уявлення про характерні риси та складові частини зарубинецької культури, оскільки її пам'ятки були малодослідженими і їх вивчення, по суті, почалося лише в 1940 р., коли на південній околиці Києва було виявлено і розкопано великий Корчеватський могильник⁷.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни розгорнулися значні за масштабами роботи із зарубинецької проблематики, що розглядалась як один з етапів дослідження проблеми походження слов'ян⁸. Широко поставлені розвідки, проведені багатьма дослідниками, дали змогу окреслити райони поширення зарубинецьких пам'яток. Ними виявилися Середнє та Верхнє Подніпров'я і Прип'ятьське Полісся, а також Верх-

⁴ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Перевод Е. Ч. Скржинской. М., 1960, с. 3.

⁵ Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 6.

⁶ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973.

⁷ Самойловский И. М. Корчеватский могильник.—МИА, 1959, № 70.

⁸ Итоги и перспективы развития советской археологии. Материалы к Всесоюз. археол. совещ. М., 1945.

від Подесення, де зафіксовано пам'ятки пізньозарубинецького часу⁹. Пізньозарубинецькі матеріали стали відомі в басейні Південного Бугу¹⁰ та на Грубежі — невеликій лівобережній притоці Дніпра¹¹.

Одержані дані стали основою для складання карт поширення зарубинецької культури¹². На цих картах територія, зайнята її пам'ятками, займає великий простір — від Західного Бугу до верхів'я Десни, що становить близько 500 км, і майже стільки ж — з півночі на південь по Дніпру — від Березени до Тясмина. Автор згаданих карт (Є. В. Махно, І. М. Самойловський, Ю. В. Кухаренко, Л. Д. Поболь та ін.) включили до меж зарубинецьких володінь не тільки простори берегів Дніпра та Придніпров'я з досить густо розміщеними поселеннями та могильниками, а землі, де відомі лінії поодинокі та різні за часом чи навіть культурною належністю пам'ятки. Як приклад наведемо могильник Гриневичі Вельє на Західному Бузі (територія ПНР), що датується II ст. н. с. і відноситься якого — культурне та хронологічне — до близької територіально спрямованої групи зарубинецьких пам'яток дуже сумісні, або окремі поховання в нижній течії р. Псел (Дяченки, Мануйлівка), здійснені в насипах курганів, що аж ніяк не є тотожними зарубинецьким похованням без наземних ознак. Ці і подібні до них пункти не можуть бути розглянутими при встановленні меж поширення зарубинецької культури.

Гадаємо, що зарубинецьку територію не можна розглядати як цілісний, величезний за розмірами простір на Поліссі та в Лісостепу. Між окремими її районами з досить густим населенням за часів розквіту цієї культури (II—I ст. до н. е.) були великі масиви незаселених або рідко чи сезонно заселених первісних лісів та болів. Лише на рубежі нашої ери — I ст. н. е. тут почали з'являтися невеличкі селища (типу Тетерів на Житомирщині) та окремі поховання (типу Новоселицького на Ірпені) зарубинецького чи близького до нього виду, що відбились процес переселення людності в заключні часи існування зарубинецької культури.

Як відомо, за останні роки на території Білорусії, РРФСР та України були проведенні великі за площею розкопки зарубинецьких пам'яток. На Гомельщині П. М. Третьяковим, Ю. В. Кухаренком, Л. Д. Поболем досліджено поселення та могильник Чаплін¹³, на Поліссі — могильники Велемичі I—II й Отважичі (Ю. В. Кухаренко та К. В. Каспарова)¹⁴, в Брянській області — поселення Почеп¹⁵ (розкопки Ф. М. Заверняєва). На Середньому Подніпров'ї найбільш масштабними були дослідження поселення на Оболоні в Києві (Г. М. Шовкопляс), Лютежа в гирлі р. Ірпінь (В. І. Бідзіля та С. П. Пачкова), могильника Пирогів (А. І. Кубышев), городища Пилипенкова Гора у Каневі, Бабина Гора та прилеглого до нього могильника Дідів Шпиль на Черкащині, поблизу с. Бучаки (Є. В. Максимов)¹⁶.

⁹ Памятники зарубинецької культури.— МИА, 1959, № 70, с. 6—7.

¹⁰ Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра.— Археологія, 1975, 18, с. 7, 8.

¹¹ Савчук А. П. Поселение зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.— МИА, 1969, № 160, с. 82—87.

¹² Махно Е. В., Самойловский И. М. Зарубинецкие памятники в Лесостепном Приднепровье.— МИА, 1959, № 70, с. 11—21; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.— САИ, 1964, табл. I; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 18; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1971, с. 188—196; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии, с. 8—23.

¹³ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии, с. 3—143.

¹⁴ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья.— САИ, 1971. М.; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи I—II.— АСЭ, 1972, № 14; Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отважичи.— МИА, 1969, № 160; Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отважичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья.— АСЭ, 1976, № 17.

¹⁵ Заверняев Ф. М. Почепское селище.— МИА, 1969, № 160.

¹⁶ Шовкопляс А. М. Работы на Оболони в Киеве.— АО, 1974, 1975; Бидзіля В. І., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж.— МИА, 1969, № 160; Кубышев А. И.,

В результаті цих та інших робіт, менших за розмірами, але так само ефективних за наслідками, археологічна наука збагатилася численними матеріалами, що являють собою важливе історичне джерело для висвітлення історії стародавнього населення Подніпров'я рубежу нашої ери: на сьогодні уже відомо близько 1000 поховань з різних районів зарубинецької культури, понад 150 жител, в фондах зберігається понад 100 тисяч фрагментів посуду, більш як 2000 цілих керамічних виробів, численні фібули, шпильки, намистини, вироби із заліза тощо.

Нові наукові факти були здобуті під час розкопок самих поселень могильників.

На поселеннях ранньозарубинецького часу, розташованих в Подніпров'ї на високих прибережних мисах, було виявлено залишки оборонних споруд у вигляді земляних ровів глибиною 2—2,5 м та валів висотою до 2 м, по вершині яких проходила дерев'яна стіга¹⁷. Цим самим встановлено історичний факт існування у населення зарубинецької культури укріплених поселень — городищ, що досі викликало сумніви.

Наявність городищ, де мешкати було дуже незручно (туди нелегко було доставляти воду, паливо, іжу та інші продукти вживання), де неодмінним фактором була велика скучність людей, а також домашньої худоби, свідчить про напруженну обстановку, в умовах якої існувало ранньозарубинецьке суспільство. Причини цього напруження нам поки що не відомі. Можливо, необхідно було стерегти сусіднього роду, але, ймовірніше, слід вважати небезпеку зовнішнього тиску, що йшов із півдня, зі Степу, де в ті часи скіфська влада змінювалася сарматським пануванням.

На поселеннях були вперше вивчені залишки зарубинецьких жител та господарських споруд, з'ясовані деталі їх конструкцій та принципи розміщення¹⁸, в якому наявна певна система. Житла споруджувались одне біля одного (на відстані кількох метрів) і зосереджувалися невеликими групами. Кожна група складалася з 6—8 жител, розташованих по колу. Вільне місце в середині кола діаметром близько 20 м, очевидно, являло собою спільній внутрішній двір.

Така забудова поселень¹⁹ відбиває соціально-економічну структуру суспільства зарубинецької культури, де ще сильними залишалися традиції великої патріархальної сім'ї, представленої кожною окремою групою жител, в той час як її основою вже стала індивідуальна маля сім'я.

Базою індивідуальної сім'ї було кожне окреме житло. Тому воно будувалося невеликим за розмірами, з довжиною стін 3,5—5 м. Житла мали прямокутну або квадратну форму, долівку трохи заглиблювали у землю (до рівня материкового ґрунту), в центрі влаштовувалося певелике відкрите вогнище. Самі стіни споруджувалися з тонких жердин, що закріплялися між численними вертикальними стовпчиками; такий каркас обмазували глиною, штукатурili та білили.

Іншу конструкцію мали житла зарубинецьких поселень Полісся та Верхнього Подніпров'я. Поліські будівлі значно — до 1 м — заглиблені у землю. Це були, очевидно, безстовпові зруби²⁰, що складалися з горизонтально покладених колод. Верхньодніпровські житла будували наземними, з дерев'яними стінами стовпової системи²¹.

Максимов Е. В. Пироговский могильник.— МИА, 1969, № 160; Максимов Е. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора.— Археологія, 1971, 4; Максимов Е. В., Петровская Е. А. Раскопки могильника зарубинецької культури близ г. Капева.— АО, 1972, 1973; Максимов Е. В., Терпиловский Р. В., Цындрровская Л. А. Раскопки близ г. Канев.— АО, 1973, 1974.

¹⁷ Максимов Е. В. К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье.— В кн.: Скифский мир. К., 1975.

¹⁸ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 65—69.

¹⁹ Максимов Е. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора, с. 49.

²⁰ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура, с. 21.

²¹ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии, с. 16.

При дослідженні могильників, крім здобуття величого і першокласного археологічного матеріалу, були зроблені спостереження щодо рис похованального обряду. Так, з'ясувалося, що для Верхнього Подніпров'я єдиною формою поховання було трупоспалення, на Поліссі й Середньому Подніпров'ї крім кремації застосовували подекуди і трупопокладення; тут траїляться і поховання в урнах, що зовсім не відомі на Верхньому Дніпрі. Є значні відмінності в орієнтації могильних ям, які на Середньому Подніпров'ї та Прип'ятському Поліссі спрямовані вузьким боком до берегової лінії, тоді як на Чаплинському могильнику вони тягнуться паралельно течії річки. В усіх трьох районах різне положення щодо річки займають в могильній ямі залишки померлого — перепалені кістки — та ритуальний посуд.

До таких самих висновків приходить і аналіз кераміки: фрагменти кухонного і столового посуду, а також технологічні й декоративно-орнаментальні деталі (лощіння, ошершавлення, гранування вінець, застосування валиків, інших наліпних деталей, ямок та насічок по краю вінця) мають специфічні особливості в районі Прип'яті, на Верхньому і Середньому Дніпрі.

Природу всіх цих відмінностей обумовили насамперед місцеві культури, які існували тут в попередню добу і стали основою, базою, субстратом зарубинецької культури на Поліссі й Подніпров'ї²². Детальний аналіз її складових частин вказує на присутність у зарубинецькому житлобудівництві, похованальному обряді, керамічному комплексі характерних особливостей, властивих правобережній лісостеповій культурі пізньоскіфського часу V—III ст. до н. е., милоградській культурі VI—III ст. до н. е., пізньопоморській цього самого часу та юхнівській VI—I ст. до н. е.²³

Ось чому у нас є слізні підстави вважати, що названі вище культури другої половини I тисячоліття до н. е. брали певну для кожної з них участь в складному і багатогранному, хоч і нетривалому за історичним часом, процесі формування зарубинецької культури. Саме від них походять специфічні риси, що відрізняють зарубинецькі старожитності Середнього Подніпров'я від споріднених і синхронних пам'яток Прип'ятського Полісся та Верхнього Дніпра.

Ці риси мають чітко визначений етнографічний аспект. Їх наявність дає змогу ставити питання про необхідну диференціацію зарубинецьких пам'яток за основними районами їх поширення. Очевидно, тепер можна уявити існування принаймні у II ст. до н. е.—I ст. н. е. на берегах Дніпра і Прип'яті великого культурно-історичного утворення, що мало при однаковому в загальних рисах суперстраті різні культурно-етнічні субстрати — пізньопоморський в Поліссі, милоградський в Південній Білорусі, місцево-пізньоскіфський на Середньому Дніпрі.

Прийняття цієї тези дає підстави під новим кутом зору розглядати етнічну належність творців та посібів зарубинецької культури. Як відомо, за останні роки в літературі висловлювалися з цього приводу різні гіпотези, для обґрунтования яких наводилися численні аргументи археологічного, історичного та лінгвістичного характеру. Вже сама неоднозначність етнічного визначення зарубинецької культури (стародавні слов'яни, балти, балто-слов'яни, германці чи іллрійці) свідчить про необхідність пошуку інших методичних підірвів, нових аргументів та матеріалів.

Такими матеріалами, насамперед, можуть стати археологічні джерела, оскільки інтерпретації вже відомих історичних даних стародавніх авторів, дуже коротких і нечітких щодо Подніпров'я, за самою природою

²² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 116—129.

²³ Петровська Є. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу на р. Стругні.—Археологія, 1964, т. 16; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967; Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине.—СА, 1965, № 1; Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, с. 180—184.

є гіпотетичними, а переконливіші чисто лінгвістичні розробки мають одну істотну ваду — відсутність твердої хронології.

Поповнення археологічних джерел, необхідних для вирішення етійчного питання, має йти шляхом серйозних досліджень таких перспективних пам'яток, як частково розкопаний Пирогівський могильник в Києві, або повної публікації такого широко розкопаного об'єкта, як поселення Оболонь. Велике значення матимуть також вивчення поселень і могильників археологічних культур-попередників' пізньопоморської, милоградської, підгірцівської, юхнівської та лісостепової правобережної. Як вважають дослідники, ця остання—лісостепова правобережна археологічна культура V—III ст. до н. е. — була давньослов'янською²⁴. Зарубинецька культура Середнього Подніпров'я, що сформувалася на її основі, має великі підстави репрезентувати період давньослов'янської історії кінця I тисячоліття до н. е. — початку I тисячоліття н. е.

В цьому плані науково принципове значення має з'ясування хронології зарубинецької культури, особливо її ранньої дати, оскільки жодних культур перехідного, буферного, типу між правобережною лісостеповою та зарубинецькою середньодніпровською (чи милоградською та зарубинецькою верхньодніпровською) не виявлено. Природно було б сподіватися паявності історично безпосереднього хронологічного контакту між цими генетично нов'язаними культурами різних історичних періодів, скажімо, між лісостеповою правобережною і середньодніпровською зарубинецькою, тобто шукати початок зарубинецької культури в межах III ст. до н. е., оскільки в ці часи припиняють існування лісостепової правобережні пам'ятки скіфської доби²⁵.

Багато дослідників зарубинецької культури саме так підходили до проблеми зарубинецької хронології²⁶. Але в середині 60-х років серед них виникла і почала набирати сили тенденція до «комолоджування», припаміні на століття, найраніших зарубинецьких пам'яток. Ця тенденція була пов'язана з ідеєю міграції творців зарубинецьких пам'яток — середньоєвропейських племен пізньопоморської культури, останні хвили якої припадали саме на цей час.

Дослідники, що стали на таку позицію, обґруntовували свою точку зору досить переконливо, оскільки фібули європейських (середньолатинських) зразків, що вважалися єдиним надійним хронологічним еталоном ранньозарубинецьких старожитностей, були продатовані в бік «комолодження» Я. Філіпом (Чехословаччина), Р. Хахманом (ФРН) та іншими, в тому числі деякими радянськими вченими. У зв'язку з цим найраніші зарубинецькі поховання Прип'ятського Полісся, отже і початок всієї зарубинецької культури, були віднесені до кінця II—початку I ст. до н. е. Між нею та її можливими місцевими попередниками, як твердили, мав місце хронологічний розрив—хіatus, що свідчило про її немісцеве, західне (лізньопоморське), коріння. Таким чином, зарубинецька культура стала прийшлою, а за етносом — балтійською, германською чи іллірійською.

Така хронологічна (а виходить і етнічна) концепція вимагає ретельної перевірки. Адже на зарубинецьких поселеннях Середнього Подніпров'я при розкопках виявлено досить численні знахідки предметів античного походження, що датуються елліністичним часом²⁷. Це головним чином уламки амфор — тари для вина. Амфори загалом мають тверду, хоч і не вузьку, хронологію в межах одного-двох століть. Проте вони датуються з великою точністю — до 20—30 років, якщо містять вироб-

²⁴ Археологія Української РСР, т. 2, с. 37, 184; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 195.

²⁵ Археологія Української РСР, т. 2, с. 88—94.

²⁶ Докладніше про це див.: Максимов Е. В. Среднее Поднепровье..., с. 106—115.

²⁷ Максимов Е. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час. — Археологія, 1963, т. 15.

ничі штемпелі-клейма, пов'язані з певними громадськими чи урядовими особами, роки діяльності яких вдалося встановити. Такі знахідки тим важливіші, що хронологія амфор за їх природою, як предметів дешевих і неміцьких, щасливо поєднує в собі (в межах кількох років) час їх виготовлення з часом розбиття, тобто перетворення на археологічний датуючий матеріал.

Цієї властивості фібули, які були абсолютизовані до ролі єдиного хронологічного еталона, до речі, не мають, бо, за словами Я. Філіпа, більш-менш точно можна встановити лише час їх виготовлення, але не вдається з'ясувати, який саме час (рік чи протягом життя кількох поколінь людей) ними користувались, аж поки не поклали разом з померлим до могили.

Найважливіші знахідки амфорного матеріалу були зроблені при розкопках городища Пилипенкова Гора в Каневі, де в житлах і господарських ямах трапилися уламки пороських та коських амфор з клеймами на ручках, які, за визначенням Б. М. Гракова, були виготовлені у 30—20-х роках III ст. до н. е. Гадаємо, що ця дата відповідає ранній період існування зарубинецької середньодніпровської культури.

Щодо хронології найранніших зарубинецьких поховань Полісся, яка спирається на виявлені тут фібули, то вона, очевидно, потребує певної корекції, оскільки ставити під сумнів датування античних амфор, що базується на добре розроблених конкретних історичних фактах, поки що немає серйозних підстав.

Амфорні та інші античні матеріали мають значення також при встановлені дати пізньозарубинецьких пам'яток, що їх пов'язують тепер з новою археологічною культурою—пам'ятками київського типу, виявленими В. М. Даниленком. Їх відкриття 1950 р.²⁸ і широке вивчення, що почалося нещодавно, слід вважати важливою науковою подією останнього часу. Ця археологічна культура, що була синхронна черняхівській, є, очевидно, однією з провідних ланок в ряді культур, які з'єднали зарубинецькі старожитності і слов'янські пам'ятки доби раннього середньовіччя.

Тепер пам'ятки цієї культури відомі не тільки поблизу Києва, а й в Південній Білорусії, де вони досліджуються Л. Д. Поболем²⁹, та в районах Дніпровського Лівобережжя — поблизу Новгорода-Сіверського та Чернігова (П. М. Третьяков, Е. О. Горюнов, Е. В. Максимов та ін.)³⁰.

Здобуті матеріали показують, що пам'ятки нової культури поряд з іншими дійсно мають певні елементи зарубинецького комплексу. Проте між цими культурами чітко помітні серйозні відмінності. Якщо, наприклад, порівняти керамічний комплекс пам'яток київського типу з зарубинецьким, то з'ясується, що форми зарубинецької кераміки значно багатіші. А одна з провідних форм її посуду — з конічним тулубом і досить високим плечем — в пам'ятках київського типу не набула поширення.

Для ранніх пам'яток культури київського типу головною формою були біконічні горщики. Така форма відома й у зарубинецькій кераміці. Але домішки до глини, обробка поверхні та пропорції у цих виробів інші, ніж у біконічних посудин, знайдених на пам'ятках київського типу. В пізніші часи тут переважають горщики циліндрично-конічної форми.

²⁸ Даниленко В. Н. Памятники раппей поры железнозого века в южной части Полесья УССР.—Докл. VI Науч. конф. Ин-та археологии АН УССР, 1953.

²⁹ Поболь Л. Д. Основные итоги изучения памятников позднего этапа зарубинецкой культуры в Белорусском Поднепровье.—В кн.: Древности Белоруссии, 1966.

³⁰ Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье.—В кн.: Раппесредневековые восточнославянские древности. Л., 1970; Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине.—Там же; Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Исследование памятников киевского типа в Среднем Подесенье.—АО, 1975, 1976.

Саме такі посудини відсутні в зарубинецьких керамічних комплексах, їх джерела сягають за межі зарубинецької культури.

Відомо, що кераміку зарубинецької культури значною мірою характеризує чорнолощений посуд, уламки якого становлять понад шосту частину всієї кількості керамічного матеріалу на поселеннях Середнього Подніпров'я, а серед поховального інвентаря цей посуд домінує (становить 80%). Чорнолощена зарубинецька кераміка представлена різними видами горщиків, глеків, мисок та кухлів, що мають досить досконалі форми і ретельно оброблену поверхню. Щодо пам'яток київського типу, то тут чорнолощеної кераміки практично немає.

Як відомо, важливим елементом матеріальної культури є житло, влаштування якого зумовлено етнічними традиціями. На поселеннях київського типу виявлено залишки невеликих жител-напівземлянок, долівку яких заглиблено у ґрунт в середньому на 1 м, з центральним, глибоко викопаним у землю стовпом, що був, очевидно, опорою покрівлі з жердин та глини. Поблизу стовпа розташовувалося вогнище, іноді вимощене уламками посудин. Стовпові стінні ями мають випадковий характер — стіни жител, очевидно, робилися у вигляді зрубів. Ці зруби лише подекуди нагадують зарубинецькі житла Полісся і зовсім не схожі на житлові споруди зарубинецьких районів Подніпров'я, про які згадувалося вище.

Поховальний обряд пам'яток київського типу відомий поки що лише в загальних рисах. Проте встановлено, що для нього властиві трупосплення на стороні, з похованням різної, переважно малої, кількості перепалених кісток в неглибоких округлих ямах разом із залишками поховального вогнища, черепками розбитих, іноді вдруге випалених посудин і поодинокими речами особистого користування³¹. Отже, немає достатніх підстав твердити про пряму схожість цього ритуалу з обрядом зарубинецької культури. Добре вивчені зарубинецькі ямні поховання здійснювались у довгих ямах, на дні яких лежали кальциновані ретельно очищені від попелу кістки. Для урнових поховань властиві ями круглої форми, де стояли урни — посудини господарських типів, куди вміщувалися перепалені кістки. В зарубинецьких могилах звичайними є ритуальні предмети: посуд, чорнолощений чи шерехатий, металеві фібули, шпильки, браслети, скляні намисто та інші речі особистого вбрання, інколи знаряддя праці, необпалені кістки — залишки жертвового м'яса.

Якщо вже шукати аналогії або джерела поховального обряду пам'яток київського типу, то необхідно звернути увагу на милоградські чи пшеворські поховання³² з характерними для них рисами — нечисленними перепаленими кістками небіжчика, уламками навмисно розбитих посудин та інших предметів поховального інвентаря, що побували на ритуальному вогнищі.

Проти твердження про наявність прямого генетичного зв'язку між зарубинецькою культурою і пам'ятниками київського типу свідчать також хронологічні дані, що вказують на існування значного розриву, принаймні в одне століття, між цими культурами на території Середнього Подніпров'я.

Щоправда, в басейні р. Трубіж виявлено нечисленні пізньозарубинецькі матеріали типу поселення Почеп на Верхній Десні, а на р. Соблівій притоці Південного Бугу — кілька невеликих поселень і могильник I—II ст. зарубинецького типу. Зв'язок цих пам'яток із зарубинецькою культурою очевидний, так само як і певні риси схожості між ними і піз-

³¹ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. — Археологія, 1976, 19, с. 68—69; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—17.

³² Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии..., с. 42—48; Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э.—первой половине I тыс. н. э. М., 1974, с. 81—91.

ніжими за часом пам'ятками київського типу³³. Проте зараз було б безпідставним твердити, що останні виникли в результаті простого еволюційного розвитку пізньозарубинецької почепської культури.

Пам'ятки київського типу слід розглядати як нову археологічну культуру, поява якої відбила складні соціальні і політичні процеси, що відбувалися на широких просторах Полісся в переддень великого переселення народів.

Нащадки зарубинецької культури брали участь у створенні цієї нової етнокультурної спільноті, проте крім них тут відіграли неабияку роль інші племена, які не належали до зарубинецьких.

Висловлене твердження значною мірою стосується характеристики ролі населення Південної Білорусії в створенні пам'яток київської культури типу поселення Обідні, оскільки немає ніяких підстав вважати, що окопане розташування цього району зарубинецької культури сприяло виникненню передумов для дії інших історичних закономірностей, ніж ті, що були відзначенні на Середньому Подніпров'ї.

Щодо наявності генетичних зв'язків культури київського типу з ранньослов'янськими, представленими старожитностями колочинського і пеньківського типів, то про це можна говорити значно певніше. Так, результати математичної обробки горщиків з подеснянських поселень київської культури Ульянівки і Ройща показують збіг їх пропорцій з пропорціями колочинських і пеньківських посудин³⁴.

Крім цієї близькості, помітна схожість в моделюванні вінець, наявності гостроребрих профілів, в асортименті кераміки, а коли йдеться про житла, то основним типом їх тут були квадратні напівземлянки з центральним стовпом. Відзначимо також, що в ранніх поселеннях пеньківського типу Дніпровського Лівобережжя (Хитці) та Правобережжя (Голики) є посудини, близькі до колочинських.

Ці дані свідчать про пам'ятки київського типу, як основу деяких старожитностей третьої четверті I тисячоліття н. е., де провідні елементи пеньківської та колочинської культур виступають ще в нерозчленованій єдності.

Саме в середовищі населення культури київського типу набуває панівної форми господарство, базою якого стали орне землеробство і розвинуте скотарство; типовими є невеликі поселення, розташовані в низьких місцевостях, з житлами-напівземлянками, характерні форми кераміки та плоскі могильники з небагатими ямними трупоспаленнями.

Отже, типологічні (і, очевидно, генетичні) зв'язки цієї культури з ранньосередньовічними слов'янськими культурами, представленими пам'ятками колочинського і пеньківського типів, виступають досить чітко³⁵.

Вивчення проблеми слов'янського етногенезу та ранньої історії слов'ян пов'язане також з дослідженням пам'яток черняхівської культури. Остання займала важливе місце в історичних процесах другої четверті I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної Європи.

У післявоєнні роки ІА АН УРСР та Інститутом археології АН СРСР здійснені широкі дослідження пам'яток черняхівського типу³⁶.

³³ Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье.—Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 46, 55, 58.

³⁴ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселения киевского типа близ Чернигова.

³⁵ Третьяков П. Н. У истоках древнерусской народности.—МИА, 1970, № 174, с. 85 і наст.; Горюнов Е. О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої четверті I тис. н. е.—Археологія, 1975, 18.

³⁶ Матеріали опубліковані в основному в збірниках МИА (1960, № 82; 1964, № 116; 1967, № 139) під редакцією Б. О. Рибакова та Е. О. Симоновича; Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья.—МИА, 1960, № 89; Рикман Э. А. Памятники эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967; Баран В. Д. Поселения первых столетий н. е. біля с. Черепин. К., 1961.

У Подніпров'ї велики роботи проведені Є. В. Махно, А. Т. Сміленко, Е. О. Симоновичем, на Поділлі й Середньому Дністрі—М. О. Тихановою, Г. І. Смирновою, І. С. Винокуром, Г. Ф. Нікітіною, В. М. Цигилком, членні пам'ятки виявлено Б. О. Тимощуком, у Верхньому Подністров'ї та на Волині досліджено ряд поселень В. Д. Бараном, М. Ю. Смішком та В. К. Воляніком. На території Молдавії розкопки пам'яток другої чверті I тисячоліття здійснювали Г. Б. Федоров та Е. А. Рікман. В Причорномор'ї ведуться дослідження пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. О. В. Гудковою та Б. В. Магомедовим. Матеріали останніх мають важливе значення для з'ясування походження черняхівської культури.

Останнім часом, за даними Є. В. Махно, на території України і Молдавії нараховується понад 2500 пам'яток з матеріалами черняхівського типу. Близько 160 з них вивчається в процесі археологічних розкопок³⁷. Результати досліджень в межах СРСР доповнюються новими даними про пам'ятки черняхівського типу на території Румунії, здобутими Р. Вульпе, Б. Мітреа, М. Константіну, Г. Діакону та ін.

Широкі розкопки поселень і могильників, проведені, зокрема, протягом останніх двадцяти років, дали величезний матеріал, що набагато перевищує попередні дані не тільки кількістю, але й якістю опрацювання та змістом наукової інформації. На цьому тлі можна по-новому поставити ряд питань, пов'язаних з характеристикою черняхівської культури в цілому та її локальних особливостей.

Надзвичайно важливим є відкриття на території України пам'яток, синхронних черняхівським. Тут слід назвати дослідження східнопоморсько-мазовецької культури (М. Ю. Смішко, Ю. В. Кухаренко), поселення провінціально-римського типу зі скляною майстернею в с. Комарові на Середньому Дністрі (М. Ю. Смішко)³⁸, а також пізніших (VI—VII ст.) слов'янських старожитностей, що заповнюють хронологічний розрив між пізньоримськими і ранньосередньовічними культурами на території Східної і Центральної Європи.

Одночасно з нагромадженням матеріалів першої половини I тисячоліття н. е. в нашій країні проведено значну роботу по їх публікації, чому особливо сприяло видання Інститутом археології АН СРСР разом з ІА АН УРСР збірників МІА під редакцією Б. О. Рибакова і Е. О. Симоновича та П. М. Третьякова. Вийшли монографії, присвячені старожитностям першої половини I тисячоліття н. е. в межах певних регіонів або окремим пам'яткам. Такими є праці П. М. Третьякова, Г. Б. Федорова, М. Ю. Смішка, І. С. Винокура, Е. А. Рікмана і В. Д. Барана³⁹. Питання економіки і соціальної організації населення черняхівської культури висвітлено в монографіях В. Й. Довженка, В. В. Кропоткіна та ін.⁴⁰ Важливе значення для датування пам'яток першої половини I

³⁷ Махно Е. В. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.—КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 60—61.

³⁸ Смішко М. Ю., Слєпніков І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.—МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 89—113; Кухаренко Ю. В. Волынская группа погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.—КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 57—58.

³⁹ МІА, 1959, № 70; 1960, № 82; 1964, № 116; 1967, № 139; 1969, № 160: Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне...; Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья; Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. К., 1960; Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.—Праці комплексної експедиції Чернівецького держуніверситету, т. 8, серія археологічна, вип. 1. Чернівці, 1960; Рікман Э. А. Памятники эпохи великого переселения народов; Рікман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э. М., 1976; Баран В. Д. Поселения первых столетий н. э. біля с. Черечин. К., 1961.

⁴⁰ Кропоткін В. В. Клады римских monet на территории СССР.—САИ, 1961, вып. Г—4; Кропоткін В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э. М., 1967;

тисячоліття н. е. має здійснена О. К. Амброзом розробка хронології фібул⁴¹.

Якщо до сказаного додати праці, присвячені спектроаналітичним дослідженням і археомагнітному датуванню пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території європейської частини СРСР⁴², то можна дійти висновку, що в післявоєнні роки проведено значну роботу по підготовці джерел, необхідних для теоретичних узагальнень. Координується вона Інститутом археології АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибакова, з ініціативи якого проведено й дві наради з питань черняхівської культури у Києві (1957 р.) та Львові (1967 р.)⁴³.

Таким чином, черняхівська культура, що вивчається понад 70 років, останнім часом стала об'єктом широких цілеспрямованих досліджень. Протягом цього часу порушено багато питань, пов'язаних з її виникненням, хронологією, територією поширення, характером поселень і міськів, житлового будівництва і похованального ритуалу, з вивченням кераміки та інших категорій знахідок, економіки і соціальної організації та етнічної належності носіїв черняхівських пам'яток. З'ясовувалися також зв'язки цієї культури з іншими — синхронними їй або раннішими і пізнішими.

Проте чіткої і повної характеристики пам'яток черняхівського типу ми не маємо до останнього часу⁴⁴. У вступі до збірника «Проблемы черняховской культуры», що вийшов у 1970 р., говориться: «Немає повної ясності у визначенні самої черняхівської культури як археологічного цілого, погано виявлено локальні варіанти культури, недостатньо чітко аргументовано хронологічні рубежі як окремих комплексів, так і культури в цілому». І це цілком слушно. До недавнього часу не було розкрито і самої суті черняхівських пам'яток, що особливо яскраво виявилось у запереченні існування заглиблених жител другої четверті I тисячоліття у межиріччі Дніпра і Дністра та наявності ліпного посуду, який нібито був витіснений гончарною керамікою. Виходячи в основному з пам'яток, розкопаних в довоєнні роки, деякі з радянських археологів вважали всі поселення черняхівського часу однотипними, враховуючи наземні житла і сірогоначу кераміку⁴⁵.

Останні дослідження показали, що пам'ятки черняхівської культури не являють собою однотипної групи, позбавленої будь-яких відмінностей. Ця видимість єдності матеріальної культури населення лісостепової частини Південно-Східної Європи у другій четверті I тисячоліття н. е. створюється за рахунок не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх факторів, зумовлених впливами провінціально-римської культури, характерними для всієї північної периферії Римської імперії.

Останнім часом у межиріччі Дністра і Дніпра, а також на території Румунії відкрито поселення черняхівського типу з виключно заглибленими житлами, де крім гончарної кераміки, яка у другій четверті I тисячоліття н. с. для великої частини Європи є властивою ознакою епохи,

⁴¹ Кропотник В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.).—САИ, 1970, вып. Д1—27.

⁴² Амброз А. К. Фібули європейської частини СРСР.—САИ, 1966, вып. Д1—30.

⁴³ Вознесенская Г. А. Обработка железа у племен черняховской культуры.—КСИА АН ССР, 1970, вып. 121, с. 34—38; Черных Е. Н., Барцева Т. Б. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры.—Там же, с. 95—103; Бурлацкая С. П., Нечаева Т. Б., Петров Г. П. Археомагнитное датирование керамических изделий.—Доклады и сообщения археологов ССР. М., 1966, с. 252; Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. Металл черняховской культуры. М., 1972.

⁴⁴ Голубева Л. А. Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.—СА, 1957, № 4, с. 274—277; Проблемы изучения черняховской культуры.—КСИА, 1970, вып. 121.

⁴⁵ Сымонович Э. А. Племена Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Автореф. докт. дис. М., 1971.

⁴⁶ Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология.—Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 47.

виявлено у значній кількості і своєрідний ліпний посуд. Вивчення його проливає світло на характер черняхівської культури в цілому, допомагає визначити її етнічні особливості та відношення до наступних слов'янських культур.

Найсуттєвіші розходження в поглядах дослідників, як і раніше, виявились у галузі історичної інтерпретації черняхівської культури, зокрема визначені її етнічної належності та зв'язаніх з цим питань хронології і території поширення.

До 50-х років у радянській історіографії домінуючу залишалася слов'янська концепція Хвойки, Підтримана О. О. Спіциним і розвинута в працях Б. О. Рибакова, П. М. Третьякова, М. І. Артамонова та М. Ю. Смішка, вона була беззастережно прийнята багатьма іншими археологами і ввійшла в такі узагальнюючі праці, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» та «Очерки истории СССР»⁴⁶. Якийсь час слов'янськими вважалися не тільки всі пам'ятки черняхівської і зарубинецької культур, а й липицької культури на Верхньому Дністрі. окремі дослідники, крім липицьких пам'яток до черняхівської культури зараховували Карпатські кургани, синхронні їм старожитності Південної Польщі, Сілезії, а також Словаччини.

Таке розширене розуміння черняхівської культури в середині 60-х років породило нову концепцію — про її багатоетнічність. П. М. Третьяков, обґрутувуючи згадану концепцію, писав, що черняхівські старожитності охоплювали «весь простір України», за винятком її північних лісових областей, поширювались у Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли «...належати якісь одній етнічній групі, а об'єнували багатоетнічне населення східної і північної території римських володінь»⁴⁷.

Детальніше вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються культурно-територіальному і хронологічному членуванню.

Доведено, що липицькі пам'ятки і Карпатські кургани необхідно розглядати як окремі культури⁴⁸. Липицька культура відрізняється від пам'яток черняхівського типу не тільки за характером матеріалу, а й належить до ранішого періоду. В окремі етнокультурні групи виділяються східнопоморсько-мазовецькі пам'ятки типу Дитиничів—Тріщина на Волині, що визначають певною мірою характер усієї волинської групи полів поховань⁴⁹. Безперечно, старожитності другої четверті I тисячоліття н. е. Південно-Західної Польщі і Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі і насычені елементами провінціально-римської культури, представленими сірою гончарною керамікою та металевими виробами, характерними для всієї периферії Римської імперії, являють собою відмінні етнокультурні ареали⁵⁰.

⁴⁶ Спіцын А. А. Поля погребальних урн.—СА, 1948, № 10, с. 69; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 43 і наст.; Рыбаков Б. А. Апты и Киевская Русь.—ВДИ, 1939, № 1; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена, с. 158—172; Артамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии.—КСИИМК, 1949, вып. 39, с. 14—16; Смішко М. Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР.—Археологія, 1948, т. 2, с. 98—130; Махно Е. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.—Археологія, 1950, т. 4, с. 56, 57; Брайчевская А. Т. Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в рабинеантском обществе. Автореф. канд. дис. К., 1952; Симонович Е. О. Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в Луці Врублевецькій).—Археологія, 1951, т. 5, с. 105—115; Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, с. 322—355; Очерки истории СССР, т. 2. М., 1958, с. 63—82.

⁴⁷ Третьяков П. Н. Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей.—КСИА, 1969, вып. 118, с. 23—24; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности, с. 43—52.

⁴⁸ Смішко М. Ю. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель..., с. 17—18; Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е.

⁴⁹ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест—Тришин.—КСИА АН СССР, 1965, вып. 100.

⁵⁰ Chmielewski W., Jaźdżewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965, s. 272—292; Schmidlova M. Römerzeitliche Siedlungsgeramik in der

Виділення згаданих областей з масиву черняхівської культури не зміє питання про її політичність. На сучасному етапі досліджень здається найвірогіднішим, що вона формувалась у причорноморській сумізі на основі синтезу скіфо-сарматських, фракійських та провінціально-римських старожитностей, поширюючись на північ і південний захід, охоплювала територію між Середнім Дніпром, Верхнім Дністром та Західним Бугом і включила пшеворські і зарубинецькі пам'ятки.

Дещо пізніше, у III ст. н. е., в сферу впливу черняхівської культури ввійшли старожитності східнопоморсько-мазовецької культури, відомі з кінця II ст. н. е. на Волині як пам'ятки типу Дитиничів—Трішина. Виявлення на Волині цих пам'яток, пов'язаних із германськими племенами гото-гепідів, підірвало концепцію готської належності черняхівської культури. Їх цілковиту відмінність від пам'яток черняхівського типу, не зважаючи на синхронність обох культур, простежено, зокрема, у ліпній кераміці і певною мірою у похованальному ритуалі та житловому будівництві, що свідчить про дві різні етнокультурні групи⁵¹. Готи привнесли на Волинь із Нижнього Повіслення свою самобутню культуру, і лише просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступили в контакт з черняхівськими племенами, що зумовило взаємопроникнення елементів обох культур, зокрема у районах їх стику. Це засвідчено матеріалами таких могильників, як Журівка, Компаніїці, Касанове, Рижівка та інші, розташованих в основному в межиріччі Дніпра і Південного Бугу.

Таким чином, «готській теорії», що завжди викликала сумнів у багатьох археологів і штучність побудови якої останнім часом ґрунтовно доведена М. Ю. Смішком⁵², було завдано рішучого удару. Крім того, у світлі досліджень останніх років з'ясувалося, що кількість пам'яток черняхівської культури (близько 2500), територія їх поширення, що тягнеться від Сіверського Дніця до Верхньої Вісли, і час виникнення жодною мірою не відповідають історичним даним про готів, наведеним Йорданом та іншими давніми авторами.

Тепер уже відомо, що готи були не творцями, а споживачами культурних надбань населення Східної Європи. Тому дивною здається позиція І. Вернера, який ѹ сьогодні ставить знак рівності між черняхівською культурою і готами⁵³, хоча пам'ятки останніх уже чітко визначені.

З другого боку, членування пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е., що раніше зараховувалися дослідниками до черняхівської культури, та виділення областей, де домінуючими в цій культурі були неслов'янські (скіфо-сарматські і фракійські) елементи, дали змогу виявити район, в межах якого археологічні пошуки слов'ян могли бути найперспективнішими. Таким районом є територія у межиріччі Дніпра—Дністра і Верхньої Вісли.

В результаті досліджень, проведених В. Д. Бараном у 50—60-х роках у Верхньому Подністров'ї та верхів'ях Західного Бугу, виявлено групу поселень черняхівського типу із заглибленими житлами і ліпним посудом, що типологічно можна пов'язати із слов'янськими пам'ятками V—

Südslowakej.—SA, 1969, 17—2, S. 403—491; *Budinsky-Krička V. Sidlisko z doby římskéj a zo začiatkov stahovania narodov Prešove.*—SA, 1963, 11, N 81, s. 5—15; *Kolník T. Po-pelnicové pohrebisko z mladšej doby římskéj a počátku doby stahovania narodov v Očkove przi Pest'anoch.*—SA, 1956, 2, s. 233—300.

⁵¹ Смішко М. Ю. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель..., с. 24—25; Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень.—Укр. іст. журн., 1970, № 10, с. 44—51.

⁵² Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань, с. 50—55.

⁵³ Вернер І. К происхождению и распространению азов и склавинов.—СА, 1972, № 4, с. 102—114.

VII ст.⁵⁴ Планомірні дослідження почалися лише у 50-ті роки, проте вони дали певні наслідки. Окреслюється територія їх поширення—від басейну Дніпра на сході до межиріччя Ельби і Заале на заході та від Подесення, Прип'ятського Полісся і Польського Помор'я на півночі до Подунав'я на півдні. На території Східної Європи відомо тепер близько трьохсот слов'янських пам'яток цього часу. На багатьох з них (Ріпнів II, Зелений Гай, Зимне, Корчак VII, IX, Городок, Устя, Кодин, Бакота, Рацьків II, Каветчина, Пеньківка, Хітці, Семенки, Колочин та ін.) проведені широкі археологічні дослідження⁵⁵. В результаті з'ясовано характер поселень, керамічних комплексів, якоюсь мірою й поховально-го ритуалу, ведеться розробка хронології.

Встановлено, що слов'янська матеріальна культура в цей період ще достатньо зберігає внутрішню єдність. Проте незважаючи на спільні риси, що свідчать про єдність етнокультурних процесів, у ній чітко виділяються три локальні групи, що характеризуються колочинським, пеньківським і празьким типами кераміки, які виникають одночасно наприкінці V—VI ст. н. е. Іх межі сходяться на Дніпрі, але напрями поширення різні. Колочинський тип поширений від Дніпра на північний схід по його притоках — Десні, Сейму, Сожу і Березині; пеньківський — на південь по Дніпру, його лівих і правих притоках, а також по Південному Бугу до пониззя Дністра; празький тип — по Прип'яті, її правих притоках і Верхньому Дністру на південний захід.

Оскільки відмінності керамічних форм пеньківських пам'яток, колочинських і празького типу інколи пов'язують з проблемою їх етнічної належності, необхідно детальніше зупинитися на причинах їх виникнення. На нашу думку, це залежить від підґрунтя, на якому утворилися дані пам'ятки і яке було відмінним у різних районах поширення останніх, а також від контактів і зв'язків їх носіїв з населенням сусідніх культур.

Спроби виявити джерела походження ранньослов'янських старожитностей робляться не вперше. Цим питанням займаються ряд дослідників як в СРСР, так і за межами нашої країни. Слід зазначити, що, незважаючи на появу нових матеріалів, які позитивно впливають на зближення точок зору з проблеми формування ранньосередньовічної культури слов'ян, існує багато суперечливих гіпотез щодо її основних компонентів, території формування і районів поширення, інтерпретації керамічних комплексів тощо.

В останні роки розгорнулася дискусія з цих питань. Вона почалася з публікації у 1972 р. статей І. Вернера (Мюнхен) та В. В. Седова й І. С. Винокура⁵⁶. У дискусію включилися І. П. Русанова, Б. О. Тимошук, М. Б. Щукін, В. Д. Баран⁵⁷.

⁵⁴ Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге.—SA, 1965, XIII, 2, с. 363—370; Баран В. Д. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни.—AR, 1968, 20—5, с. 283—288; Баран В. Д. Ранние слов'яне між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 97—129.

⁵⁵ Баран В. Д. Ранние слов'яне між Дністром і Прип'яттю; Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М., 1973; Аулих В. В. Зиміївське городище. К., 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975; Березовець Д. Т. Поселения уличей на Тясмине.—МИА, 1963, № 108, с. 145—208; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семёники и Самчицы в среднем течении Южного Буга.—МИА, 1963, № 108, с. 320—350; Сымонович Э. А. Городище Колочин I на Гомельщине.—МИА, 1963, № 108, с. 97—137.

⁵⁶ Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавинов, с. 102—115; Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.—СА, 1972, № 4, с. 116—130; Винокур И. С. Лесостепные племена II—V вв. н. э. и их роль в истории Юго-Восточной Европы.—СА, 1972, № 4, с. 131—143.

⁵⁷ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976; Щукін М. Б. О некоторых проблемах черняховской культуры и происхождения славян.—СА, 1975, № 4, с. 57—69; Баран В. Д. Славяне между Днепром и Вислой.—Докл. на III Международном конгр. слав. археол. в Братиславе в 1975 г. Тез. докл. сов. делегации. М., 1975, с. 3—6.

І. Вернер вважає, що слов'янські ранийосередньовічні старожитності (колочинський, пеньківський і празький типи) сформувалися в першій половині I тисячоліття н. е. виключно в лісовій зоні Східної Європи, у верхів'ях Дніпра, на основі ранніших пам'яток зарубинецької культури, відомих на Десні як почепський, а на Київщині — київський тип. Слов'яни в римський час — до 500 р. н. е., за І. Вернером, не могли входити до складу населення південно-східних лісостепових областей, оскільки останні були зайняті готами — єдиними творцями і носіями черняхівської культури. Він вважає германськими і всі старожитності першої половини I тисячоліття н. е., розташовані на захід від Вісли, але така постановка питання суперечить добре відомим реальним фактам. Як встановлено новими дослідженнями, для черняхівської культурні характерна синкретичність. До складу її носіїв поряд з пізніми скіфами і сарматами, безперечно, входили й слов'яни, про що говорилося вище.

З цілком протилежних позицій підходять до проблеми формування слов'янської культури В. В. Седов та І. П. Русанова. На їх думку, північні райони Подніпров'я займали в основному балтські племена. І. П. Русанова залучає до них не тільки старожитності Білорусії типу Банцерівщини — Колочина, а в ранніші часи Обідні, а й пізньозарубинецькі пам'ятки Київщини. Таким чином, області Верхнього Подніпров'я, а також Київщину дослідники виключають як територію слов'ян в першій половині I тисячоліття н. е.

Пеньківська група, за В. В. Седовим, сформувалася на основі середньодніпровської частини черняхівської культури, а пам'ятки празького типу з'явились у Подніпров'ї внаслідок приходу сюди населення з межиріччя верхньої частини Одеру і Вісли, де вони виникли на базі пшеворських старожитностей. Такої самої думки дотримується й І. П. Русанова, яка, крім того, заперечує слов'янську належність пам'яток типу Пеньківки⁵⁸. Іншу точку зору висловив П. М. Третьяков. Згідно з його концепцією, процес формування слов'янських старожитностей охоплює широке коло пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., розміщених у Верхньому Подніпров'ї, а також між Середнім Дніпром і Західним Бугом. В цілому заперечуючи участі черняхівського населення в формуванні ранньослов'янської культури, він прийшов до висновку, що на північно-західних околицях черняхівського ареалу пам'ятки цієї культури належали слов'янам⁵⁹. Серйозні докази на користь етнічних взаємозв'язків пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. Подністров'я і ранньосередньовічної слов'янської культури наводить у своїй монографії Б. О. Тимощук⁶⁰.

М. Б. Щукін і Д. А. Мачинський відкидають усі запропоновані дослідники варіанти вирішення проблеми. Йдучи слідом за М. І. Артамоновим, вони сподіваються відкрити на території Волині ще невідомі слов'янські пам'ятки першої половини I тисячоліття н. е. Останні дослідження, серед них й проведені М. Б. Щукіним, довели, що ці надії не мають під собою реального ґрунту. Крім того, звідки відомо, що нові пам'ятки, навіть коли б їх відкрили, мусять бути слов'янськими?

Серед польських археологів так само відсутня єдина думка у питанні про формування ранньосередньовічної культури на території між Віслою і Одером. Деякі з них (К. Яжджевський, В. Генсель, В. Шиманський, Л. Лецієвич) намагаються знайти зв'язки між слов'янськими і пізньопшеворськими пам'ятками, інші ці зв'язки повністю заперечують (К. Годловський)⁶¹.

⁵⁸ Русанова І. П. Славянские древности..., с. 196—211.

⁵⁹ Третьяков П. Н. У истоках древнерусской народности. Л., 1970.

⁶⁰ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини..., с. 30—39.

⁶¹ Chmielewski W., Jażdżewski K., Kostrzewski J. Вказ. праця, с. 290—291; Hensel W. Słowiańska wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1965; Szymański W. Szeligi

Аналізуючи погляди згаданих дослідників, ми прийшли до висновку, що шлях, намічений В. В. Седовим та І. П. Русановою, також вимагає серйозних виправлень у бік зменшення недооцінки верхньодніпровських пам'яток і переоцінки пшеворських старожитностей у формуванні ранньосередньовічної слов'янської культури.

Безперечно, матеріали типу Обідні, Банцерівщини—Колочина свідчать про наявність у Верхньому Подніпров'ї поряд із слов'янськими елементами особливостей балтських культур (циліндрично-конічної форми посудини, речі з емалями тощо). Очевидно, цю групу необхідно розглядати в процесі формування, нашарування слов'янських елементів культури на балтський субстрат. Однак деякі відмінності кераміки типу Колочина і корчакської при схожості жител і поховального обряду ні в якому разі не вказують на те, що слов'яни на Верхньому Дніпрі з'являються пізно — лише наприкінці третьої четверті I тисячоліття. Ми вважаємо, що П. М. Третьяков мав усі підстави пов'язувати процес розселення слов'ян у Верхньому Подніпров'ї з інтеграцією зарубинецького населення. Відкриття П. Г. Хавлюком зарубинецьких пам'яток на Південному Бузі підтверджується; з концепцією їх виключно балтської належності. Відомо, що балти так далеко на південь не заходили. Крім того, ряд форм кераміки, близьких до пізньозарубинецької і колочинської, є на пам'ятках як типу Пеньківки, так і працького типу.

Наведені факти ставлять під сумнів висновки про виключно балтську належність пам'яток V—VII ст. Верхнього Подніпров'я. Це, найімовірніше, було змішане населення, в матеріальній культурі якого переважали тенденції слов'янізації.

Попередниками верхньодніпровської — колочинської — групи треба вважати пізньозарубинецькі старожитності в поєднанні з елементами дніпро-дніської культури та інших балтських культур, що визначає їх специфічний характер і певні відмінності в порівнянні з матеріалами працької і пеньківської груп.

Пеньківській групі пам'яток між середніми течіями Дніпра і Дністра, як відомо, передували черняхівські старожитності. Характер їх матеріалів не дає підстави вважати, що пам'ятки типу Пеньківки сформувалися лише на основі останніх. Пеньківські старожитності значно більше стоять до пам'яток київського типу Середнього Подніпров'я, що спостерігається в житловому будівництві (житла іноді з центральним стовпом), в поховальному обряді (труноспалення в ямці) і особливо в кераміці, якій властиві біконічні форми. Але оскільки є істотна різниця в формах кераміки колочинського і пеньківського типів, незважаючи на одночасність їх виникнення, слід припустити, що крім пізньозарубинецької основи в їх формуванні брали участь різні культурні елементи. Як для колочинської групи немає сумніву щодо наявності балтського культурного елемента, так для пеньківської — рис місцевої черняхівської культури. Це підтверджують і дані антропології, що вказують на близькість мезодоліхокранного вузьколицького населення Середнього Подніпров'я давньоруського часу до черепів з черняхівських могильників, які в свою чергу відповідають краніологічним матеріалам з поховань скіфського часу⁶².

Розглядаючи специфічні риси середньодніпровської — пеньківської — групи, не можна не відзначити керамічних форм, близьких до кераміки Пастирського городища, а також існування поряд з напівземлянками юртоподібних жител (Стецівка), що, безсумнівно, вказують на зв'язки з світом кочовиків.

pod Płockiem na poczatku wczesnego średniowiecza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967; Leciejewicz L. Słowińska zaszyzna zachodnia. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976; Godłowski K. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim, okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów.—Archeologia Polski, 1976.

⁶² Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян..., с. 256.

Територія поширення слов'янських пам'яток з керамікою празького типу велика — від Верхнього Дніпра до Ельби. Між Одорою і Ельбою ці пам'ятки датуються часом не раніше другої половини VI ст., що свідчить про освоєння цієї території слов'янами лише в процесі їх розселення в другій половині I тисячоліття н. е.

Область між Прип'яттю, Карпатами і Верхньою Віслою, де, мабуть, проходили процеси, що призвели до виникнення слов'янської групи пам'яток з керамікою празького типу, в другій чверті I тисячоліття н. е. була зайнята в основному пізньозарубинецькими і черняхівськими старожитностями, у Прикарпатті — культурою карпатських курганів, а між Західним Бугом і Горинню — пам'ятками східної поморсько-мазовецької культури. В перших століттях нашої ери на Волині й у Верхньому Подністров'ї крім зарубинецької культури існували пшеворська і липицька, а на Середньому Дністрі та південніше — пам'ятки типу Лукашівки.

Вивчення всіх пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на згаданій території і розчленування їх на окремі хронологічні етапи і етнокультурні групи показали, що більшість з них не пов'язана з процесами формування слов'янських старожитностей. Це стосується липицької та поморсько-мазовецької культур, а також культури карпатських курганів і значної частини черняхівських пам'яток.

Типологічно близькими до слов'янської групи V—VI ст. н. е. з керамікою празького типу виявилися певною мірою пізньозарубинецькі старожитності Правобережжя Дніпра і північна частина пам'яток черняхівської культури, що склалася головним чином на основі останніх і південно-східної групи пшеворської культури. Елементи зарубинецької і пшеворської кераміки поєднуються в ряді пам'яток Середнього Подністров'я і Побужжя вже в першій чверті I тисячоліття н. е. (Ремезівці, Подріжжя — нижній шар, Підберезці, Вербковиці, Чижки, Рахни), а також у черняхівських комплексах (Черепин, Невисько, Дем'янів та ін.).

Фактично форми горщиків, найближчі до кераміки празького типу (посудини без вінець і пизькими ледве відігнутими вінцями), з'являються в похованнях поліської групи зарубинецьких пам'яток на рубежі нашої ери (Велемичі), а дещо пізніше — як однічні форми в пшеворській культурі ранньоримського часу. Але вони не доживають тут до середини I тисячоліття н. е. В пізньопшеворських пам'ятках, за свідченням польських археологів, такі горщики вже відсутні або трапляються дуже рідко. Їх дальший розвиток у другій чверті I тисячоліття н. е. добре простежується в північно-західній групі черняхівських старожитностей типу Бовшева II, Черепина тощо, від яких вони переходят до слов'ян середньовіччя.

Серед матеріалів найранніших пам'яток празького типу на Дністрі і Прutі (Зелений Гай, Устя, Рацків II, Каветчина) в житлових комплексах разом з ліпним посудом виступає в незначній кількості гончарна кераміка римського часу. Спільні риси простежуються у характері жителі якоюсь мірою похованальному обряді.

Таким чином, слов'янській культурі раннього середньовіччя передували глибокі й складні етнокультурні процеси, що залучили до свого кола крім пізньозарубинецьких і пшеворських старожитностей і значної кількості черняхівських також інші культурні групи, що позначилося на специфіці керамічних комплексів, представлених празьким, колочинським і пеньківським типами.

Схему, запропоновану Й. Вернером, за якою всі групи слов'янських старожитностей виникають лише на одній пізньозарубинецькій основі на Верхньому Дніпрі, не можна прийняти. Її хибність полягає в помилкових уявленнях автора про готську належність черняхівської культури і наявність хіатусу в лісостеповій смузі Східної Європи після вигнання

готів гуннами в V ст. н. е. Останнім часом незаперечно доведено, що готи становили лише незначну частину населення черняхівської культури. До її складу входили й інші племена—пізні скіфи, сармати, слов'яни, фракійці. Частина цього населення, в тому числі слов'яни, безперечно, залишилась і взяла участь у формуванні слов'янської культури раннього середньовіччя. Знахідки на слов'янському поселенні в Кодині на Пруті фібул IV—V ст. н. е. (І. П. Русанова, Б. О. Тимошук) заперечують теорію хіатусів про запустіння лісостепової смуги Східної Європи в гуннський час.

Викладені висловки підтверджуються даними лінгвістів. Саме в районах стику пізньозарубинецької, черняхівської і південно-східної груп піщеворської культури між Прип'яттю і Середнім Дніпром, верхів'ями Дністра і Вісли, згідно з дослідженнями В. Н. Топорова і О. Н. Трубачова, лежить суцільний пласт архаїчних слов'янських гідронімів⁶³. Можна вважати, що хронологічно вони пов'язуються зі згаданими культурами, оскільки в районах, де слов'яни оселяються пізніше, в другій половині I тисячоліття н. е., останні, як правило, відсутні. Очевидно, тут слов'янське населення користується вже існуючими назвами. Сказане не суперечить і писемним даним античних авторів I—II ст. н. е. та візантійських істориків VI ст. н. е., які досить виразно локалізують слов'ян-венедів у римський період на схід від Вісли, а в ранньому середньовіччі уже на значно ширшій території — в басейнах Дніпра, Дністра, Дунаю та Вісли.

Таким чином, аналіз археологічних матеріалів і зіставлення їх з лінгвістичними та історичними даними переконують нас у тому, що територія слов'ян в першій половині I тисячоліття н. е. займала не тільки вільну від балтів південну частину Білорусії, але й значні райони Південного Полісся та лісостепової зони між Дніпром і Верхньою Віслою.

Матеріальна культура всіх трьох слов'янських груп (празької, пеньківської і колочинської) переходить в старожитності слов'ян VII—X ст. Проте питання співвідношення слов'янських пам'яток V—VII ст. і пізніших потребує розробки й заслуговує на окремий розгляд.

В. Д. БАРАН, Е. В. МАКСИМОВ

Достижения и проблемы раннеславянской археологии в УССР

Резюме

Важное место в отечественной и зарубежной исторической науке занимают сейчас исследования древней истории славян. За последние годы изучение далекого прошлого славян ознаменовалось новыми достижениями как в области накопления и обработки археологических материалов, так и в области их теоретического обобщения.

Памятники, относящиеся к зарубинецкой культуре, были раскопаны на большой площади: поселение и могильник Чаплин в Верхнем Поднепровье, могильники Велсмичи и Отвежичи в Полесье, поселения Оболонь, Лютеж, Пидпенкова Гора, Пироговский могильник и другие памятники в Среднем Поднепровье, поселение Почеп на Верхней Десне; проведены большие разведочные работы. Это дало возможность объективно и с достаточной полнотой охарактеризовать различные стороны материальной культуры зарубинецких племен — состояние ремесел, сельского хозяйства и торговли, особенности жилищного и военно-оборонительного строительства, погребальный обряд. Значительное расширение источниковедческой базы позволило с большим основанием, чем ранее, рассматривать такие кардинальные проблемы зарубинецкой археологии, как ее генезис, хронология и исторические судьбы. И хотя эти проблемы еще окончательно не решены, их состояние более перспективно, чем в 50-е или 60-е годы.

Большое значение в выяснении проблемы происхождения славян имело открытие памятников киевского типа, которые являются связывающим звеном между зарубинецкой и раннеславянскими культурами третьей четверти I тысячелетия н. э., до недавнего времени также почти не изучавшимися. Сейчас памятники киевского типа исследуются в Белоруссии, на территории УССР и РСФСР. Получены пока еще не очень большие, но исключительно важные в научном отношении материалы. В настоящее

⁶³ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962, с. 229—251.

время имеются объективные предпосылки утверждать, что в новой культуре действию есть определенные элементы зарубинецкого комплекса. Значительно увереннее можно говорить о генетических связях культуры киевского типа с раннеславянскими древностями, представленными памятниками колочинского и пеньковского типов.

Известно, что многочисленная и богатая черняховская культура занимает важное место в исторических процессах второй четверти I тысячелетия н. э. на обширной территории Юго-Восточной Европы. Раскопкам черняховских памятников в последние годы уделялось большое внимание, вышли в свет серии публикаций и монографий, посвященных этой проблеме. И хотя многие вопросы остались дискуссионными, становится ясным, что черняховская культура формировалась в причерноморской зоне на основе синтеза скифо-сарматских, фракийских и провинциально-римских культурных элементов и, расширяясь на север и северо-запад, охватывала территорию Поднепровья и Поднестровья, включая пшеворские и зарубинецкие древности.

Огромное значение для славянской археологии имели планомерные и широкие исследования славянских памятников V—VII вв., в результате чего удалось выяснить характер поселений, керамических комплексов, особенности погребального обряда, наметить контуры решения хронологии раннеславянских культур. Как удалось установить, славянской культуре раннего средневековья предшествовали глубокие процессы, вовлеченные в сферу своего действия кроме позднезарубинецких и пшеворских элементов и значительного количества черняховских также иные этнические группы, что и проявилось в специфике керамических комплексов, представленных материалами пражского, пеньковского и колочинского типов.

М. П. КУЧЕРА

Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР

На території УРСР відома значна кількість давньоруських археологічних пам'яток, що є цінним джерелом для вивчення одного з найвизначніших періодів стродавньої історії нашої Батьківщини—періоду існування Давньоруської держави. Це був час інтенсивного піднесення економіки, розквіту культури, посилення процесів етнічної консолідації східних слов'ян, що призвело до формування давньоруської народності—спільній основі трьох братніх народів—російського, українського і білоруського.

У роки Радянської влади, особливо у післявоєнний період, українські археологи у творчій співдружності з науковцями Москви та Ленінграда провели широкі археологічні дослідження давньоруських пам'яток, присвятили їм ряд монографій та збірників. Радянському читачеві добре відоме ім'я академіка Б. О. Рибакова, який первім серед дослідників Давньої Русі поєднав археологічні джерела з історичними, літописними та етнографічними відомостями. Значним вкладом у розробку питань давньоруської археології та історії на матеріалах України є дослідження В. Й. Довженка, В. А. Богусевича, В. К. Гончарова, Д. І. Бліфельда, М. І. Самойловського, Д. Т. Березовця, Р. О. Юри (Київ), О. О. Ратича (Львів), М. К. Каргера, П. О. Раппопорта (Ленінград), С. О. Плетньової (Москва). Серед дослідників України важливі проблеми давньоруської археології вивчають Г. Г. Мезенцева, П. П. Толочко, М. П. Кучера, С. Р. Кілієвич, П. А. Горішній, О. В. Сухобоков, С. О. Висоцький (Київ), Б. О. Тимощук (Чернівці), В. В. Ауліх, В. С. Шеломенцев-Терський (Львів), П. І. Хавлюк (Вінниця), С. І. Пеняк (Ужгород), М. М. Кучінко (Луцьк). Разом з тим досить повільно й у недостатній кількості готуються молоді науковці даного профілю у Києві та Львові; майже зовсім вони відсутні в інших містах УРСР. Останнім часом вживаються заходи для усунення цього недоліку.

Протягом минулого десятиріччя основну увагу приділяли дослідженю нових пам'яток і створенню узагальнюючих праць.

Стан соціально-економічного розвитку Русі найповніше відбивають давньоруські міста. Сам факт появи міст знаменує глибокі соціально-економічні зрушення в суспільстві. В цьому плані першорядне значення

належить археологічному вивчення столиці Русі—Києва, де в останні роки мали місце видатні відкриття¹. Важливі дослідження проведено в Родні, Белгороді (Г. Г. Мезенцева), Звенигороді (О. О. Ратич, В. С. Шеломенцев-Терський), Галичі (В. В. Ауліх).

Наслідки багаторічних розкопок стародавнього Родня на Княжій Горі в районі Канева підсумовано в монографії Г. Г. Мезенцевої². Це невелике місто являло собою військово-феодальний форпост на південному кордоні Русі. Характерними для нього були розвинене ремесло, сільське господарство, торгівля, багатство місцевої суспільної верхівки. На Княжій Горі знайдено чимало коштовних ювелірних речей XII—XIII ст. Цікаві відомості про давньоруське ремесло, культуру та побут міського населення дали розкопки Белгорода поблизу Києва. На посаді міста відкрито квартал гончарних майстерень, досліджено кілька житлово-господарських комплексів³.

Відновлено розкопки давньоруського міста Галича на Дністрі, вперше згадуваного в літописі під 1141 р. як столиця князівства. Під час робіт, що ведуться з 1969 р. Інститутом суспільних наук АН УРСР, виявлено різноманітний матеріал, пов'язаний з раннім періодом заселення Галича. Встановлено, що на його місці починаючи з VIII ст. існувало давньоруське поселення. Воно було розташоване не на території пізнішого дитинця, так званого Золотого току, який окремі дослідники вважають найраннішим пунктом Галича, а на центральній частині пізнішого міста. Його розвиток — ранній час виникнення і перетворення в одне з найбільших давньоруських міст — було зумовлено певними економічними причинами, зокрема тим, що Галич стояв на давньому торговому шляху в Східній Європі, яким возили прикарпатську сіль⁴.

Розкопки давньоруського міста Звенигорода, розпочаті в 50-х роках, продовжувалися до недавнього часу О. О. Ратичем та В. С. Шеломенцевим-Терським⁵. Зібрано цінний археологічний матеріал, що характеризує історію Звенигорода, його економіку та культуру. Вперше місто згадується у літописі в XI ст. За археологічними даними воно виникло на два століття раніше. У IX—X ст. на його місці були сільські поселення, у XI ст. виник феодальний замок, а у XII ст. Звенигород виріс у значне місто, столицю одноіменного князівства. Розкопано фундаменти кам'яного храму та мурованого князівського палацу. Цікавим є відкриття кварталу косторізних майстерень, залишків шкіряного виробництва, ковальського, ювелірного та шевського ремесел.

Відновлено роботи на Високому Замку у Львові, де був дитинець давньоруського міста⁶. Археологічні дослідження міст стають найефективнішим засобом характеристики багатогранної давньоруської культури, соціальних відносин, процесів суспільного поділу праці. Вони вносять багато нового в марксистсько-ленінське розуміння історичного процесу на Русі, спростовують твердження українських буржуазних націоналістів про відокремленість історичного розвитку на території УРСР за часів існування Давньоруської держави, розкривають загальноруський характер матеріальної і духовної культури населення, яке проживало на території сучасної УРСР.

¹ Про дослідження на території Києва див. повідомлення П. Н. Толочки в цьому випуску.

² Мезенцева Г. Г. Древнерусское місто Родень. К., 1968.

³ Мезенцева Г. Г. Розкопки Белгорода у 1969 році.—Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, вип. 4, с. 291; Мезенцева Г. Г. Раскопки Белгорода Киевского.—АО, 1974, 1975, с. 321.

⁴ Ауліх В. В. З історії долітописного Галича.—В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 120.

⁵ Ратич О. О. Літоцисний Звенигород.—Археологія, 1973, 12, с. 87; Ратич А. А., Шеломенцев-Терський В. С. Особые печи в древнем Звенигороде на Белке.—АО 1971, 1972, с. 388.

⁶ Багрий Р. С., Могитич И. Р., Ратич А. А., Свешников И. К. Раскопки во Львове.—АО 1975, 1976, с. 297.

Досить численною категорією давньоруських пам'яток є залишки укріплених населених пунктів — так званих городищ. Вони мають важливе значення для вивчення продуктивних сил, соціальної та політичної структури Давньої Русі, історії оборонного будівництва, організації захисту країни.

Городища у східних слов'ян відомі з VI—VIII ст. Не всі з них мали постійне населення, яке проживало за межами укріпленої площини. Призначення городищ було різне, але всі вони використовувалися для оборони під час ворожих нападів. Частина з них являла собою племінні і міжплемінні центри, осередки влади і язичницького культу. Тут зосереджувалися військові загони-дружини, які відокремлювалися від основної маси населення. Деякі з ранніх городищ згодом переросли в міста. З утворенням Давньоруської держави почалося планомірне будівництво городищ як опорних пунктів для освоєння та захисту державної території, а також з метою підкорення населення владі київського князя. В процесі дальнього розвитку феодальних відносин, коли державні функції на місцях закріплювалися за великими землевласниками, ці пункти набувають рис феодальних замків з різними категоріями феодально залежного населення. Кількість таких укріплених центрів значно збільшилась в умовах політичної роздробленості Русі в XII—XIII ст. На території УРСР в лісостеповій і лісовій зонах збереглися кілька сотень давньоруських городищ, які є основною категорією археологічних пам'яток в галузі дослідження різних питань з історії Русі.

В останні десять років розкопки проводилися на городищах на Дністрі — в селах Стара Ушиця, Бакота, Гринчук (М. П. Кучера, П. А. Горішній, Р. О. Юра, С. П. Пачкова); в с. Опішня на Ворсклі; в с. Ницаха на Ворсклици; с. Кам'яному на Пслі (О. В. Сухобоков); у с. Сахнівці на Рoci; у селах Халеп'ї і Григорівці на Дніпрі (В. Й. Довженок); в селах Червоне і Сажки на Південному Бузі (П. І. Хавлюк); в с. Городище Деражнянського району Хмельницької області (в басейні верхів'їв Південного Бугу) та поблизу с. Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області на Ікві (В. І. Якубовський). Досліджувались укріплені лунки поблизу с. Суха Гомольша на Сіверському Дніці (В. К. Міхеєв), в с. Листвиці Дубнівського району Ровенської області (М. А. Пелешин, Р. М. Чайка); на городищі літописного Заруба на Дніпрі (Є. В. Максимов); в Грозинцях, Ломачинцях, Ревнє, Добринівцях, Перебиківцях на території Чернівецької області (Б. О. Тимощук). Проведено значні роботи по обстеженню городищ на Лівобережжі Дніпра (М. П. Кучера, О. В. Сухобоков) та на правобережній частині УРСР (М. П. Кучера, В. В. Ауліх).

На городищах виявлено різноманітний археологічний матеріал, відкрито житла, господарські споруди, ремісничі майстерні, вивчено конструкцію деревоземляних укріплень. Цікавими виявилися пам'ятки Х—XI ст. у басейні середньої течії Південного Бугу. Поблизу сіл Червоне та Сажки на площі городищ, що загинули від пожежі, відкрито багато господарських ям і знайдено різноманітні побутові речі. На городищі Сажки, крім того, виявлено кілька десятків кістяків людей (переважно жінок та дітей), убитих під час ворожої навали⁷.

Багато нового для з'ясування соціального змісту ранніх (VIII—IX ст.) пам'яток дали розкопки Б. О. Тимощука на Північній Буковині⁸. Ці городища були власністю територіальних общин. Натомість досліджено городище XII—XIII ст. поблизу с. Стара Ушиця, про яке є згадка в літописі, належить до числа державних військово-оборонних пунктів, збудованих галицьким князем. За даними розкопок, на ньому постійно проживала незначна кількість населення. Археологічні відо-

⁷ Хавлюк П. И. Материалы из городищ уличей на Южном Буге.—АО, 1971, 1972, с. 380; Хавлюк П. И. Исследования Южнобугской экспедиции.—АО, 1975, 1976, с. 400.

⁸ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976.

мості доповнюються літописними свідченнями, згідно з якими князь у разі потреби посылав у «град» військову «засаду». Протягом останнього десятиліття було проведено розкопки на двох городищах XII—XIII ст. (поблизу сіл Городище Деражнянського району і Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області)⁹. Тут відкрито кілька житловогospодарських комплексів з різноманітним виробничим та побутовим інвентарем, знайдено високохудожні срібні прикраси. По краю укріпленої площині досліджено залишки обуглених зрубних клітей, розташованих під внутрішнім схилом валу в один (с. Городище) і два (с. Теліжинці) ряди. За соціальним характером обидві пам'ятки є феодальними замками типу Колодяжинського та Райковецького городищ¹⁰.

Завдяки археологічним розкопкам значно розширилися відомості про оборонне будівництво давньоруського часу. Оборонні стіни фортець складалися з дерев'яних зрубів, заповнених землею (городні) або порожніх всередині (кліті). Нещодавно вважалося, що на території Середнього Подніпров'я кліті були лише на окремих городищах, які нібито належали до специфічного типу укріплень. Останнім часом з'ясовано, що в Середньому Подніпров'ї зрубні кліті—найхарактерніший компонент деревоземляних укріплень¹¹. Вони виконували роль резервних приміщень на випадок військових дій і нерідко використовувалися для господарських потреб; їх пристосовували також під житла. Зрубна конструкція стін, поширенна в оборонному будівництві на території всієї Русі, має давні місцеві традиції. Вона відома в оборонних спорудах на Україні та в Росії й у післямонгольські часи.

Планування укріплень давньоруських городищ відбуває певні фактори суспільно-політичних відносин. Дослідники помітили, що круглі в плані пам'ятки, розташовані на рівній місцевості Лівобережжя Дніпра, є пізнішими за влаштовані на важкодоступних місцях — мисах високих корінних берегів річок Лівобережжя. Досі в літературі панувала думка, що поява круглих городищ була зумовлена змінами в давньоруській військовій тактиці захисту — поширенням з кінця XI ст. фронтальної стрільби з стін укріплень. Нові дослідження спростовують цю думку. В інших районах Русі круглі городища датуються значно раннішим часом. До того часу як почалося масове застосування вогнепальної зброї, на рівній місцевості завжди споруджували круглі укріплення, оскільки вони найбільш раціональні з точки зору економічності будівництва (мають мінімальну протяжність периметра оборонних стін). Хронологія таких пам'яток на Лівобережжі Дніпра відбуває процес феодального освоєння цієї території Даньоруською державою. Великі заболочені лизини були пізніше, після більш придатні для заселення райони, залучені до володінь князівського домену.

Вивчення городищ свідчить про зародження передумов виникнення наприкінці IX ст. давньоруської держави — задовго до проникнення у Східну Європу норманів. Давньоруська державність мала глибокі традиції в політичний структурі східнослов'янського суспільства VIII—IX ст.

В 1974 р. ІА АН УРСР розпочав дослідження специфічних оборонних споруд — Змійових валів. Проводилися розвідувальні розкопки Дніпровського валу навпроти м. Каєва, Стугнянського в районі м. Василькова і трьох валів у межиріччі Ірпеня — Тетерева (в Макарівському районі Київської області). Результати цих робіт довели, що лише археологічні розкопки можуть дати відповідь на питання про характер і по-

⁹ Якубовський В. І. Розкопки на Північному Поділлі.—Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, вип. 4, с. 307; Якубовский В. И., Иванов В. М., Царук В. И. Исследования в верховьях Буго-Случского междууречья.—АО, 1975, 1976, с. 412.

¹⁰ Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі.—Археологія, 1975, 16, с. 3.

¹¹ Кучера М. П. Про один конструктивний тип давньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї.—Археологія, 1969, т. 2, с. 180.

худження Змійових валів. В основі земляного насипу відкрито оригінального типу дерев'яні конструкції, що були поширені у Х—XII ст. в оборонному будівництві західних слов'ян. На підставі знайдених речей та враховуючи хронологію городищ, розташованих на лінії валів, можна вважати, що дослідженні вали збудовано в ранній період існування Давньоруської держави для захисту Середнього Подніпров'я і Києва від нападів кочовиків¹².

Провадилися також розкопки на селищах переважно раннішого часу (VII—Х ст.) на Закарпатті (С. І. Пеняк), Дністрі (В. Д. Баран, О. М. Приходнюк), Росі (О. М. Приходнюк), в Подніпров'ї (Р. С. Орлов), на Волині (М. П. Кучера)¹³. Виявлено досить значний матеріал для характеристики археологічних культур другої половини I тисячоліття н. е. На поселенні в с. Вільховчик у районі м. Корсуня-Шевченківського на Росі вдалося вперше пов'язати ювелірні речі типу мартишівського скарбу з слов'янським поселенням VI—VII ст. пеньківського типу (розкопки О. М. Приходнюка).

В останні роки вийшло кілька праць, в яких узагальнено наслідки дослідження слов'янських пам'яток, що передували Давньоруській державі. У монографії В. Д. Барана¹⁴ детально проаналізовано слов'янські пам'ятки третьої четверті I тисячоліття н. е. на території Верхнього Подністров'я і Волині. Вперше в історіографії визначаються за археологічними даними область автохтонного розвитку слов'ян і шляхи їх розселення на початку другої половини I тисячоліття. В книзі показано єдність слов'янської культури та її локальні особливості, визначено територію і час формування літописних східнослов'янських племен.

В книзі А. Т. Сміленко¹⁵ розглянуто питання про заселення слов'янами степової смуги Подніпров'я, про їх взаємозв'язки з сусідами кочовиками. Відносини слов'ян з різними групами цих племен, осідання кочовиків та асиміляція їх слов'янами вплинули на господарство і культуру місцевого слов'янського населення, яке жило в Дніпровському Надпоріжжі протягом кількох століть — до часів Київської Русі і пізніше.

Монографія О. М. Приходнюка¹⁶ присвячена наслідкам багаторічних розкопок поселень у Середньому Подністров'ї (в селах Городок, Устя, Бакота та ін.). В книзі охарактеризовано місце старожитностей Поділля серед інших груп слов'янських пам'яток, розглядаються господарство, соціальний розвиток населення, його племінна належність.

У праці О. В. Сухобокова¹⁷ висвітлено історію та культуру слов'янського населення на Лівобережжі Дніпра у V—XI ст. н. е. Автор виділяє три культурно-хронологічні стапі в розвитку племені сіверян, відстоює тезу про автохтонність роменської культури, характеризує роль слов'янського населення Лівобережжя в утворенні Давньоруської держави, захисті її території від степових кочовиків.

¹² Кучера М. П., Кравченко Н. М., Юра Р. О., Гопак В. Д. Знахідка в «Змійовому валі». — Археологія, 1975, 18, с. 106; Кучера М. П., Юра Р. О. Дослідження Змійових валів у Середньому Подніпров'ї. — Дослідження з слов'яно-руської археології, с. 198.

¹³ Пеняк С. І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н. е. — Археологія, 1973, 12, с. 3; Баран В. Д., Магомедов Б. В. Славянские поселения у с. Рашков на Среднем Днестре. — АО, 1975, 1976, с. 300; Приходнюк О. М. Раскопки ранньосередньовічні слов'янські поселення на Среднем Днестре. — АО 1974, 1975, с. 341; Приходнюк О. М. Рації поселення на р. Росі. — В кн.: Дослідження з слов'янської археології, К., 1976, с. 101; Орлов Р. С. Поселения з керамікою волинцевського типу на Кіївщині. — Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, вип. 4, с. 236; Кучера М. П. Поселения волинян на околиці м. Луцька. — Археологія, 1975, 15, с. 98.

¹⁴ Баран В. Д. Рації слов'ян між Дністром і Прип'яттю. К., 1972.

¹⁵ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975.

¹⁶ Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975.

¹⁷ Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобережжя. К., 1975.

В книзі Б. О. Тимощука¹⁸ зібрано великий фактичний матеріал про ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки на території Північної Буковини, розкрито характер господарства, розвиток культури і суспільних відносин у місцевого слов'янського населення. Автор описує розкопані ним унікальні городища, ремісничі поселення VIII—IX ст., розглядає передумови виникнення класового суспільства й утворення Давньоруської держави.

Крім вивчення археологічних пам'яток, велися дослідження специфічних рис давньоруської історії та культури. Серед них необхідно назвати такі питання, як формування давньоруської народності¹⁹, економічні передумови виникнення Давньоруської держави²⁰, особливості феодальних відносин у Київській Русі²¹, вивчення художніх сюжетів у прикладному мистецтві Русі²², історико-географічні теми, пов'язані з формуванням і розвитком феодальних князівств на території Русі²³. Розроблялися питання про характер матеріальної культури давньоруського населення в Західному Побужжі і Посанні²⁴.

У світлі настанов ХХV з'їзду КПРС про шляхи дальшого підвищення рівня науково-дослідних робіт, посилення зв'язків суспільних наук з природничими науками, до вивчення давньоруської проблематики залучено фахівців з технічних закладів. Успішно розробляється історія давньоруської металургії та металообробки (В. Д. Гопак, м. Вінниця), застосовуються природничо-наукові методи у вивченні давньоруської кераміки, датуванні археологічних об'єктів.

В останні роки хронологічний діапазон давньоруської археології розширився за рахунок дослідження матеріальної культури післямонгольського часу. В археологічному матеріалі вперше виділено кераміку XIV—XV ст., що дало можливість виявити на Київщині ряд давньоруських поселень, які продовжували існувати й у післямонгольський час²⁵. Аналогічні пам'ятки відкрито і в інших місцях на території УРСР. На двох поселеннях XII—XV ст. (с. Комарівка на Київщині і с. Озаричі на Сумщині)²⁶ проведено стаціонарні розкопки. Вивчення цих старожитностей спростовує твердження деяких буржуазних дослідників про те, що з татаро-монгольською навалою Середнє Подніпров'я стає «диким полем». Насправді спадкоємність етнічного розвитку в Середньому Подніпров'ї не була перервана: між давньоруським періодом і періодом формування української народності існує безперервний зв'язок.

Підсумовуючи наукові досягнення за останні десять років, слід відмітити, що в галузі вивчення давньоруської археології зроблено значний крок уперед у залученні нових матеріалів та їх історичному осмисленні з позицій марксизму-ленінізму. Успішно розв'язується проблема

¹⁸ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст.

¹⁹ Толочко П. П. Этническое и государственное развитие Руси в XII—XIII вв.—Вопр. истории, 1974, № 2.

²⁰ Довженок В. И. Экономические предпосылки сложения Древнерусского государства.—В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972, с. 41.

²¹ Довженок В. И. О некоторых особенностях феодализма в Киевской Руси.—В кн.: Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. М., 1972, с. 92.

²² Орлов Р. С. Давньоруська вишивка XII ст.—Археологія, 1973, 12, с. 41; Орлов Р. С. Зображення звірів на візантійських пряжках X ст.—Археологія, 1973, 11, с. 86.

²³ Толочко П. П. Киевская земля.—В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 5; Кучера М. П. Переяславське княжество.—Там же, с. 118.

²⁴ Кучінко М. М. Поховані пам'ятки IX—XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сану.—Археологія, 1973, 10, с. 78; Кучінко М. М. Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання.—Археологія, 1975, 15, с. 104.

²⁵ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.—Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, с. 174.

²⁶ Кубышев А. И. Исследования Комаровского поселения X—XV вв. в 1968 г.—Археологические исследования на Украине в 1968 г., 1971, с. 289; Беляєва С. О. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.—Археологія, 1974, 13, с. 98.

походження та характеру давньоруських міст, питання соціально-економічної структури укріплених населених пунктів та їх ролі в системі організації оборони, господарському і політичному розвитку Русі. Ширше розгортаються дослідження економіки, культури та соціального складу давньоруського суспільства. Як зазначалося, розпочато археологічне вивчення Змійових валів, що вже дало позитивні наслідки. Важливою подією у науковому житті є вихід у 1975 р. третього тому «Археології Української РСР», присвяченого слов'яно-руській проблематиці.

Водночас слід вказати на певні негативні моменти: ще недостатньо ведуться розкопки давньоруських неукріплених поселень, майже повністю припинилися дослідження могильників. Це відставання необхідно подолати найближчим часом, як і в підготовці кваліфікованих кадрів фахівців з давньоруської археології.

Великі роботи, проведені на поселеннях другої половини I тисячоліття н. е., значно сприяли вивченням проблеми формування літописних племен і визрівання передумов виникнення Давньоруської держави. Заслуговує на увагу дослідження археологічних пам'яток XIV—XV ст. Матеріали розкопок свідчать, що з припиненням існування Давньоруської держави традиції Русі ще довго зберігались у матеріальній культурі населення території УРСР.

У дослідженнях слов'яно-руських пам'яток на території УРСР активну роль беруть археологи Львова, Чернівців, Вінниці, Луцька та Хмельницького, а також науковці Москви та Ленінграда — І. П. Русанова, П. О. Раппопорт, М. В. Малевська, Є. О. Горюнов, Ю. Ю. Моргунов. Співробітництво археологів різних наукових установ сприяє творчому розв'язанню ряду питань, підвищенню ефективності й якості наукових досліджень.

М. П. КУЧЕРА

Изучение памятников древнерусского времени на территории УССР

Резюме

В статье дан обзор основных итогов работы украинских археологов по исследованию памятников древнерусского периода за последнее десятилетие.

Значительные успехи достигнуты в изучении городов. Были организованы планомерные исследования в Киеве, возобновлены раскопки в древних Галиче и Белгороде, а также во Львове, продолжались работы в Звенигороде. Завершено монографическое исследование летописного города-крепости Роденя. Благодаря этим работам получены важные данные о конкретных путях происхождения древнерусских городов, хозяйственной деятельности населения и его социальном составе.

Исследован ряд городищ — остатков укрепленных пунктов, появившихся у восточных славян в дофеодальное время и получивших массовое распространение в раннефеодальный период. Раскопки городищ проводились в Поднепровье, бассейне Ворсклы, Поднестровье, Южном Побужье и других местах. В результате сплошного обследования городищ получены новые сведения об их датировке, социально-экономическом облике, а также конструкции и планировке оборонительных сооружений.

Впервые начато археологическое изучение древних оборонительных заграждений — Змийевых валов. Южнее и западнее Киева исследована в валах оригинальная деревянная конструкция, собраны факты, свидетельствующие об ее древнерусском происхождении.

Ряд монографий посвящен характеристике материальной культуры летописных племен, уровня их социально-экономического развития, предпосылок возникновения классового общества у восточных славян и образования Древнерусского государства. Одновременно началось изучение памятников послемонгольского времени, свидетельствующих о том, что культурные традиции Древней Руси явились основой культурного развития населения на территории УССР в период формирования украинской народности.

П. П. ТОЛОЧКО
Нове у вивченні Києва

У 1965 р., після тривалої перерви, були відновлені систематичні археологічні дослідження стародавнього Києва. Їх обсяг і результативність особливо зросли після 1970 р. Цьому сприяло створення Академією наук УРСР при ІА АН УРСР Київської постійно діючої експедиції (тепер відділ археології Києва). На відміну від розкопок попереднього етапу, експедиція розгорнула дослідження не лише у центральних районах міста, де традиційно провадились археологічні пошуки, а й на території його торгово-ремісничих посадів — Подолі та Копиревому кінці, а також у межах його навколошніх районів. Крім планово-тематичних досліджень, значні розкопки здійснено на київських новобудовах.

Археологічне вивчення Києва було підпорядковане вирішенню ряду важливих питань його стародавньої історії, зокрема проблеми походження, місця і ролі у виникненні й житті Давньоруської держави — спільної основи історичного розвитку трьох східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського, а також висвітлення соціально-економічного й історико-культурного розвитку міста IX—XIII ст.

Здобуті у 1965—1976 рр. археологічні матеріали значно доповнили наші знання з цих питань, а де в чому й змінили їх. Оскільки нові київські знахідки опубліковано в ряді тематичних збірників, у запропонованій статті головна увага зосереджена на тому новому, що вони дають для розуміння історичного минулого «матерії городів руських» — Києва.

Походження Києва. Одним із важливих і все ще не розв'язаних питань є походження Києва. Спроба з'ясувати його за допомогою тільки писемних джерел не дали бажаних наслідків. Значно більш джерелознавчі можливості має археологічний матеріал. Правда, й у цьому випадку перед дослідниками постають серйозні труднощі. Адже йдеться не про звичайні поселення на території Києва, що були тут за часів палеоліту, а про поселення з певними міськими ознаками, яке відбивало необхідний для появи міського життя рівень соціально-економічного і суспільного розвитку східних слов'ян.

Згідно з вченням класиків марксизму, «протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави»¹. Оскільки східні слов'яни, як доведено радянською історичною наукою, перебували на переходному (від общинного до класового) етапі суспільного розвитку в VI—IX ст., саме в цей час у них і зароджувалися нові за соціальним змістом форми поселень. Пошуки першооснови Києва за межами вказаних хронологічних рамок не можуть знайти задовільного теоретичного обґрунтування.

Археологічні матеріали третьої чверті I тисячоліття н. е. на території Києва відомі давно. Вони відкриті під час розкопок різних років на Замковій горі, в межах «города» Володимира, на горі Дитинці. Крім грубої ліпної кераміки, тут виявлено рідкісні для того часу коштовні ювелірні вироби: срібні й бронзові антропоморфні і пальчасті фібули, срібні браслети з розширеними кінцями, візантійські монети V—VI ст. На Старокиївській горі знайдено залишки найдавнішого київського городища. На підставі знахідок ліпної кераміки, виявленої на дні рову, дослідники відносили спорудження городища до VII—VIII ст.² Здається, проте, що у визначенні часу побудови укріплень на Старокиївській горі вирішальними мусять бути дати супровідного інвентаря, фібул, браслетів, монет, датованих переважно VI—VII ст. На жаль, умови знаходження матеріалів третьої чверті I тисячоліття н. е., в тому числі й кераміки, в більшості випадків лишаються нез'ясованими. З публікацій не можна

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. 40.

² Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. К., 1959.

дійти висновку, де і в яких комплексах вони відкриті. Значно більше щодо цього дають результати розкопок за останнє десятиріччя. В межах Старокиївської гори вдалося виявити не просто поодинокі речі VI—VIII ст., а й цілі комплекси, житла з речами, господарські ями.

Надзвичайно важливі матеріали, що проливають світло на ранній етап історії Києва, розкопано на схилах Старокиївської гори у 1965 р. Це насамперед залишки житла з піччю в одному з його кутків. Складено ліч з глиняних вальків різної форми і невеликих каменів пісковику. Для її спорудження в материковому останці вирізувалося заглиблення прямокутної форми зі сторонами 80 і 60 см. Черінь обпалений до червоного кольору і має значну товщину, що свідчить про тривале функціонування печі. У зв'язку з тим, що більша частина житла знищена будівельними роботами X ст., розміри його встановити не вдалося. Можна тільки з упевненістю сказати, що воно було наземним і розташовувалося на одній з терас гори. Поруч з ним знайдено господарську яму грушоподібної форми.

В житлі та ямі виявлено багато кераміки, як ліпної, так і підправленої на гончарному кругі. За формою, характером обробки вінець, орнаментом вона має багато спільногого з ранніми керамічними комплексами Пліснеська, поселень третьої четверті I тисячоліття н. е. Подніпров'я і Побужжя. Окремі елементи, зокрема гусеничний і хвилястий орнамент, дають можливість зіставляти її з роменською і корчакською кераміками. Вдалося реставрувати кілька горщиків і масивних сковорідок.

Вздовж останньої тераси схилів Старокиївської гори виявлено залишки дерев'яної стіни, поставленої з товстих вертикально вбитих у землю колод. З боку схилу основа її укріплена великими гранітними валунами, над якими виявлено гумусну підсыпку. Керамічні матеріали, знайдені під час розчистки основи стіни, аналогічні тим, що були в житлі. Датуються вони VII—VIII ст., а, можливо, й раннішим часом. Певно, до цього самого часу слід відносити і спорудження дерев'яної стіни, яка у вигляді палісаду проходила понад краєм Старокиївської гори і використовувалася з оборонною метою.

Серед матеріалів, що належать до початкового періоду існування Києва, особливий інтерес становлять залишки житла VI ст., виявленого на верхньому плато Старокиївської гори у 1972 р.³ Розташоване воно недалеко від будинку Державного Історичного музею, на глибині 2,5 м від сучасної поверхні. Житло сильно зруйноване будівельними роботами IX—X ст., але має добре збережену піч, що стояла в північно-західному його куті. За матеріалом і формою вона нагадує печі давньоруських жителів, але значно менша за розмірами. Глиnobитне склепіння збереглося на висоту 50—60 см. Майже до самого верху піч заповнено ліпними горщиками корчакського типу. За аналогіями їх можна датувати VI ст. (рис. 1). За зіставленням з керамічними комплексами Замкової гори обидві групи кераміки мають багато спільногого.

Отже, нові знахідки в поєднанні з виявленими раніше переконливо свідчать, що історичне ядро стародавнього Києва сформувалося, найімовірніше, в VI ст. Саме з цього часу, а, можливо, навіть з кінця V ст., простежується безперервність історичного життя одного з найдавніших слов'янських міст.

Масова забудова стародавнього Києва. Проблема масової забудови стародавнього Києва довгий час була однією з найдискусійніших в давньоруській археології. М. К. Каргер, П. О. Раппопорт вважали, що основним конструктивним типом жителів Києва X—XIII ст. була напівземлянка з глиnobитними стінами на легкому дерев'яному каркасі⁴. Натомість В. А. Богусевич, В. Й. Довженок, а також автор

³ Розкопки П. П. Толочки і В. К. Гопчарова.

⁴ Каргер М. К. Вікз. праця, с. 364—368; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. Л., 1975, с. 127, 160.

цих рядків стверджували значне поширення в Південній Русі, і насамперед в Києві, зрубних будівель⁵.

В археології досить часто трапляється, що дискусійність того чи іншого питання зумовлена не стільки об'єктивними труднощами його вирішення, скільки недостатньою джерельною базою. Так сталося і з питанням масової житлової архітектури стародавнього Києва. Протягом понад 150 років археологи досліджували нагірну частину міста, де надзвичайно погано зберігається дерево. У зв'язку з цим основну увагу

вертали на ті житлові й господарські будівлі, нижню частину яких було заглиблено в материк. Залишки наземних зрубних будинків траплялися значно рідше, і відсоток їх довгий час лишався незначним⁶. Ця обставина, хоч абсолютно не відбивала об'єктивної реальності, призвела до висновку про напівземлянкову забудову стародавнього Києва. При цьому напівземлянками називалися будівлі стовпової конструкції, нижні частини яких були опущені в землю не більш як на 40—60 см.

Рис. 1. Ліпна кераміка з житла VI ст.

Розкопки за останнє десятиріччя дали для розв'язання проблеми масової архітектури стародавнього Києва значно більше, ніж дослідження за весь попередній етап. Йдеться про відкриття кварталів із зрубними житловими і господарськими будівлями, дерев'яними парканами і бруківками на Подолі, які датуються Х—ХII ст. Нові знахідки не тільки доповнили, а й значно змінили уявлення про архітектурний вигляд Києва.

У 1971 р. під час пошукових геологічних робіт на трасі подільської дільниці Київського метрополітену, що здійснювалися за участю археологів⁷, вдалося одержати повний стратиграфічний переріз культурних нашарувань Подолу протягом 1,5 км (від Поштової площі до вул. Ярославської). Виявилося, що давньоруські шари залягають на значній глибині (від 2,5 до 12—14 м). Переріз з графічною чіткістю показує характерне чергування темних і світлих шарів. Темні культурні — результат життя і діяльності людей, світлі піщані свідчать про те, що життя це неодноразово переривалося дніпровськими повенями. Свідчення про одну з них (945 р.), можливо, найбільшу, потрапили на сторінки літопису.

Періодичні повені заносили піском подільські садиби, вулиці, паркани, нижні вінця житлових і господарських зрубів, змушували стародавніх подолян «піdnіматись вище», надбудовувати або перебудовувати житла. Чим більшими були піщані наноси, тим краще збережені археологічні об'єкти.

Надзвичайний інтерес в цьому плані становлять розкопки 1972 р. на Червоній площі Подолу, де виявлено на різних рівнях 13 зрубних будівель⁸. П'ять з них являли собою житлово-господарський комплекс —

⁵ Богусевич В. А. Археологічні розкопки на Подолі в 1950 р.—Археологія, 1954, т. 9; Довженок В. І. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 роки.—Археологія, т. 3. К., 1960; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1971.

⁶ Серед 150 будівель стародавнього Києва, розкопаних у Верхньому місті за всю історію археологічних досліджень, зрубних було не більше десяти.

⁷ Розкопки на Подолі здійснював Подільський загін Київської експедиції під керівництвом К. М. Гупала.

⁸ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Подол у світлі нових археологічних досліджень.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 40—65.

садибу Х ст., рівень залягання якої — 10 м від сучасної поверхні. З усіх боків садибу огорожено дерев'яним парканом з широких дубових дощок. Довшою віссю вона витягнута вздовж берегової лінії, що й визначила її планувальну структуру. Чотири зруби розташувалися по периметру садиби і мали єдину орієнтацію; п'ятий, очевидно, ранніший, де-шо випадав із загального плану. Вражає прекрасна збереженість зрубів; деякі з них мають по п'ять—дев'ять вінець (рис. 2).

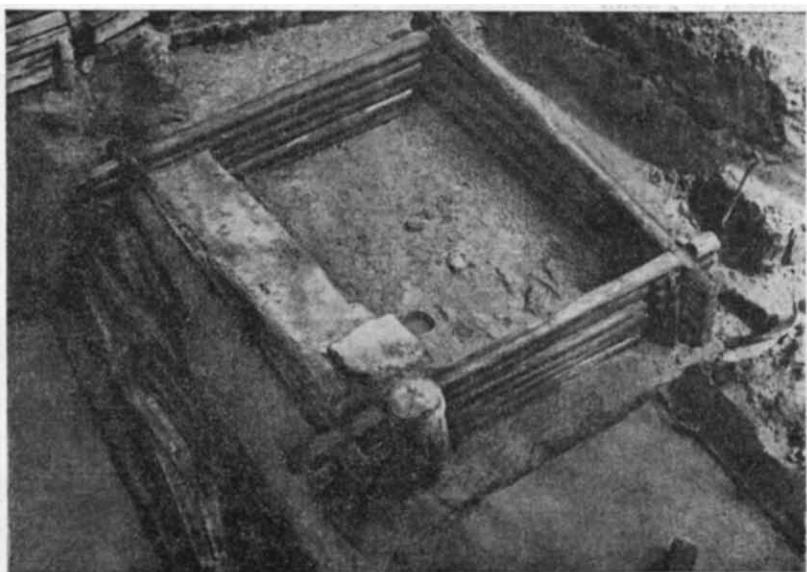

Рис. 2. Зруб. Х ст. Поділ. Червона площа.

Усі будівлі рублені з соснових колод «в обло» з чашкою і підтісуванням в нижньому вінці. Торці кутів виступають назовні на 25—30 см. Під кутами зрубів, а іноді й під стінами є фундаментні підкладки з обрубків товстих колод. Потужність фундаментів повністю залежала від характеру ґрунту і розмірів будівель; нерідко це ціла система настилів із колод, складених у кілька ярусів.

Розкопки на Червоній площі стали поштовхом до систематичних досліджень стародавнього Подолу. Протягом 1972—1976 рр. Київська експедиція здійснила розкопки в котлованах метробуду між вулицями Героїв Трипілля і Хоревою, Верхнім Валом і Хоревою, Нижній Вал, № 29, Жданова, № 6—8, в районі колишнього Житнього ринку, на території садиби № 17 по вул. Волоській та в інших місцях. В результаті дослідження нових ділянок з'ясувалося, що принципової різниці між ними (на Червоній площі) тут немає ні в плані загальної стратиграфічної ситуації, ні в характері забудови. Зруби виявлялися скрізь, де вдалося провести розкопки. Всього їх тепер відомо на Подолі близько 50. За типом і призначенням вони поділяються на дві групи: житлові, здебільшого двокамерні, і господарські — однокамерні. В тих випадках, коли зрубні будівлі добре збереглися, стало можливим визначити їх конструктивні особливості.

Надзвичайно цінними виявилися розкопки 1973 р. на місці колишнього Житнього ринку Подолу, в результаті яких було розкрито міський квартал із шести садиб. Чотири з них простежено в межах одного-двох будівельних періодів XI ст., дві — в межах семи-восьми (Х—XI ст.). Роботами на широкій площі і значній глибині зафіковано чітку планувальну структуру ділянки, що мала певні стабільні ознаки. Її містобудівною віссю був невеликий струмок, що протікав попід Зам-

ковою горою у бік Дніпра. Розміри кожної садиби лишалися незмінними протягом кількох століть. Іх паркани, відновлені після повеней або пожеж, проходили точно по тих самих лініях, що й раніше. У *кожному будівельному горизонті* (періоді) спостерігається певна закономірність в розташуванні різних будівель садиби: житлові будинки, як правило, стояли на деякій відстані від комор і хлівів, але так само завжди вздовж парканів. Центральна частина садиб залишалась вільною від забудови.

Житлові будинки однотипні. Це двокамерні будівлі (площею 28—34 м²), рублені «в обло» з товстих соснових колод. Поміж вінцями

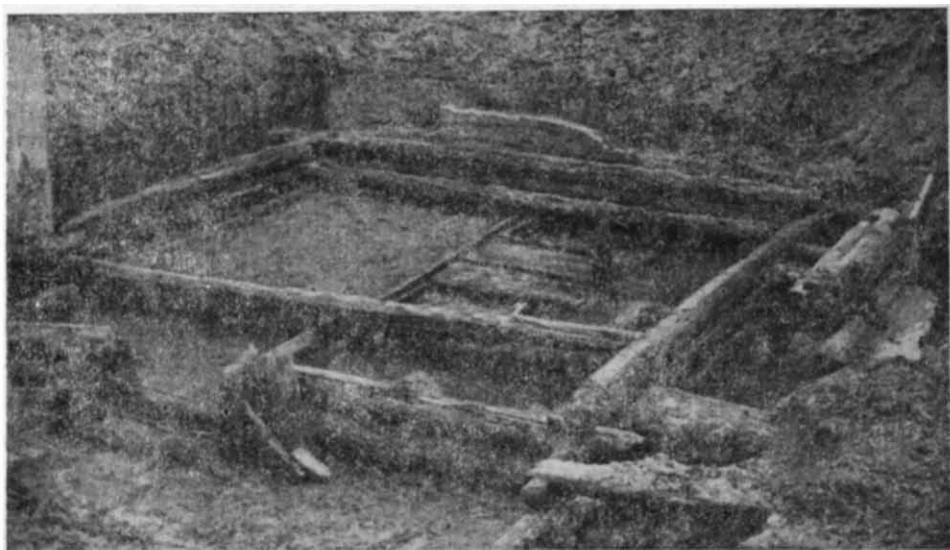

Рис. 3. Господарський зруб XI ст. Поділ. Житній ринок.

прокладено мох. Вхід у будинок був розташований з «теплого», південно-західного, боку на рівні четвертого-п'ятого вінця і вів у меншу камеру — сіни. З боку входу до сіней було прибудовано високий ганок на чотирьох стовпах, куди вели дерев'яні сходи. У більшій камері, в правому або лівому, близчому до входу, куті стояла овальна глинобитна піч. В тих випадках, коли піч споружувалася на дерев'яних опічках, залишки її збереглися погано. Підлоги в житлових будинках настилялись із широких і товстих дощок.

Господарські будівлі розташовувались на відстані 6—10 м від житлових. Вони так само мали зрубний характер. Іноді це досить монументальні споруди, товщина стін яких не поступається житловим п'ятистінкам, а дерев'яні підлоги відзначаються навіть більшою конструктивною досконалістю. Вони однокамерні, їх площа, як правило, не перевищує 16 м² (рис. 3).

Поряд із з'ясуванням характеру забудови Подолу X—XII ст. вдалося простежити й елементи його планувальної структури. В районі Житнього ринку садиби розташовувались вздовж струмка, що протікав попід Замковою горою і повертає на схід. Кожна садиба була відгороджена від нього дерев'яним парканом. Береги струмка обшити широкими дубовими дошками і закріплени товстими пальми. Ширина струмка, який правив за своєрідну подільськувулицю, дорівнювала близько 5 м.

Важливі дані щодо характеру планування Подолу виявлено у 1972 р. під час розкопок у котловані метробуду між вулицями Героїв Трипілля і Хоревовою. Тут на глибині 10—11 м від сучасного рівня вдалося розкопати п'ять зрубних будівель, які належали одній садибі. Виходила вона

на дві міські вулиці, від яких була відгороджена дерев'яним парканом. Ширина однієї вулиці, що проходила паралельно береговій лінії Дніпра, становила 6 м, ширина іншої, яка тягнеться у бік річки, — близько 3 м.

Певне уявлення про планувальну структуру Подолу дають розкопки в районі вулиць Верхній Вал, № 29, Жданова, № 6—8, а також в межах садиби № 17 по вул. Волоській. Виявлено тут забудова в цілому аналогічна дослідженим раніше. В більшості випадків зрубні будівлі сплановані кутами за сторонами світу. Садиби огорожені дерев'яними парканами. Характерно, що садибно-вулична система планування стародавнього Подолу, яка простежена нами для X ст., зберігалася і в пізніші часи. Це підтвердили розкопки по вул. Волоській, № 17, де в шарах XII ст. простежено такі самі зрубні будівлі й дерев'яні паркани, як і в шарах X—XI ст., але значно гірше збережені.

Отже, одним із головних досягнень подільських археологічних досліджень 1972—1976 рр. є те, що вони підбили підсумок тривалій дискусії про характер масової забудови стародавнього Києва і довели безпідставність висновків тих дослідників, які стверджували виняткову історико-архітектурну своєрідність столиці Русі. Виявлені на Подолі нові матеріали аналогічні відомим у Новгороді, Старій Ладозі, Полоцьку, Бресті й інших містах північно-західних і північно-східних районів Русі. При цьому аналогії простежуються не тільки в загальному характері зрубних будівель чи в планувальній структурі окремих ділянок міської забудови, а й в ряді будівельних засобів.

Рубка київських (як і новгородських, мінських, брестських та інших) зрубів виконана «в обло», з випуском кінців на 30—40 см. Всі вони складені з соснових колод діаметром від 16 до 25 см. Чаши замків і пазів завжди вибрані у нижній колоді. Між вінцями наявна прокладка з моху — для утеплення. Характерно, що київські зруби мають практично всі варіанти будівельної техніки, які дослідники відзначають для інших районів Русі. Переводини для настилання підлоги в них бувають врубані у вінця і покладені на землю; основа зрубів складається з системи дерев'яних підкладок, але трапляються і дерев'яні «стільці». Мають місце в київських зрубах і зовнішні вінця, чи обноски, що є характерними для будівель Мінська, Полоцька, Гродно, Рязані та інших міст.

Типологічно київські зрубні будівлі практично не відрізняються від новгородських, староладозьких, брестських. Вони представлені тими самими трьома типами жител, які мали поширення й у лісовій зоні: однокамерні зруби, двокамерні житла — п'ятистінки і багатокамерні будівлі.

Природно, цим не вичерпуються всі елементи схожості давньокиївського міського будівництва з забудовою інших центрів Русі, але й наведених прикладів достатньо, щоб дійти висновку про переважання в архітектурі Києва X—XIII ст. загальпоруських типів будівель.

Ремісниче виробництво. Матеріали археологічних досліджень попередніх років довели, що стародавній Кий належав до найрозвиненіших ремісничих центрів Давньої Русі. Нові розкопки не тільки підтвердили, а й значно розширили коло джерел для характеристики давньоруського ремесла. Залишки ремісничих майстерень протягом останнього десятиріччя виявлено в межах садиби Державного Історичного музею, в районі вул. Ірининської та на Подолі, де зосереджувалася основна маса ремісників Києва X—XIII ст.

Довгий час Поділ лишався найменше вивченим районом міста, і про його ремесло ми практично нічого не знали. Становище почало мінятися після розкопок В. А. Богусевича 1950 р., коли між вулицями Героїв Трипілля і Волоського було відкрито залишки склоробної майстерні⁹.

⁹ Богусевич В. А. Вказ. праця, с. 42—43.

У 1969 р. на території садиби № 41 по вул. Ярославській в шарах XII—XIII ст. простежено сліди давньоруських дерев'яних будівель, що згоріли. Серед матеріалів найбільшу колекцію становили знахідки бурштину, в тому числі не тільки окремі шматочки, а й заготовки до різних виробів та готова продукція: персні, багатогранні біконічні намистини, натільні хрестики, підвіски. Немає сумніву, що така велика кількість знахідок бурштину можлива лише поблизу ремісничої майстерні по його обробці¹⁰. Аналогічні залишки виявлено також у 1975 р. в межах садиби Покровської церкви.

Під час розкопок 1973 р. на території колишнього Житнього ринку розкрито дерев'яну споруду XI ст. незвичайної конструкції. Її стіни споруджено з товстих колотих дощок, кінці яких запазовані в чотири кутові та два бокові стовпі. У кожній дощці стін було по сім-вісім наскрізних отворів; в окремих з них, із зовнішнього боку будівлі, вбито спеціальні кілочки. Підлога споруди дерев'яна, дві бокові дошки мали вирізані пази-віртури, у які вставлялись або вбивались бруски-фіксатори. З північно-східного та південно-східного боків будівлі знайдено неширокі водозливні канали. Не виключено, що подібні споруди могли правити за чинбарні, в яких відливалися та пріли шкіри. Наявність тут струмка, а також та обставина, що ділянка розкопу практично прилягала до урочища Кожум'яки, підтверджують вірогідність такого припущення¹¹.

Рис. 4. Шиферна формочка для відливання накладних поясних пластин.

Х ст. Поділ. Вул. Верхній Вал.

Відливані, що подібні споруди могли правити за чинбарні, в яких відливалися та пріли шкіри. Наявність тут струмка, а також та обставина, що ділянка розкопу практично прилягала до урочища Кожум'яки, підтверджують вірогідність такого припущення¹¹.

У 1975 р. на Подолі, там де вул. Верхній Вал перерізував котлован метро, на глибині понад 7 м від сучасного рівня виявлено сліди ще однієї ремісничої майстерні, цього разу ювелірної. У потужному шарі попелу і вугілля вдалося розчистити три шиферних формочки, в яких відливалися срібні й бронзові орнаментовані бляшки. Ними оздоблювалася зброя бойових коней, шкіряні пояси дружинників. Стратиграфічні спостереження, а також зіставлення київських формочок з бронзовими і срібними бляшками, виявленими за межами Києва, дають змогу датувати їх Х ст. Це перша і поки що єдина ювелірна майстерня, датована таким раннім часом. Її відкриття, безперечно, є значною подією в археології Києва, що засвідчує високий рівень розвитку ювелірного ремесла в столиці Київської Русі вже у Х ст.¹² (рис. 4).

Однією з масових категорій ремісничих виробів, що трапляються під час розкопок міста, є так звані овруцькі шиферні прясла. Свою назву вони дістали не лише тому, що виготовлені з характерного рожевого каменю, який залягає поблизу Овруча, але й тому, що їх виробництво, на думку дослідників, так само було зосереджено в районі Овруча. Розкопки Києва 1975 р. змушують внести в цю усталену думку значні корективи. Майстерню по виготовленню шиферних прясел знайдено на Подолі, в районі перехрещення ліній метрополітену з вул. Верхній Вал. Вона залягалася на глибині понад 4 м від сучасного рівня поверхні у будівельному горизонті XII ст. Тут вдалося зібрати значну кількість готових пряслиць, напівфабрикатів, заготовок, відходів виробництва

¹⁰ Толочко П. П., Гупало К. М. Розкопки Києва у 1969—1970 рр.—Стародавній Київ, К., 1975.

¹¹ Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Вказ. праця, с. 37—38.

¹² Ці й інші матеріали з подільського ремесла Х—XIII ст. готовуються до публікації К. М. Гупалом, Г. Ю. Івакіним і М. А. Сагайдаком.

тощо. Виявлене майстерня дає підстави гадати, що виробництво шиферних прясел у Києві набуло значного поширення і розвитку. Сировиною для нього були відходи шиферу, який ішов на будівництво монументальних споруд.

Характеризуючи архітектуру стародавнього Києва, дослідники неодноразово відмічали, що незвичайні для тих часів масштаби будівництва вимагали налагодженого місцевого виробництва всіх необхідних будівельних матеріалів. Теоретично незаперечний, висновок цей довгий

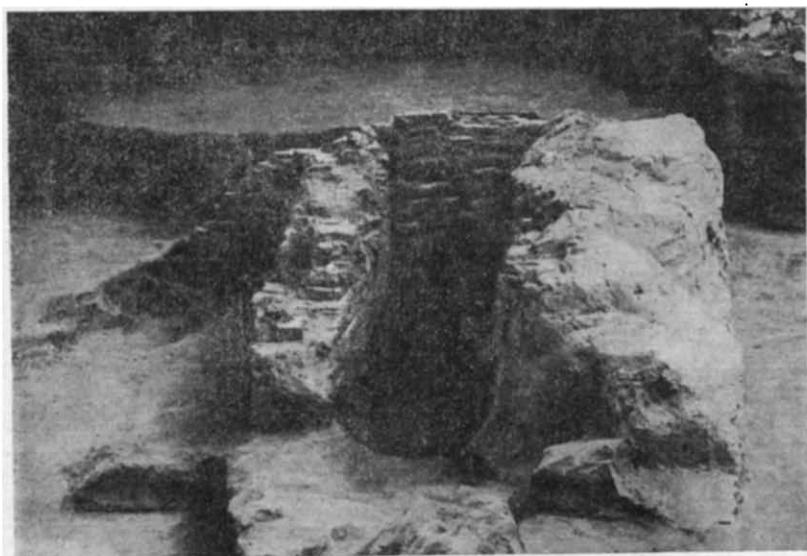

Рис. 5. Піч для випалу плінфи. Х ст. Старокиївська гора.

час не мав конкретного підтвердження в археологічних матеріалах. Спроба М. К. Каргера довести, що виявлене на захід від Софії Київської загадкова споруда була піччю для випалу плінфи, не мала успіху¹³. Тільки в останній час з'явилися дані, що засвідчують значний розвиток тих галузей давньокиївського ремесла, що обслуговували монументальне будівництво.

У 1970 р., під час будівництва по вул. Ірининській, № 3, виявлено залишки шести печей для випалу вапна. У плані вони мали майже правильну округлу форму з виступаючими назовні челюстями. Їх стіни, завтовшки близько 0,6 м, складено з двох рядів плінфи на глинняному розчині. Округла стіна печі переходить у стінки челюстей, що розходяться в міру віддалення їх від входу в камеру. Довжина челюстей 1 м, внутрішній діаметр камери 2,6—2,7 м. Внутрішня поверхня стін ошлакована, в окремих місцях шлакомаса має яскравий світло-зелений колір. Черінь печі, за який правила материкова глина, становив суцільну керамічну кірку завтовшки до 5 см.

В одній з печей, під завалом її стін, лежав товстий шар вапна і вапнякового каменю. В міру наближення до челюстей він тоншав, але зовсім не зникав ні в них, ні за їх межами. З невідомих причин піч лишилася невивантаженою, що допомогло чіткіше визначити її виробничий профіль. У ній, як і в п'яти (а, може, й більше) інших печах, випалювалося вапно.

Функціонування цього вапноробного комплексу, розташованого поблизу архітектурного ансамбля «города» Ярослава (від церкви, що на розі вулиць Ірининської і Володимирської, за 50—60 м, від Софії — за

¹³ Каргер М. К. Вказ. праця.

150—200 м), припадає на 30—40-ві роки XI ст. Отже, є всі підстави вважати, що він виник завдяки будівництву. Його відкриття дає уявлення про південно-західний сектор «города» Ярослава 20—40-х років XI ст., який мав вигляд гіантського будівельного майданчика, де у чіткій взаємодії працювали ремісники різних спеціальностей: муляри, тесляри, гончарі, каменярі, а також майстри по випалюванню вапна. Їх печі розташовувалися на самому краю плато над Хрещатицьким яром.

Повне завершення будівництва архітектурного ансамбля «города» Ярослава, напевно, фіксує і кінець функціонування вапноробного комплексу¹⁴.

Аналогічним чином було організовано будівельну справу і за часів Володимира Святославича, зокрема при спорудженні архітектурного ансамбля на Старокіївській горі. У 1975 р. тут, на північ від Десятинної церкви, відкрито залишки двох печей для випалу плінфи. Складено їх з цегли-сирцю. В одній порівняно добре збереглася нижня частина, що мала дві камери. Товсті стіни топкової камери свідчать, очевидно, про те, що вони мали витримувати значне навантаження. Від високої температури внутрішній ряд цегли-сирцю майже повністю прожарився. Археомагнітний метод датування показав, що печі припинили функціонування наприкінці X ст. Є всі підстави вважати, що в них випалювалася плінфа для будівництва Десятинної церкви і палаців довкола неї. На користь цього говорить і порівняння цегли Десятинної церкви з тією, що виявлено в завалі однієї з печей¹⁵ (рис. 5).

Монументальне будівництво. Стародавній Київ був першим давньоруським містом, у якому вже з середини X ст. широко розгорнулося монументальне будівництво. Розпочалося воно на Старокіївській горі і поступово, в міру розростання міста, поширявалося на його нові райони. До наших днів збереглися лише окремі давньокіївські архітектурні споруди; переважна більшість їх зруйнована і лежить у землі.

Тільки за останнє десятиріччя в різних районах Києва виявлено залишки шести кам'яних будівель: палацу на Старокіївській горі, храмів у Копиревому кінці, на Подолі, Клові, а також в урочищі Церковцина (південна околиця Києва), ротонди в «городі» Володимира. Крім того, проведено важливі роботи по вивченню руїн Золотих воріт, а також Михайлівського храму Видубецького монастиря.

Надзвичайний інтерес становить знахідка кам'яного палацу в центрі київського дитинця, пошуки якого довгий час не мали успіху. На цій підставі дослідники дійшли висновку, що, очевидно, в межах найдавніших укріплень взагалі не було князівського палацу. Так, М. Х. Алешковський вважав, що в «городі» Києві початково панували жерці, а князь жив за його межами. І тільки із знищеннем святилища, запровадженням християнства і вигнанням жерців фортеця була розширенена і стала князівською».

Розкопки 1970—1972 рр., здійснені поблизу Державного Історичного музею, показали, що ця точка зору не підтверджується археологічними матеріалами. Князівський палац у центрі київського дитинця існував, і його залишки вдалося виявити¹⁶. Одна із стін виявленої будівлі сягала 18 м завдовжки і мала товщину близько 1,5 м. Привертає увагу оригінальна техніка кладки. На глинняному розчині покладено великі кам'яні валуни, що утворюють своєрідний панцир стіни, а також тонку плінфу, черепицю, шиферні плити. Праворуч і ліворуч від поздовжньої стіни відходили поперечні, що свідчить про складний план будівлі. За характером кладки і планом вона значно відрізняється від цегляних палаців,

¹⁴ Толочко П. П., Гупало К. М. Вказ. праця, с. 20—27.

¹⁵ Розкопки печей для випалу плінфи здійснено Старокіївським загоном Київської експедиції під керівництвом С. Р. Кіліевич. Матеріали готовуються до публікації.

¹⁶ Розкопки П. П. Толочка і В. К. Гончарова.

розташованих на схід, південь і захід від Десятинної церкви (рис. 6).

Фрагменти фрескового розпису, полив'яних керамічних плиток, шиферних архітектурних деталей, шматків мармуру, знайдені під час розкопок, переконують в тому, що будівля була багато оздоблена. Як свідчить архітектурно-археологічний аналіз, це залишки найдавнішої кам'яної споруди Києва і Русі, значно старшої за Десятинну церкву. В питанні історичної атрибуції відкритого палацу немає особливих

Рис. 6. Фундамент князівського палацу. Х ст. Старокиївська гора.

труднощів. Є всі підстави ототожнювати його із згаданим у літописній статті 945 р. палацом княгині Ольги. Отже, головний палац Києва, що був резиденцією правителів молодої і могутньої держави Київської Русі, розташовувався в центральній частині міста. І, безперечно, князі, а не жерці чи церковники відігравали головну роль у політичному житті стародавнього Києва.

Знахідка в Києві найдавнішої цегляної споруди дає можливість дійти ще одного важливого висновку. Історія давньоруського монументального будівництва почалася не з прийняттям християнства, а значно раніше. Факти свідчать, що Київська Русь задовго до прийняття християнства досягла такого рівня історичного розвитку, за якого могла засвоювати і творчо переосмислювати передові здобутки світової культури. Відкриття кам'яного палацу язичницької пори, збудованого у новій для Русі будівельній техніці, переконливо свідчить на користь цього висновку¹⁷.

Протягом 1972—1973 рр. провадились архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт¹⁸, в результаті яких виявлено нові дані для

¹⁷ Толочко П. П. Древний Киев. К., 1976, с. 28—31.

¹⁸ Висоцький С. О., Лопушинська Е. І., Холостенко М. В. Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт у Києві у 1972—1973 рр.—У кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 63—85.

реконструкції цієї пам'ятки. Було встановлено, що конструкція валу в основі своїй складалась із дев'яти зрубів-городень і сягала близько 11 м висоти. Загальна висота валу із заборолами становила 16 м. Вдалося також розрахувати висоти арок воріт, уточнити рівень проїзду ХІ ст. Принципово важливим результатом дослідження Золотих воріт у Києві став висновок про те, що вони послужили прототипом Золотих воріт Володимира на Клязьмі. Це відкриває широкі можливості для створення науково обґрунтованої реконструкції київської пам'ятки¹⁹.

Важливим етапом у розвитку монументальної архітектури стародавнього Києва була остання чверть ХІ ст. В цей час будується ряд культових споруд, про які захоплено пишуть літописці. Це Успенський собор Печерського монастиря, Михайлівський храм Видубецького монастиря, храм Богородиці Влахерни на Клові та ін. Перші два дожили до наших днів, що ж до кловського, то навіть місцеположення його довгий час не було відоме.

У 1963 р., під час земляних робіт в садибі школи № 77 по вул. Карла Лібкнехта, № 25а, будівельники натрапили на фундаменти якоїсь давньоруської споруди. Здійснені розкопки показали, що час її спорудження — кінець ХІ ст. Отже, є всі підстави ототожнювати виявлені залишки з храмом Кловського монастиря²⁰. У 1974—1975 рр. розкопки фундаментів у садибі школи № 77 були продовжені. В результаті встановлено, що храм Кловського монастиря являв собою монументальну тринефну споруду з двома бічними галереями²¹. За характером кладки фундаментів, а також загальною плановою структурою він має більше спільногого з храмами попереднього етапу, зокрема тими, що належали до архітектурного ансамбля «города» Ярослава, ніж із сучасними йому церковними будівлями Києва.

Монументальне будівництво в Києві тривало практично до самої монголо-татарської навали на Русь. Про це свідчать не тільки літописні повідомлення, а й археологічні дослідження останніх років. У 1967 р. залишки невеликого храму, побудованого якого можна пов'язати з кінцем XII—початком XIII ст., виявлено на Кудрявці, де, згідно з літописом, був Копирів кінець стародавнього Києва. Характерною особливістю цього храму є те, що кладка його стін виконана двома різними видами цегли. Перший — традиційна плінфа, другий — товста брущата цегла з канелюрами, так звана литовка. Дослідники назвали її так, оскільки гадали, що цей вид будівельного матеріалу з'являється в Подніпров'ї лише за часів литовського панування, тобто не раніше XIV ст. Знахідка брущатої цегли в кладці храму кінця XII — початку XIII ст. вказує давньоруське її походження²².

Унікальною на тлі давньокиївської архітектури виявилася споруда, відкрита в садибі № 3 по вул. Володимирській у 1975—1976 рр.²³ Це кругла ротонда, складена, як і храм на Кудрявці, з двох видів цегли — плінфи і брущатки — на вапняковому розчині з домішками цементівки. Фундамент являє собою забутовку з битої плінфи, шматків каменю, пісковику і глини. Кладка стін збереглася на висоту 50—80 см при ширині 1 м 60 см.

Із зовнішнього і внутрішнього боків ротонда мала по шістнадцять пілястр, фундамент яких дещо глибший за фундамент стін. Внутрішні

¹⁹ Висоцький С. О. Доповідь, прочитана на засіданні відділу археології Києва ІА АН УРСР в 1975 р.

²⁰ Толочко П. П. Знахідка кам'яних фундаментів на Клові у Києві.— Археологія, 1968, т. 21, с. 236—243.

²¹ Розкопки провадилися Києвоокольним загоном Київської експедиції під керівництвом І. І. Мовчана за участю В. О. Харламова і Ю. С. Асеєва. Матеріали готовуються до публікації.

²² Толочко П. П., Асеев Ю. С. Новый памятник архитектуры древнего Киева.— В кн.: Древнерусское искусство. М., 1972.

²³ Розкопки Я. Є. Боровського і П. П. Толочка. Матеріали готовуються до публікації.

пілястри ледь намічені, зовнішні досить масивні. Їх ширина 133 і 153, товщина 80 см. У центрі ротонди стояв масивний круглий стовп діаметром 3 м 20 см, складений з плінфи і брушатки. База його квадратна. Поміж стовпом і однією з пілястр східної частини ротонди зберігся завал стіни завдовжки понад 8 м. Завершувався він невеличкою арочкою (рис. 7).

Київська ротонда була значною архітектурною спорудою, внутрішній діаметр якої дорівнював 17, а зовнішній — понад 20 м. Потужність фундаменту і цоколю свідчить, очевидно, про висотну архітектуру бу-

Рис. 7. Київська ротонда. Кінець XII—початок XIII ст. Східна частина.

дівлі. Знайдені під час розкопок фрагменти фрескового живопису та полив'яні плитки дають уявлення про характер внутрішнього оздоблення.

Система кладки стін ротонди характерна для більшості пам'яток архітектури Середнього Подніпров'я кінця XII — початку XIII ст. За призначенням вона, очевидно, була світською будівлею і правила за своєрідну думну палату, в якій збиралися на раду князь і бояри.

Епіграфічні дослідження. Важливу категорію археологічних пам'яток Києва становлять давньоруські графіті — написи на стінах архітектурних споруд, керамічному посуді, плінфі, шиферних пряслах тощо. Їх вивчення допомагає висвітлити ряд історичних та історико-культурних аспектів розвитку стародавнього Києва²⁴.

Особливо багатими на епіграфічні пам'ятки виявилися стіни центрального храму Давньої Русі — Софії Київської. Протягом багатьох століть прихожани лишали тут автографи, окремі з яких стали важливим доповненням літописних повідомлень про визначні події давньокиївської історії. Так, група ранніх написів Софії, що датуються 30—40-ми роками XI ст., підтверджує слухність думки тих дослідників, які відносять час завершення будівництва митрополії руської до 1037 р. або ж близького до нього. Найбільшу серію графіті становлять написи XII ст., що вказує на значне поширення грамотності серед населення Києва цього часу. Епіграфічні пам'ятки, виявлені на стінах Софії, дали в руки дослідників першокласний матеріал для з'ясування таких важливих питань, як походження і поширення писемності в Києві та на Русі,

²⁴ Роботу по дослідженню епіграфічних пам'яток стародавнього Києва провадить С. О. Висоцький.

характер палеографії давньоїївського письма, діалектні особливості київської говірки XII—XIII ст. та ін.²⁵

Після того як завершилися дослідження у Софії, розпочалися роботи по виявленню і розшифруванню написів у Кирилівській церкві, Михайлівському храмі Видубецького монастиря, а також в інших архітектурних пам'ятках стародавнього Києва.

Значний інтерес становлять графіті на масовому археологічному матеріалі. Найбільше їх на червоноглиняних візантійських амфорах

Рис. 8. Візантійська амфора з написом «МСТ(И)СЛ(А)ВЛ(Я) К(О)РЧ(А)-ГА». XII ст.

і давньоруських корчагах. Це написи, що складаються з кількох слів, окрім слова, а також монограмами. Під час розкопок 1974—1975 рр. у межах «города» Ярослава вдалося виявити понад десять фрагментів амфор з монограмами. Не всі вони піддаються розшифруванню, але здебільшого їх зміст не викликає сумнівів. Як правило, це позначки власників амфор. Останні довозились у Київ з Візантії або її кримських колоній і становили значну цінність. Ряд монограм читаються як власні імена — Петро, Павло, Гаврило. На одній з амфор, знайденій у 1975 р. на Подолі, є напис «Метиславля корчага», з пропущеними в обох словах голосними літерами. Оскільки ім'я Метислав належить до князівського кола імен, то і власника даної амфори, мабуть, слід шукати серед київських князів. Правда, напис цей, очевидно, мав ширше значення, ніж ознака належності конкретної амфори якійсь особі. Так, напевно, була позначена ціла партія амфор з вином, що поставлялися до князівського двору (рис. 8).

Видатною епіграфічною пам'яткою є невелике шиферне прясло, виявлене на схилах Старокиївської гори у 1968 р. Воно має досить чіткий і грамотний напис: «Янъка въдала прясленъ Жиръцъ» (рис. 9). Ряд спостережень дає підстави для припущення, що це прясло з дарчим написом належало дочці великого київського князя Всеволода — Янці.

Важливе значення має топографія знахідок археологічних матеріалів з написами. Переважну їх більшість виявлено в межах Верхнього Києва. Тут, як правило, частіше трапляються і знахідки залізних та бронзових стилів, якими зроблені написи на твердих матеріалах. Чи не

²⁵ Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976.

свідчить це про те, що письменне населення стародавнього Києва в масі своїй проживало саме на горі? І коли це й справді так, тоді зрозумілішею стає відсутність на Подолі таких важливих епіграфічних пам'яток, як берестяні грамоти.

Археологічні матеріали. На закінчення зупинимося на археологічних знахідках, виявлених за останнє десятиріччя. Найбільшу категорію речей становить кераміка—горшки, глечики, корчаги, візантійські амфори, світильники. Досить часто давньоруська кераміка,

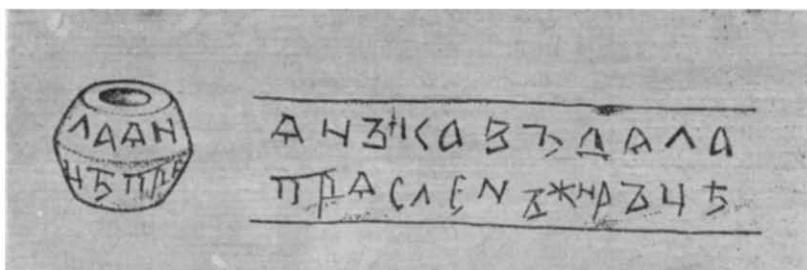

Рис. 9. Шиферне прясло з написом «ЯНЬКА ВЪДАЛА ПРЯСЛЕНЪ ЖИРИЦЪ». Кінець XI—початок XII ст.

і київська у тому числі, виступає як важливий датуючий матеріал, проте датування самої кераміки розроблене ще дуже слабо. Після розкопок Подолу 1971—1976 рр. таке становище мусить змінитися на краще. Завдяки повному стратиграфічному перерізу нашарувань Подолу, виявленню залишків дерева, а також культурних горизонтів, перекритих піском, з'явилася можливість створити досить реальну хронологічну колонку давньокиївської кераміки IX—XIII ст. Це матиме велике значення не тільки для Києва, а й для всіх інших південноруських археологічних пам'яток.

Серед великої колекції виробів з дерева є архітектурні деталі будівель, полоз від саней, колесо, кочет до весла, лопати, столовий посуд, баласини від стільців і ліжок, поплавці для рибальських сітей, берестяні короби, цвяхи, гонт тощо. Нічого подібного в Києві ще не знаходили, оскільки в умовах Верхнього міста, де традиційно провадилися розкопки, дерево не зберігається.

Значні серії речей становлять також вироби з кістки, скла, шиферу, каменю, заліза. Характерно, що, на відміну від дерева, залізні речі в обводнених шарах Подолу зберігаються погано і виявлено їх там дуже мало²⁶.

Масовий археологічний матеріал у відтворенні історичного минулого стародавнього Києва посідає визначне місце, але не менше дають і так звані унікальні знахідки, без яких не проходив жоден археологічний сезон.

У 1972 р., під час розкопок на Червоній площі Подолу, виявлено дві бронзові візантійські монети. Одна з них, знайдена у шарі піску, що перекривав залишки садиби X ст., належала імператору Костянтину VIII (1025—1028 рр.), друга, розчищена на рівні денного горизонту садиби, карбована в часи імператора Романа II (959—963 рр.). Ці знахідки є не тільки цінним датуючим матеріалом, а й важливим джерелом для з'ясування русько-візантійських економічних зв'язків другої половини X — першої третини XI ст. У 1973—1975 рр. знайдено ще дві візантійські монети; одна, що походить з розкопок на колишньому

²⁶ Публікацію матеріалів з київських розкопок здійснено в збірниках: «Стародавній Київ» і «Археологічні дослідження стародавнього Києва». Останнім часом підготовлено до друку збірник «Археологія Києва».

Житньому ринку, належала імператору Іоанну Цімісхію, друга, виявлені на в садибі № 17 по вул. Волоській,— анонімна монета Х ст.

Особливу увагу привертають чотири висячі свинцеві печатки, що свідчать про широкі економічні й політичні зв'язки Київа. Три з них виявлено на Подолі, а одну — в «городі» Володимира. Остання, очевидно, пов'язана з пам'ятками візантійської сфрагістики. Вона досить велика (блізько 3,5 см діаметром) і тонка. На одному боці — зображення святого із списом (Федір Стратілат), на другому — грецький напис, що читається так: «Святий! Будь милостивий до иниучого, Владика Стратілат». За палеографією літер печатку можна віднести до XI ст. З яким документом вона потрапила у Київ і від кого, сказати важко, але її візантійське походження, здається, не викликає сумнівів.

Рис. 10. Печатка протопроєдра Євстафія. XII ст.

Рис. 11. Хрест-енколпіон. Х ст. Київ. Микільська Слобідка.

Ще одну печатку некиївського походження знайдено під час розкопок 1975 р. в садибі № 17 по вул. Волоській. На лицьовому її боці є грецький напис з чотирьох рядків, на зворотному — зображення св. Федора на повний зріст із списом у правій руці і щитом у лівій. Згідно з дослідженнями В. Л. Яніна, група бул протопроєдра Євстафія, до якої входить і наша знахідка, належала новгородському посаднику Завиду, що очолював політичне управління Новгорода за князя Мстислава Володимировича²⁷. Це друга (з п'ятнадцяти) знахідок подібних печаток за межами Новгорода і Новгородської землі. До Києва вона потрапила, очевидно, разом із якоюсь грамотою, адресованою новгородським купцям. В будинку одного з них, можливо, старшини новгородської торгової колонії, її було знайдено (рис. 10).

Дві інші свинцеві печатки київського походження. Одна належала великому київському князю Всеволоду Ольговичу, друга, на лицьовому боці якої міститься давньоруський напис «Дніслово», а на зворотному — шестикрилий серафим, походить з групи бул, що використовувалися для секретного листування.

За останні роки поповнилася також колекція давньокиївських хрестів-енколпіонів, виробництво яких, за Б. О. Рибаковим, було монополією київських ремісників²⁸. Особлива цінність нових знахідок полягає в тому, що серед них наявні майже всі типи відомих інні хрестів-енколпіонів, виготовлених у різній техніці. Із Старокиївської гори і Подолу походять один цілий і кілька фрагментованих бронзових енколпіонів, що мали найбільше поширення у XIII ст. Це літі двостулчасті хрести з барельєфним зображенням розп'яття Ісуса Христа та поясним зображенням архангелів і святих.

Два хрести-енколпіони знайдено поблизу Дніпра: один в районі Микільської Слобідки, другий — на Подолі. Від обох збереглося лише

²⁷ Янін В. Л. Актові печати древнії Русі, т. I. М., 1970, с. 64—67.

²⁸ Рибаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 262—263.

* Розшифровка О. І. Скржинської.

по одній стулці. Перший енколпіон належить до початкового етапу виробництва таких хрестів давньоукраїнськими ремісниками. Виготовлений він способом ліття по плоскій моделі зі збереженням однобічної глиняної форми. На зворотній стулці вирізьблено фігуру Оранти, яку майстерно закомпоновано в лико хреста. Зверху і зліва від постаті Оранти є дві монограми, що урівноважують всю композицію. Аналіз техніки виконання, а також палеографії літер монограм дає підстави датувати цей енколпіон Х — першою половиною XI ст.²⁹ (рис. 11).

Другий енколпіон (збереглася лицьова стулка) також відлито з бронзи. Фон його гладкий, рисунок наведено жирним черневим контуром. У центрі енколпіона міститься зображення Ісуса Христа з Євангелієм у лівій руці і піднятого правою рукою. Праворуч і ліворуч від нього, в круглих медальйонах, поясні зображення апостолів Петра і Павла, над Христом — архангела Михаїла. Нова техніка черні, як довів Б. О. Рибаков, з'явилася на Русі наприкінці XII ст.³⁰ Отже, знайдений на Подолі у 1974 р. енколпіон слід датувати кінцем XII — 40-ми роках XIII ст. Як можна припускати, він був власністю людини, що належала до військового стану або мала християнське ім'я Михайлло (рис. 12).

Описані вище матеріали і знахідки не вичерпують всього виявленого у Києві протягом останнього десятиріччя. У статті розглянуто лише найголовніші з них, що допомагають з'ясувати такі важливі питання, як походження Києва, його архітектурний, економічний і культурний розвиток в IX—XIII ст.

П. П. ТОЛОЧКО

Новое в изучении Киева

Резюме

Статья подводит краткий итог археологических исследований Киева за последнее десятилетие. Они были масштабными по объему и исключительно результативными. Продолжались не только в центральной части города (в пределах древнего детинца), но и в «городе» Ярослава, на Подоле, в Копыревом конце, на территории окольных районов. В результате планомерных раскопок накоплен огромный археологический материал, позволяющий по-новому решать многие вопросы истории Древнего Киева. К ним в первую очередь относятся проблема происхождения города, выяснению которой значительно помогают находки жилищ VI—VII вв. на Старокиевской горе, а также проблема массовой застройки столицы Руси, правильное решение которой стало возможно только после открытия срібної застройки Х—XII вв. на Подоле.

Новые исследования значительно расширили круг источников для характеристики древнескифского ремесла, в том числе строительного — печи для обжига плинфи (Х в.) и извести в Верхнем городе (XI в.), ювелирного — остатки мастерской X в. на Подоле, стеклоделательного — остатки мастерской по изготовлению стеклянных браслетов (XII в.) в «городе» Ярослава, камнеобрабатывающего — остатки мастерской по изготовлению шиферных пряслиц (XII в.) на Подоле.

Открытие ряда памятников каменной архитектуры, древнейший из которых (киевский дворец) датируется серединой X в., а позднейший (ротонда) — концом XII—

²⁹ Сагайдак М. А. Нова знахідка енколпіона.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 206—208.

³⁰ Рибаков Б. А. Вказ. праця, с. 321—322.

Рис. 12. Хрест-енколпіон. XI—XII ст. Київ. Поділ.

началом XIII вв., позволяет более полно и объективно осветить историю архитектурного развития древнего Киева.

Епиграфические памятники, обнаруженные на стенах древних архитектурных сооружений, а также на массовом археологическом материале, дают в руки исследователей важные данные для выяснения вопросов происхождения и распространения письменности в Киеве, характера древнекиевской палеографии, диалектных особенностей киевского говора XII—XIII вв.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Закон про охорону пам'яток історії і культури та проблема організації охоронних розкопок археологічних об'єктів на Україні

В нашій країні з перших років встановлення Радянської влади придялася особлива увага охороні пам'яток історії і культури. «Громадяни, старих хазяїв немає, після них лишилася величезна спадщина,— говорилося у відозві Петроградського виконкуму робітничих і солдатських депутатів у лютому 1918 р.— Тепер вона належить всьому народові. Громадяни, бережіть цю спадщину, бережіть картини, статуй, будівлі... не торкайте жодного каменя, оберігайте пам'ятники, будівлі, старі речі, документи...» * Аналогічні відозви і розпорядження були оголошені в інших містах молодої Радянської держави.

Раднарком РРФСР і УРСР лише з 1918 по 1924 р. ухвалили близько десяти нормативних актів, спрямованих на збереження пам'яток історії і культури, зокрема декрети про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старожитностей, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ (1918 р.), про націоналізацію Київського міського музею і музейних збірок В. Н. Ханенка і О. Г. Гансена (1919 р.) тощо. Вийшли постанови про охорону залишків старогрецького міста Ольвії та виділення спеціальних коштів для забезпечення державної охорони культурних цінностей (1924 р.) тощо.

Пізніше за постановою Раднаркому УРСР на Україні створюється ряд державних історико-культурних заповідників, зокрема на території Києво-Печерської лаври, монастиря Босих кармелітів у м. Бердичеві, замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському, у м. Старокостянтинові та ін.

Важливою подією були постанови Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР 1948 р. про поліпшення охорони пам'яток історії і культури. Завдяки вжитим заходам наукове дослідження кожної пам'ятки, що потрапляла у зону новобудов, забезпечувалося за рахунок організації-забудовника.

Виконуючи поставлені завдання, наукова громадськість і широкі кола населення республіки доклали багато зусиль в справі охорони пам'яток археології. Щороку провадяться охоронні розкопки і розвідки на археологічних об'єктах, розташованих в районі будов чи сільсько-гospодарських робіт. Міністерство культури УРСР здійснює паспортизацію пам'яток історії і культури. За проектом археологічної секції Товариства у 1970 р. затверджено ескізи охоронних дощок-знаків для встановлення на городищах і курганах України з метою запобігання їх руйнуванню. В більшості областей такі дошки-знаки й опори для них виготовлено, але на об'єктах вони встановлюються досить повільно.

У відповідності з постановою президії Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури обласні секції працюють над створенням довідників, що мають охопити всі відомі нині археологічні об'єкти кожної області. Складання таких довідників по Львівській,

* Законодавство про пам'ятники історії і культури. К., 1970, с. 7.

Київській і Харківській областях завершено (перший вийшов з друку в 1976 р. у видавництві «Наукова думка»). В кожному з них всі наявні пам'ятки точно прив'язані до населених пунктів і датовані, визначено також їх культурну належність. Успішно йде підготовка довідників Полтавської та Херсонської областей. В багатьох інших областях, на жаль, ця справа ще зволікається, хоч їх видання чекають дослідники, краєзнавці, а також будівельники та працівники сільського господарства.

Отже, поряд з проведенням паспортизації пам'яток історії і культури видання обласних довідників є невідкладним завданням секцій Товариства і всієї краєзнавчої громадськості областей УРСР. Необхідно зауважити, що в справі публікації довідкової літератури, списків, карт та інших облікових матеріалів Україна відстає від сусідніх республік, зокрема Білорусії і Молдавії, де вийшло у світ по кілька таких видань. Давно видані карти пам'яток археології також у республіках Прибалтики, Казахстані, нещодавно така карта опублікована в Туркменській РСР.

Всі ці заходи, однак, ще не забезпечують всебічної і надійної охорони пам'яток археології, особливо тих, що потрапляють в зони новобудов чи інтенсивних сільськогосподарських робіт.

За даними, що надходять до ІА АН УРСР та секції Товариства, на Україні щорічно руйнуються два-три десятки курганів, в тому числі великих (висотою до 3—5 м). З року в рік руйнуються городища, серед яких є навіть залишки літописних міст епохи Київської Русі — Звенигородка на Львівщині, Сенчі на Полтавщині, Чучина на Київщині, Половний на Хмельниччині та ін. Через несвідомість окремих господарників і недостатню організацію справи охорони пам'яток невпинно і безповоротно втрачаються цінні джерела вивчення стародавньої історії нашої Батьківщини.

Прийнятий 29 жовтня 1976 р. п'ятою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання Закон Союзу РСР «Про охорону і використання пам'ятників історії і культури» є новим свідченням великої уваги і піклування Комуністичної партії і Радянської держави про збереження і примноження духовних скарбів нашої Вітчизни. Закон удосконалює і підносить на новий, вищий ступінь радянське законодавство в цій важливій галузі.

В ході широкого громадського обговорення проекту цього Закону було висловлено чимало цікавих конструктивних пропозицій і доповнень, що, як відзначалося на сесії, частково увійшли в його нову редакцію або будуть використані при розробці інших союзних та республіканських законоположень.

В преамбулі Закону підреслюється, що охорона пам'яток — важливе завдання державних органів і громадських організацій, що дбайливе ставлення до них є патріотичним обов'язком кожного громадянина СРСР.

У Законі досить детально перераховуються всі види пам'яток археології, що підлягають охороні, в тому числі не лише об'єкти, які мають наземні ознаки (городища, кургани, кам'яні статуї), а й «ділянки історичного культурного шару стародавніх поселень». Державне управління в справі охорони і використання пам'яток історії і культури здійснюються Радою Міністрів СРСР, Радами Міністрів союзних і автономних республік.

Відповідно із Законом всі підприємства, організації, заклади і громадяни зобов'язані забезпечувати збереження пам'яток археології на переданих в їх користування землях. З цією метою на місцях визначаються охоронні зони і зони регулювання забудови, в межах яких забороняються земляні й сільськогосподарські роботи без погодження цього питання з органами охорони пам'яток.

Дуже важливою в Законі є стаття, яка передбачає охорону нововиявлених пам'яток з моменту їх відкриття, ще до того, як вони взяti на державний облік. Всі проекти планування, забудови і реконструкції міст та інших населених пунктів і проведення будівельних, меліоративних, шляхових робіт, що можуть створити загрозу археологічним об'єктам, тепер підлягають погодженню з відповідними органами охорони пам'яток історії і культури.

Підприємства, організації і заклади в разі виявлення археологічних об'єктів повинні повідомити про це державні органи охорони пам'яток і припинити дальнє ведення робіт. Якщо ці організації допустили руйнування пам'ятки чи пошкодження охоронної зони, то вони зобов'язані відновити їх в попередньому стані або відшкодувати збитки згідно з існуючим законодавством. Державні органи охорони пам'яток мають право припинити будівельні, меліоративні та інші роботи, коли останні загрожують збереженню археологічних об'єктів.

В статтях Закону ще раз підтвердженні існуючі в нашій країні норми про заборону знесення і перенесення пам'яток археології, як і про те, що всі витрати, пов'язані з науковим дослідженням об'єктів, які підлягають знесенню через господарські потреби, здійснюються за рахунок відповідних організацій. Розвідки і розкопки можуть вести лише особи, що мають для цього спеціальний дозвіл — відкритий лист. На організації і громадян, які провадять археологічні роботи, покладається вся відповідальність за забезпечення цілісності пам'ятки.

В ухваленому Верховною Радою СРСР Законі підтверджуються видані раніше нормативні акти, значною мірою розширені й доповнені. Справа охорони пам'яток історії та культури підноситься на вищий рівень, що накладає серйозну відповідальність на всіх діячів науки, культурного фронту і широкі кола громадськості.

Щодо пам'яток археології, то центральним вузловим питанням є проведення охоронних досліджень у зоні новобудов. У зв'язку з широким розгортанням будівництва в нашій країні, зокрема спорудженням зрошувальних систем, доріг, водоймищ, трубопроводів тощо, а також в результаті інтенсифікації сільськогосподарських робіт (глибока оранка, плантажна перекопка) виникла серйозна загроза масового руйнування археологічних та історичних об'єктів — городищ, курганів, валів, стародавніх поселень тощо.

Найбільшим є обсяг охоронних і рятівних робіт, що їх провадить у зоні новобудов ІА АН УРСР. Виконуються вони на господоговірних засадах (блізько 400—500 тис. крб. щорічно). Аналогічну роботу, але в меншому масштабі здійснюють також деякі університети України, наприклад Київський, Дніпропетровський, Ужгородський та окремі наукові організації — Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові, ОАМ.

На Україні щоліта працює близько 20—25 новобудовних археологічних експедицій і загонів. За приблизними підрахунками охоронні розкопки ведуться на 300—400 об'єктах, головним чином курганах, де протягом сезону досліджується кілька тисяч стародавніх поховань. На жаль, цими експедиціями охоплюється приблизно лише половина новобудов республіки, в зонах яких є пам'ятки історії і культури. На решті будов рятувальні археологічні роботи не провадяться, а пам'ятки гинуть під ножами бульдозерів, скреперів та інших землекопних механізмів. Особливо поганий нагляд за дрібним, переважно колгоспно-радгоспним, будівництвом. Зовсім не вжито належних заходів, наприклад, на будовах Кіровоградської, Черкаської, Полтавської та інших областей. Археологи ще не були, зокрема, в районі спорудження нафтопроводу «Дружба», що перетинає всю Україну.

Таке становище склалося тому, що Інститут археології, який здійснює основні роботи, незважаючи на значне розширення його штату за

останні 5—10 років, не має можливості власними силами забезпечити дедалі зростаючий обсяг рятівних робіт: не вистачає кадрів, достатньої кількості транспорту та механізмів для дослідження пам'яток, не задоволяється повністю потреба в кращому експедиційному спорядженні. Такі самі труднощі є і в інших організаціях України, що провадять охоронні роботи на новобудовах. Організаційні заходи в цій галузі в цілому по республіці ніхто не координує. Тому важлива і відповідальна справа фактично пущена на самоплив і нерідко базується лише на ентузіазмі фахівців-археологів, що працюють в різних наукових установах України.

Ні Міністерство культури УРСР, ні Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури ніяких охоронних робіт на пам'ятках археології досі не провадять. Безперечно, виконання цих робіт є справою честі кожного науковця-археолога, але передача всіх охоронних функцій в ІА АН УРСР має й свої негативні результати. Максимальне заалучення дослідників, в тому числі й фахівців вищої кваліфікації — докторів і кандидатів наук, до проведення рятувальних археологічних робіт негативно відбувається, зокрема, на розробці наукової тематики інституту, особливо в тих випадках, коли йдеться про теми, не пов'язані з пам'ятками, досліджуваними в зонах новобудов. Це стосується, наприклад, відділу кам'яного віку, сектора ранніх слов'ян та Київської Русі. У 1976 р. в зв'язку з тим, що транспорт і лаборантський склад було заалучено на новобудови, повністю припинили роботу або дуже скоротили програму деякі тематичні експедиції. Внаслідок мобілізації переважної більшості лаборантів у новобудовні експедиції у наукових відділах інституту не вистачає кадрів, що негативно відбувається як на дослідницькій діяльності взагалі, так і на підготовці молодих фахівців та підвищенні їх кваліфікації. Отже, доцільно переглянути участь Інституту археології в охоронних роботах на новобудовах, щоб значно зменшити навантаження на його науковий склад.

В справі охорони археологічних пам'яток у республіці повинні бути проведені кардинальні зміни з метою докорінного поліпшення становища. Збереження пам'яток шляхом наукових розкопок у зоні новобудов і на колгоспних та радгоспних землях можна краще забезпечити, на наш погляд, при умові створення на Україні спеціального закладу, що відповідав би за цю справу. Такий заклад необхідно було б створити або в системі Академії наук УРСР, скажімо, при Інституті археології, або при Міністерстві культури УРСР чи Українському товаристві охорони пам'ятників історії та культури.

До функцій такої установи мають належати погодження проектних завдань з будівельними організаціями, що передбачається Законом, організація розвідок і розкопок у зонах новобудов і на колгоспно-радгоспних землях, опрацювання здобутих матеріалів та їх видання. В розпорядженні цієї організації повинна бути достатня кількість механізмів і транспортних засобів. Основні роботи тут мають виконуватися на господарських умовах. При потребі в областях, де ведеться найінтенсивніше будівництво, могли б діяти також філіали. З практики відомо, що велику допомогу центральним організаціям в справі наукових розкопок на об'єктах, що підлягають знесенню, подають новобудовні археологічні експедиції, створені при деяких університетах. Координувати їх діяльність повинна центральна науково-дослідна організація по охороні пам'яток археології.

Невідкладним завданням є розгортання експедиційних досліджень на новобудовах з тим, щоб в кожній області республіки систематично функціонували постійно діючі новобудовні археологічні експедиції.

Законом «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» передбачається пропаганда серед населення науково-популярних матеріалів про цінність і значення старожитностей для вивчення дале-

кого минулого нашої країни. В цій галузі в республіці робиться багато, але не всі центральні й обласні організації приділяють роз'яснювальний роботі всебічну увагу. Краще ця справа поставлена в ІА АН УРСР, співробітники якого видають науково-популярні брошюри, публікують статті тощо. У збірнику «Археологія», що видає інститут разом з Товариством, цим питанням присвячено спеціальну рубрику, якою широко користується актив краєзнавців для пропагування ідей охорони археологічних цінностей республіки.

Для підвищення загального рівня обізнаності населення з пам'ятками старовини необхідно, однак, мати більше науково-популярних видань з цієї галузі, плакатів, буклетів, необхідно регулярно проводити лекції, бесіди серед населення.

Завершуючи огляд питань, пов'язаних з охороною історичних цінностей республіки, нагадаємо про досить важливу ділянку виховної роботи. Необхідно роз'яснювати населенню, що за порушення існуючих в нашій країні норм охорони і збереження пам'яток винні в цьому несуть відповідальність. В ряді випадків найбільший ефект матиме практичне застосування передбачених Законом заходів покарання осіб за умисне знищення, руйнування чи пошкодження пам'яток культури. Ці права і можливості у нас використовуються поки що дуже рідко.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АСЭ — Археологический сборник Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ІА АН УРСР — Институт археологии АН УРСР
ІАК — Известия Археологической комиссии
ІИМК — Институт истории материальной культуры
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛВІА АН СРСР — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині.
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ОАМ — Одесский археологический музей
ОДУ — Одесский державний университет
РАНИОН — Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СМ — Скифский мир. Сборник
AR — Archeologické rozhledy
SA — Slovenska Archeológia

ЗМІСТ

<i>Артеменко І. І.</i> Основні підсумки і завдання археологічних досліджень в Українській РСР	3
<i>Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я.</i> Вивчення кам'яного віку на Україні (Деякі підсумки та завдання)	20
<i>Тереножкін О. І.</i> Проблема скіфської культури в радянській археології	34
<i>Крижницький С. Д.</i> Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави	49
<i>Баран В. Д., Максимов Є. В.</i> Досягнення і проблеми ранньослов'янської археології в УРСР	59
<i>Кучера М. П.</i> Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР	77
<i>Толочко П. П.</i> Нове у вивченні Києва	84
<i>Телегін Д. Я.</i> Закон про охорону пам'яток історії і культури та проблема організації охоронних розкопок археологічних об'єктів на Україні	100
Список скорочень	105

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Артеменко И. И.</i> . Основные итоги и задачи археологических исследований в Украинской ССР	18
<i>Колосов Ю. Г., Телегин Д. Я.</i> . Изучение каменного века на Украине (Некоторые итоги и задачи)	34
<i>Тереножкин А. И.</i> . Проблема скифской культуры в советской археологии	48
<i>Крыжицкий С. Д.</i> . Некоторые итоги и задачи археологического исследования Ольвийского государства	58
<i>Баран В. Д., Максимов Е. В.</i> . Достижения и проблемы раннеславянской археологии в УССР	76
<i>Кучера М. П.</i> . Изучение памятников древнерусского времени на территории УССР	83
<i>Толочко П. П.</i> . Новое в изучении Киева	99
<i>Телегин Д. Я.</i> . Закон об охране памятников истории и культуры и проблема организации охранных раскопок археологических объектов на Украине	100
<i>Список сокращений</i>	105

Академія наук Української ССР
Інститут археології

Українське общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГІЯ

Республіканський межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

26

(На українському языку)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
археології Академії наук Української РСР*

Редактор Л. Л. *Вашенко*. Художній редактор С. П. *Квітка*. Технічний
редактор Г. Р. *Боднер*. Коректори М. Г. *Кравчук*, З. П. *Школьник*

Інформ. бланк № 1197.

Здано до набору 29.12.77. Підл. до друку 13.04.78. БФ 09220. Формат
70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,45.
Обл.-вид. арк. 10,1. Тираж 1000 пр. Зам. 8-6. Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. Київ,
Репіна, 4.

«НАУКОВА ДУМКА»